

10.867

M

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

2

1971|2

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2

Tartalom

<i>Kovács Ferenc</i> : A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról	3
<i>Görgényi Ferenc</i> : Megjegyzések a szakigazgatás és a politikai hatalom viszonyával kapcsolatban	25
<i>Szpirulisz Antoniszné dr.</i> : A vasutas dolgozók rétegei és társadalmi helyük	43
<i>Tóth Zoltán</i> : A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenység szerkezete	65
<i>Simó Tibor</i> : A komplex területi érdekképviselet	118

TÁJÉKOZÓDÁS

A jómódú munkás az osztálystruktúrában (Dokumentáció)	129
Tudomány és társadalom (Csákó Mihály)	141
Ellenkultúra (Csákó Mihály)	149

HOZZÁSZÓLÁS

Kolosi Tamás Termelési viszonyok és társadalmi struktúra c. cikkéhez (Kun Ferenc)	153
---	-----

INTÉZETI HÍREK

Az ifjúsággal foglalkozó hazai kutatások megszervezése (Halay Tibor —Módra László)	160
A salgótarjáni munkások körében folyó szociológiai vizsgálatról (Faluudi Andor)	168
Az ifjúság ipari szakmunkássá válásának objektív és szubjektív determinánsai (Gál Róbert)	171

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÜZLEMENYEK

KIADJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

BUDAPEST, XIV. AJTÓSI-DÜRER SOR 23. TELEFON : 228-830

SZERKESZTI A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

FELELŐS SZERKESZTŐ: KISS GYÖRGY

A SZOROZATTERVET RUDAS LÁSZLÓ KESZITETTE

MŰSZAKI SZERKESZTŐ RUDAS LÁSZLÓ

FELELŐS KIADÓ A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET IGAZGATÓJA

KÉSZÜLT 3 000 PÉLDÁNYBAN 15,4 ÍV (A5) TERJEDELEMBEN. B5 FORMÁTUMBAN

71 11 3032 VESZPRÉM MEGYEI NYOMDA VALLALAT

FELELŐS VEZETŐ STELTZER FERENC

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról

(RÉSZLET EGY NAGYOBB TANULMÁNYBÓL)

ÉRTELMEZÉSEK, MEGHATÁROZÁSOK

További elvi-metodológiai problémák megoldását tételezi fel a munkásműveltség politikai-ideológiai tartalmának, aspektusának, funkciójának értelmezése. Egy egész osztály politikai-ideológiai műveltségének értékeléséhez jórészt hiányoznak a megbízható, tudományosan kimunkált és igazolt módszerek, illetve a meglévők alkalmazása a mai magyar munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének feltárása egyelőre még csupán szórványos. Másrészt a műveltség politikai-ideológiai aspektusainak, tartalmainak, funkcióinak a „politikai műveltség” fogalmában való összefoglalása sem problémamentes, tekintve, hogy korunkban és társadalmunkban a politikum megragadta a tömegeket és egyébként is valóban szinte szintézisévé, szintetikus gyűjtőfogalmává kezd válni az összes társadalmi, közéleti történéseknek, cselekvéseknek, viszonylatoknak. Harmadszor, mint a műveltség egyéb elemei, a politikai-ideológiai műveltség is, voltaképpen csak alkalmazása során, tettekre váltva, a politikai-ideológiai aktivitásban megnyilvánulva létezik reálisan.

Fenti nehézségek miatt az elemzésnek 1. elsősorban a munkásosztály egészére, illetve egyes rétegeire vonatkozó *objektív adatokra* kell támaszkodnia; 2. a hagyományos és a szakmai műveltséggel hagyományosan szembeállított „általános műveltség” fogalom mellett célszerű a „politikai-ideológiai műveltség” fogalmát *széles értelemben* használni, mint az általános műveltség politikai-ideológiai-etikai-világnézeti komponensét; 3. ezt azonban meg kell különböztetni az ugyancsak hagyományos „*osztálytudat*”, „*osztályöntudat*” kategóriától, mert az csak az „*osztály-lét*” kategória párjaként értelmes; 4. s végül, tudatában kell lenni annak, hogy eredményül a legjobb esetben is csak *közéltő érvényű* következtetésekre juthatunk, mivel a műveltség mint minőség mennyiségi paraméterei túl sokszor nem egyértelműek (azaz: azonos méretek mellett nem azonos a funkciójuk) különösen a politikai-ideológiai műveltség esetében.

Egyetértve *Vonsik Gyulának*¹ a Népszava munkásműveltség-vitájában javasolt *funkcionális műveltségdefiníciójával*, meg kell jegyeznünk, hogy a *tudás, képesség-készség és a gyakorlati alkalmazás egysége* — bár helytáll — a politikai műveltség esetében rendkívül problematikus. Igaz ugyan, hogy általában a tudás, a megismerés praktikus célú és rendeltetésű, az a

funkciója, hogy reális célok kitűzését és elérését tegye lehetővé, szolgálja az értelmes cselekvést, a racionális gyakorlatot. (Korunk különösen fogékony a fenti igazság befogadására, de hajlamos *leszűkített* értelmezésre is. Jól ismertek azok a nézetek, amelyek végső bölcsessége „a suszter maradjon a kaptafánál” balgasága.) A tudás ugyanis hatalom, amiért is a hatalmasok évezredek óta monopolizálták a tudás forrásait, legfőképpen a szabad időt és a rendszeres, tehát a leghatékonyabb tudás fő közvetítőjét, az iskolát, az oktatást. A szocialista hatalom egyik első és fő teendője volt hazánkban is a megdöntött uralkodó osztályok művelődési monopóliumának megszüntetése, a kultúra demokratizálása. Sok jel arra vall, hogy az e téren elért, valóban történelmi jelentőségű eredmények ellenére sem jutottunk el odáig, hogy a funkcionális műveltség-felfogás szűk határait *az egész munkásosztály számára* is elvben kitágítsuk egészen az ún. „öncélú művelődés” létjogosultságának elismeréséig és intézményes támogatásáig. Közgondolkodásunkban maig is kísért az a nézet, amelyet 1904-ben így fogalmaztak meg: „Az iparosiskolának kétségtelenül egyik feladata: a leendő iparosnak értelmi kiképzése. És mi célja az értelmi kiképzésnek? Világért sem az, hogy az iparostanonc fejét tele tömjük fölösleges ismeretekkel; az sem, hogy az értelmi fejlesztéssel kivegyük és magasabbra emeljük őt, mint amennyire hivatásának köre megengedi...”² A munkásosztály zömének műveltsége és művelődési lehetőségei még ma is jórészt *szűken szakmaiak*, illetve nagyrészt *időtöltés-szórakozás* jellegűek. A társadalom figyelve aránytalan mértékben a *szakember* kiképzésére irányul és egyidejűleg jócskán elhanyagolja, illetve legalábbis nagy mértékben spontán folyamatokra bizza az *állampolgár*, az *ember* kiképzését és továbbképzését.

Tudjuk persze, hogy a korszerű szakmai képzettség és képzés dolgában sem értjük még utol saját lehetőségeinket, s hogy a szakember közvetlenebbül termelőerő, mint a művelt ember. Az ember, a munkásember azonban nálunk nemcsak termelőerő, munkaerő, hanem a társadalmisított termelési eszközök *tulajdonosa*, a *közélet alánya*, a szocialista *hatalom birtokosa* is. A munkásosztály a szocialista társadalomban megőrzi termelő funkcióját, de ugyanakkor nélkülözhetetlen politikai-ideológiai funkciót lát el: a társadalom vezető osztálya. Ebben a minőségben is szüksége és joga van arra, hogy társadalmilag-államilag szervezett és finanszírozott keretek és formák között korszerű műveltségre tehessen szert. Társadalmi alapfunkcióinak korszerű ellátásához nélkülözhetetlen ez, tehát voltaképpen a funkcionális műveltségfelfogás tágabb értelmezéséről van szó.

További nehézséget jelent a funkcionális műveltség-felfogás alkalmazása a munkásosztály politikai műveltségének értékelésére azért, mert 1. az ismeretek megszerzése, a képességek és készségek kialakulása-kialakítása, s még inkább ezek gyakorlati alkalmazása (az aktivitás) döntő mértékben a kialakult társadalmi viszonyok függvénye, a társadalom *egész* struktúrája által determinált, s ennek csak egyik — bár alapvető — komponense a munkásosztály; 2. az ismeretek mennyisége és minősége (igazsága, színvonala, rendszerezettsége stb.), csakúgy, mint a képességek és készségek színvonala, foka igen nehezen becsülhető meg egy osztály esetében, s leginkább bizonyos iskolázottsági, olvasottsági stb. adatokkal jellemezhető, de végül is az *aktivitás fokán* és eredményességén mérhető le. Ez pedig, különösen a politikai aktivitás esetében, nemcsak és nem elsősorban a benne meg-

nyilvánuló műveltség-elemek hatása alatt alakul, hanem sokkal inkább az aktív alany (egyén, csoport, osztály) társadalmi helyzetének és környezetének hatása alatt; 3. messzemenően függ továbbá a konkrét történelmi szituációtól is, mindenesetre nagyobb mértékben, mint a birtokolt ismeretektől, elsajátított készségektől.

Az ismeretek mennyisége és minősége tehát *konkrétan* nem olyan mértékben *determináns* faktora a műveltségnek, mint *általában*. Erre utal az a hétköznapi tapasztalat is, hogy a szükséges (szintű, rendezettségű) ismeret gyakran „menetközben”, munka közben is elsajátítható, hiánya pótolható, s ugyanakkor a „fejben levő” tudás is „parlagon heverhet”, ha nem kap teret az alkalmazásra. Talán *leginkább* a politikai műveltségre érvényes ez, lévén a politikai műveltség az egyéb műveltség-elemeknél individuálisan kevésbé felhasználható, sokkal inkább közösségi, szervezeti tevékenységhez kötött.

Külön figyelmet érdemel a politikai-ideológiai műveltség „avulásának” problémája. Ezt a kifejezést ugyan csak a szakmai műveltségre szoktuk alkalmazni, s csak újabban, a tudományos-technikai fejlődés gyorsabb ütemével járó szakmai továbbképzés, átképzés szükségességének felismerése alapján. Véleményünk szerint azonban tanulságos *analógia* vonható meg e tekintetben is a munkásosztály szakmai és politikai-ideológiai műveltsége között (mindkét esetben figyelembe véve mind az ismereteket, mind a képességeket - készségeket, s ezek gyakorlati alkalmazásait). Viszonylag *lassú fejlődés* esetén sem a szakmai, sem a politikai-ideológiai műveltség avulása nem okoz társadalmi méretű problémát, az egyének úgy-ahogy „megélnék” ifjúkorukban szerzett ismereteikből, kifejlesztett-elsajátított képességeikből-készségeikből, s ezek gyakorlati alkalmazása-használata során szinte észrevétlenül történő továbbfejlesztéséből. Mindkét műveltség-fajta *állandó* elemei vannak túlsúlyban *változó* elemeikkel, tartalmaikkal szemben. *Viszonylag gyors és gyorsuló fejlődés* esetén azonban a helyzet megváltozik, társadalmi problémává válik az egyének műveltségének továbbfejlesztése, mert sem a társadalom „nem él meg” az ifjúkori képzés során szerzett-átadott műveltségből, sem az egyének nem képesek megfelelni a fokozódó társadalmi követelményeknek, hiszen az egyén műveltsége nemcsak társadalmi produktum, hanem a társadalmi fejlődés *faktora* is. Megváltozik a műveltség állandó és változó elemeinek társadalmilag szükséges aránya s ez nehéz helyzetbe hozza mind a társadalmat, mind az egyént. A szakmai műveltség esetében az állandó és változó elemek társadalmilag szükséges arányának megváltozását a tudományos-technikai-technológiai és közgazdasági környezet, feltételek megváltozása, vagy a változás lehetősége és társadalmi szükségessége okozza, tehát olyan társadalmi érdek, amellyel az egyén érdeke ellentmondásos egységben van. A politikai-ideológiai műveltség esetében a politikai-ideológiai környezet megváltozása vagy megváltoztatásának lehetősége és társadalmi szükségessége, a politikai-ideológiai tevékenység eredményei és kudarcai, a politikai konfliktusok jellegének s megoldásuk módjának, kezelésük stílusának változásai, vagy ilyen változások lehetősége és társadalmi szükségessége az ok, tehát ismét csak olyan társadalmi (osztály-) érdek, amellyel az egyén érdeke ellentmondásos egységben van.

A szakmai műveltség esetében (a munkásosztályról szólva) az állandó és

változó elemek arányának megváltoztatása *tartalmilag* azzal a következménnyel jár, hogy ez a műveltség rugalmasabbá, a változó körülményekhez és követelményekhez könnyebben alkalmazhatóvá válik, nem áll ellent veszélyes mértékben az új technika és technológia elterjedésének, a korszerű munkaszervezet, munkamegosztás alakításának, a népgazdaság korszerű struktúrája kialakulásának, ami figyelembe veszi — többek között — részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban.

A politikai-ideológiai műveltség esetében (ismét csak a munkásosztályról szólva) az állandó és változó elemek arányának megváltoztatása *tartalmilag* azzal a következménnyel jár, hogy e műveltség rugalmasabbá, a változó körülményekhez és követelményekhez könnyebben alkalmazhatóvá válik, nem áll ellent veszélyes mértékben a politikai fejlődés szükségleteinek, a korábbi politikai tevékenység eredményeiből (vagy kudarcaiból) szükségképpen levonandó konzekvenciák érvényesítésének, új stílus, új orientáció kialakításának, a szövetségi politika, gazdaságpolitika, kultúrpolitika stb. olyan megváltoztatásának, amely az elért eredmények alapján továbblépést tesz lehetővé és szükségessé a munkásosztály alapvető stratégiai céljainak elérése irányában, politikai intézményeink, cselekvési-szervezési módjaink olyan megújításának, ami — többek között — figyelembe veszi helyünket a világban, szövetségi elkötelezettségeinket, nemzetközi politikai helyzetünket.

Az analógia a munkásosztály politikai-ideológiai és szakmai műveltségének változása között, fennáll a tekintetben is, hogy mindkét esetben élen járnak, élen kell járniuk ebben a munkásosztály vezető politikai centrumainak és a vezetéssel megbízott — gyakran tudományosan képzett — kádereinek, amelyeknek és akiknek kötelességük az új helyzetet, az új szükségleteket és lehetőségeket idejében felismerni, új elhatározásra jutni, s a gyakorlati konzekvenciák érvényesítését megszervezni. Az analógia végül fennáll a tekintetben is, hogy a „továbbképzés” mindkét esetben „fentről lefelé” történik, az átértelmezés, az új orientációk, az új stílus, új módszerek, új szervezési módok tekintetében „fent”, majd „középszinten” s csak végül a tömegek szintjén jön létre az egyetértés, illetve megy végbe az elsajátítás, az új ismeretek megszerzése, az új képességek, készségek kialakítása, s ezek felhasználása.

Sajnos, az analógia tovább nem folytatható, pedig egyénileg is, társadalmilag is sok előnnyel járna, ha — a dolog természetéből adódó keretek között — jobban figyelembe vennénk mindkét művelődési szférában a másik szféra tapasztalatait, szükségleteit, módszereit, képzési- továbbképzési formáit. Erre azért is nagy szükség lenne, mert *végeredményben* csak feltételeken és viszonylagosan választható szét e két szféra; tartalmilag a szakmai műveltség speciális, *specializált része* az általános műveltségnek, s az általános műveltségen belül *nélkülözhetetlen a világnézeti-politikai-etikai esztétikai-értékrend szervező szerepe*. És — ami a legfontosabb — a politikai-ideológiai műveltség a szocialista társadalomban — bár továbbra is vannak „professzionistái” — szükségképpen és növekvő mértékben minden munkásé, minden állampolgáré, fontos komponense bármely szakma ismeret-képesség-készség és jártasság-készletének. Enélkül nem várható a szocialista demokratizmus továbbfejlődése, a tulajdonosi tudat tömegméretű kialakulása, a szocialista munkaerőkölcs magasabb szintre emelkedése.

A szocialista fejlődés ugyanis azt tételezi fel, hogy a munkásosztály — tulajdonosi és uralkodó osztállyá válásból következő — politikai-ideológiai (vezető, irányító, hangadó, példamutató stb.) funkcióit ne csak állami és nem állami osztályszervezeteinek apparátusa, választott vezetői útján, hanem egyre inkább és fokozódó mértékben saját napi politikai-ideológiai aktivitása útján is gyakorolja, hogy közvetlenül és „személyesen” is korszerű és színvonalas világnézeti-politikai és közgazdasági felvértezetttség birtokában alkosson véleményt az ország-világ dolgairól, és szóljon bele azok alakulásába, vegyen részt azok alakításában.

S ezen a ponton már *lényegében eltérő módon* itéli meg a közvélemény is, az egyén is a kétféle műveltség szükségességét, társadalmi és egyéni hasznosságát, s ezért megszerzésére és továbbfejlesztésére fordítandó energiák befektetését. A *szakképzettség* (valamilyen szintjének) megszerzését ma már az osztály közvéleménye is, az egyén is szükségesnek tartja, s az osztály fiatalabb nemzedékei elismerik a szakképzettség szintentartásának, továbbfejlesztésének, a szakmai továbbképzésnek szükségességét is. Erről a népgazdaság érdeke, s újabban a vállalati érdek is „gondoskodik”. még akkor is, ha egyelőre az egyén érdekeltsége a szakmai képzettség megszerzésében és a szakmai továbbképzésben nincs is arányban az egyéni ráfordításokkal. A Minisztertanács 1971 áprilisában határozott arról, hogy vállalati befizetésekből központi alapot kell képezni a szakmai képzés és továbbképzés finanszírozására, s 1972-től megkezdődik a szakmunkások szervezett továbbképzése. (Ma még mindössze 5 százalékuk vesz részt szakmai továbbképzésben).³ A szakmai képzettség társadalmi és egyéni előnyei sokkal könnyebben beláthatók, az egyéni-családi és a társadalmi ráfordítások és hozamok bizonyos határok között számíthatók. A munkás a szakképzettség valamilyen fajtájának és fokának elsajátításával válik képessé az *osztály termelő funkciójának társadalmilag megbecsült fokon történő teljesítésére*, ami kifejezésre jut (ma még nem eléggé) az arányosan magasabb egyéni jövedelmekben is.

A *politikai-ideológiai műveltség* (képzettség, jártasság, aktivitás), noha a munkásosztály másik alapvető társadalmi funkciójához, a politikai-ideológiai funkció teljesítéséhez „magasabb szinten” ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint a szakképzettség a termelő funkció teljesítéséhez, *sem társadalmi, sem egyéni törekvésekben nem kapja meg ma még azt a megbecsülést, ami megilletné*. Igaz, az általános műveltség, és ezen belül a politikai-ideológiai műveltség népgazdasági vagy egyéni „hozama” nem számítható, hacsak nem kezeljük külön szakma gyanánt: az azonban, hogy nem számítható, egyáltalán nem jelenti azt, hogy nincs vagy elhanyagolható. A helyzet azonban az, hogy e tekintetben a tőkés társadalomtól örökölt feltételek és szemléletek maradványai erős hatással vannak még gondolkodásunkra: csak azoktól követeljük meg (és azok számára biztosítjuk a feltételeit) a politikai-ideológiai műveltséget „szakmunkás”, vagy „technikus” színvonalon, akik politikai-ideológiai tevékenységgel *szakma gyanánt*, valamilyen vezető funkcióban foglalkoznak, *míg a munkásosztály tömegei e tekintetben tulajdonképpen csak segédmunkások*, s csak igen kis részük éri el a beutált munkás szintet. Más kérdés, hogy ez a helyzet történelmileg alakult ki, s alapvető akadálya a tömeges politikai-ideológiai művelődésnek a nehéz fizikai munkák tömegessége és az általános műveltségi bázis szü-

kös volta (a fizikai munkások 50 százaléka nem végezte el a nyolc általános iskolát). Ahhoz azonban, hogy magasabb színvonalon folytathassuk a szocializmus építését, ahogyan a párt X. kongresszusa elhatározta, nemcsak a termelő-szakmai tevékenységek magasabb színvonalra, termelékenységére szükséges, hanem a politikai-ideológiai aktivitására, a szocialista demokratizmusára is, a közéleti érdeklődésre, informáltságra, beleszólási igényre, igényes és tájékozott munkásközvélemény kifejlődésére is. Keresnünk kell tehát a két műveltség-fajta, fázis-eltolódásainak okait, s kutatni a politikai-ideológiai művelődés ösztönzésének és szervezett támogatásának lehetőségeit. Egyéni szinten ugyanis nehezebb felismerni a politikai-ideológiai művelődés szükségességét, s még nehezebb e felismerést művelődési törekvésben realizálni, mint a szakmai művelődés esetében, ahol az egyéni anyagi érdekeltség és a vállalati érdek is ebben az irányban hat (ma még nem eléggé).

Igaz ugyan, hogy a szakmai képzésnek és továbbképzésnek, akár iskola-rendszerben folyik, akár tanfolyam formában, része bizonyos „közismereti”, politikai-ideológiai anyag is. Ez azonban — eltekintve talán a szak-középiskolától és ennél magasabb fokú szakmai képzéstől — rendkívül kevés, minimális ismeretanyag elsajátítását jelenti, szinte csak terminológiai szinten, s így újratermeli a kétféle képzettség szintjének két-három fokú különbségét. (A szakmunkás politikai-ideológiai értelemben legfeljebb csak „segédmunkás”-képzést kap, a mérnök talán „szakmunkás” szintűt.) Ez is csak jó esetben van így, mivel a szakképzésben a nem szaktárgyi, „közismereti”, általános műveltségi anyag szükségképpen háttérbe szorul, „megtűrt” lesz mind az oktatók, mind az oktatottak szemléletében.

Így igen nagy feladat hárul a politikai szervezetek tagsága körében folyó politikai-ideológiai oktatásra a munkástömegek politikai-ideológiai műveltségének megalapozásában és továbbfejlesztésében. Ennek formáival, módszereivel és eredményeivel alább foglalkozunk. Itt most csak azt emeljük ki, hogy a politikai-ideológiai műveltség „avulása” természetesen — masszív társadalmi érdekből — azzal jár, hogy időnkénti „átképzésekre” van szükség, amelyek során olykor aránytalanul nagy energiát vagyunk kénytelenek befektetni, hogy elérjük a politikai-ideológiai műveltség és aktivitás szükséges „áthangolását”, „átértékelését”, elfogadtassuk az új orientációt, a politikai-ideológiai konfliktusok kezelésének új stílusát, új irányítási vagy szervezeti formákat stb. Az ilyen „átképzések” alapja természetesen a politikai-ideológiai helyzet objektív megváltozása (illetve ilyen változás megérett társadalmi szükséglete), s csak másodsorban tudható be annak, hogy a párt nem mindig képes zökkenőmentesen biztosítani a távlati célok és az aktuális feladatok összhangját, a stratégia és a taktika egységét.

Az „átképzés” a szakmai képzettség megújítása-megváltoztatása esetén is elég keserves dolog, nagy egyéni és társadalmi ráfordításokkal jár (gondoljunk a parasztból munkássá válás nehézségeire, időtartamára, vagy a szénbányászat egy részének visszafejlesztésével járó átképzési, elhelyezkedési problémákra). A politikai-ideológiai műveltség és aktivitás változó elemeinek „cseréje”, az alapelemek áthangolása, átépítése, az új stílus vagy új orientáció kialakítása — sejtésünk szerint — messze meghaladja a szakmai átképzés gyötrelmeit, ráfordításait, s persze eredményeit is.

Ez azzal magyarázható, hogy a *politikai-ideológiai műveltség specifikuma a személyes elkötelezettség tudatos vállalása*, s ez messzemenően igénybe veszi a személyiség egész struktúráját, kölcsönhatásban csoport- és társadalompszichológiai tényezőkkel is. Teljesen érthető, hogy a korábbi *konkrét elkötelezettségek* (személyek, intézmények, módszerek, taktika iránt) revíziója, új konkrét elkötelezettségek szükségességének belátása, majd ezek vállalása, vagy a régiéek új értelmezése nem megy végbe máról holnapra, s nem kevés megrázkódtatással, energia-felhasználással jár az egyén, a csoport, a társadalom szintjén egyaránt.

Az 1945—1970 közötti negyedszázadban több ízben került sor ilyen, csaknem vagy éppenséggel *átfogó politikai-ideológiai „átképzésre” hazánkban*. Ezek többnyire egybeestek a politikai-ideológiai helyzet (beleértve a nemzetközi vonatkozásokat is) objektív változásaival, nem kis mértékben azonban a politikai-ideológiai orientáció hibáival magyarázhatók. Így az 1945—1948-as periódus átfogó politikai-ideológiai átképzés-jellege nem igényel magyarázatot. Az 1949—1953-as periódusban végbement politikai-ideológiai „átképzés” objektív alapja is a proletárdiktatúra létrejötte, az állami tulajdon győzelme városon, a szocialista iparosítás megkezdése, a tervgazdaság kialakulása — de az ebből folyó konzekvenciák mindjárt keveredtek (és módosultak ezáltal) szektás-dogmatikus hibákkal, személyi kultusszal, a szocialista törvényesség súlyos megsértésével, a szövetségi politika, a gazdaságpolitika, a kultúrpolitika torzulásaival. S ha mindez összefüggött is a nemzetközi politikai helyzettel, a hidegháború kibontakozásával — a fő felülősség a hibás orientációt terheli. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ebben az igen fontos 4—5 esztendőben ismét átfogó politikai-ideológiai „átképzésen” ment át a magyar társadalom, az ekkor átalakuló munkásosztály elsősorban. A marxista—leninista politika és ideológia alapértékeit elméletileg is, de még inkább gyakorlatilag egy — alapjában véve — *baloldali* álradiális-kispolgári interpretációban ismerte meg és érvényesítette. A következő, 1953—1955-ös periódus, az előző *következetlen bírálata és folytatása*, az álradiális—kispolgári interpretációval és gyakorlatilag *elvtelenül harcoló és együttműködő* jobboldali—kispolgári interpretáció és gyakorlat, amelyek közös erővel továbbra is háttérbe szorították a párt, az osztály egészséges törekvéseit, akadályozták a felismert hibák konzekvenciáinak levonását, az új, helyes orientáció kialakulását, s így kétféle hibás orientáció alternatíváját propagálták. Ez természetesen *dezorientációt* eredményezett, a párt és az osztály alapvető tömegeinek tanácstalanságát, informálatlanságát és passzivitását, ami a következő, 1956-os periódusban csaknem végzetessé vált, tekintve a belső és külső ellenséges erők egyre erősödő bekapcsolódását a folyamatba, ami elvezetett az ellenforradalmi lázadáshoz és a revizionista áruláshoz. Így az 1953—1956-os periódus *szemléltető oktatást* adott a marxista-leninista politikai-ideológiai értékrendszer kétféle kispolgári interpretációjából és gyakorlati érvényesítéséből, valamint politikai-ideológiai műveltségünk és gyakorlatunk löfegyverekkel és lincselésekkel történő ellenséges „bírálataból” is.

S hogy voltak alapvetően egészséges erői a munkásosztálynak és pártjának, amelyek képesek voltak az egész megelőző fejlődés pontos értékelésére és az SZKP XX. kongresszusán kialakított új orientáció elfogadására és érvényesítésére, azt az ellenforradalom leverése és az azt követő gyors

konzolidáció ténye bizonyítja. Ez az 1957—1960-as „átképzési” periódus rendkívül gazdag, sok tekintetben az 1945—1948-as korszakra emlékeztető megújulás, újrakezdés és folytatás, kritika és önkritika, kezdeményezés és megvalósítás, a távlati célok és az aktuális feladatok összehangolása, a tömeges politikai-ideológiai aktivitás fellendülése. Ebben a néhány évben volt ereje a pártnak és a munkásosztálynak: 1. saját viszonyuk tisztázására (1958-as KB-határozat a munkásosztály helyzetéről); 2. a munkás-paraszt szövetség helyreállítására, a kollektív mezőgazdaság kialakításának megkezdésére új alapokon; 3. az értelmiségi politika alapelveinek és a művelődéspolitikai irányelveinek kidolgozására; 4. a szocialista brigádmozgalom kezdeményezésére; 5. a gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálatának elhatározására (MSZMP VII. kongresszusa, 1959); 6. ama gazdaságpolitikai alapelv kimondására, hogy a szocializmus építésének a tömegek életszínvonalára rendszeres emelkedésével kell járnia (MSZMP VII. kongresszusa, 1959); egyszóval számos új elméleti és gyakorlati kezdeményezéssel konkretizálni az új orientációt. S mindezt úgy, hogy *elvi alapokon* felelősségre vonták a bűnösöket (a korábbi bűnökért és az ellenforradalmi cselekményekért), megbocsátottak a jóhiszemű hibázóknak és megtévesztetteknek, rehabilitálták a korábban megrágalmazottakat, oldották a régi rossz beidegződéseket, elítélték a rossz módszereket, új stílust alakítottak ki. Ez az 1957—1960 között végbement tömeges politikai-ideológiai „átképzés” kétségtelenül *alapvető jelentőségű volt*, távlati hatásaiban csak az 1945—1948-as periódushoz hasonlítható. Nemzetközi politikai feltételei is nagymértékben kedvezőek voltak. (A hidegháború vége, a gyarmati rendszer látványos összeomlása, az egyiptomi forradalom megvédése, a kubai forradalom győzelme, az első szovjet szputnyikok stb.)

A későbbi fejlődés az 1960-as években ezen az alapon ment végbe, s hogy a mi szempontunkból mégis kettéosztjuk az utóbbi évtizedet, annak következménye, hogy jelentős *új problémák* tisztázása volt szükséges: az 1961—1964-es periódusban a „szocializmus alapjainak lerakása” formula értelmezése és az ebből adódó konzekvenciák megvitatása gazdagította politikai-ideológiai műveltségünket (szövetségi politika és ideológiai harc; a káderek megítélésében a szakmai, politikai és erkölcsi szempontok egysége; a társadalmi struktúra átalakulásának konzekvenciái; a szocialista mezőgazdaság szerepe a népgazdaságban; a szocializmus mint a tömegek életmódja; a szocialista erkölcs kialakításának lehetőségei és társadalmi szükséglete; a származási előnyök megszüntetése a továbbtanulásnál stb.), emellett e periódusban a *nemzetközi politikai helyzet* is sajátosan alakul, ami jelentős politikai-ideológiai problémákat vet fel (csúcstalálkozók; U-2-es incidens; caribi-válság; elnökgylkosság az Egyesült Államokban; a kínai párt szakadarsága stb.).

Végül az 1965—1970-es évek is sajátos politikai-ideológiai átképzést hoztak, igaz az 1957—1960-ban kidolgozott alapon. Az egész periódust a *gazdaságirányítási reform* előkészítése és bevezetése jellemzi elsősorban. Eköré a nagy vállalkozás köré csoportosulnak az összes többi politikai-ideológiai problémák, amelyek valóban nagy érdeklődést váltottak ki. Erre az időre esett a televízió tömeges elterjedése, a lappéldányszámok ugrásszerű emelkedése, a politikai szervezetekben folyó politikai-ideológiai oktatás létszámának megduplázása. A mechanizmuskonceptiót,

a várható fő- és mellékhatások mérlegelését az alapvető osztályokra, rétegekre, a vállalatokra és egyénekre; a vállalati érdek szerepét, a vállalatvezetőség, a szakszervezet és a pártszervezet viszonyát, az ösztönzés-problémát, differenciálás és egyenlőség, egyenlősdi és munka szerinti elosztás, érdek és erkölcs, gazdaság és politika, gazdaság és ideológia összefüggését élénken vitatták mindezekben a formákban. Így sikerült kialakítani egy bizakodóan-várakozó álláspontot a munkásközvéleményben a gazdaságirányítási reform iránt, s ez valóban politikai-ideológiai átképzést jelentett. Különösen, ha figyelembe vesszük a gazdasági reform összefüggéseit a politikai intézmények és szervezetek munkájának, hatáskörének, munkamegosztásának változásaival, a szocialista demokratizmus kibontakozásának megérett szükségleteivel, a szocialista országok gazdasági integrációjának erősödésével. További, részben új, politikai-ideológiai problémákat okozott a nemzetközi helyzet alakulása is ezekben az években, amelyeket a munkásközvélemény élénken vitatott (Indonézia, kínai „kulturális forradalom”, amerikai agresszió, izraeli agresszió, diáklázadások nyugaton, csehszlovákiai válság stb.).⁴

Ezek a szakaszok természetesen nem mindig váltak el élesen egymástól. Különösen a kortársi köztudat számára. Relatív különbségeik azonban — főleg így utólag — elég jól érzékelhetők, s megállapíthatók akár a napi politikai sajtó tematikájának és hangvételének, akár a politikai-ideológiai folyóiratok és könyvkiadás változásaiból, vagy a politikai-ideológiai oktatás tematikájából stb. Orientációs jellegű változásokról szóltunk, s ezen azt értettük, hogy az általunk megjelölt szakaszok szocialista politikai-ideológiai törekvéseinek „közérzetének”, tudatának tartalmában, ennek változásaiban megfigyelhetők. *Alapvető tartalmát tekintve* szocialista politikai-ideológiai műveltségünk *megőrizte folytonosságát* ezekben a változásokban, de a situációk változásai konkrét *értelmezésbeli* különbségeket eredményeztek ebben az alapvető tartalomban is. Ezért olykor úgy tűnhet, hogy a szereplők valami *gyökeres szakítás vagy újítás* tudatában vitték végbe cselekvéseiket, a későbbi vizsgálat azonban éppúgy kimutatja a folytonosságot is, mint a szakaszosságot a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének tartalmi változásaiban. Fel kell tételeznünk azonban, hogy a mai magyar munkásosztály politikai-ideológiai műveltségére *nemcsak* az alapvető, a folytonosságot, a szocialista jelleget adó értékek a jellemzők, hanem valami igen bonyolult és tanulmányozásra érdemes eloszlásban az egyes történelmi situációk változó, konkrét és átmeneti tartalmai is, amelyek egy-egy réteg vagy egy-egy személy számára — a situáció mély átélése következtében — fontosabbaknak, alapvetőbbeknek tűnnek, mint az elméletileg kimutatható, valóban alapvető, folytonosságot, a szocialista jelleget adó értékek. Ez arra figyelmeztet, hogy a *konkrét* történelmi helyzetben, az aktuális társadalmi problémák, feladatok, konfliktusok megoldása során szükségképpen a situáció által befolyásoltan alakuló politikai-ideológiai műveltség — gyakorlati rendeltetésű és funkcionális jellegű lévén — folytonos továbbépítésre, „karbantartásra” szorul, s hogy az aktuális feladatokhoz való kötöttsége, gyakorlati irányultsága nélkülözhetetlen ugyan, de nem elegendő, hiszen az adott situáción való *tüllépéshez* éppúgy nélkülözhetetlen az általánosítás, az elméleti megalapozás, az *egész* folyamat áttekintése és megértése.

A tömegek, elsősorban a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének „karbantartása”, rendszeres felújítása és magasabb szintre emelése folytonos gondoskodást kíván. Ez természetesen azon múlik elsősorban, hogy a szocialista állam és a párt politikája mennyire képes megvalósítani a taktika és a stratégia egységét, a mai feladatok és a távlati célok összhangját.

Legáltalánosabb tartalmát tekintve, a munkásosztály szocialista politikai-ideológiai műveltségét a következő *alapelvek ismerete, elfogadása és érvényesítésükre való törekvés* jellemzi:

1. a munkásosztály világtörténelmi hivatása: olyan osztály nélküli, a dolgozók szabad egyesületeiből álló társadalom felépítése, amelyben „az összesség szabad fejlődésének feltétele minden egyes egyén szabad fejlődése”;

2. a szocialista társadalmi rendszer és a szocialista ember mint a legfőbb szociális érték;

3. a néptömegek alkotó erejének elismerése;

4. a marxista-leninista párt vezető szerepe; demokratikus centralizmus;

5. materializmus; a munka kényszerből szükségletté válása; a munka, mint az ember értékelésének alapelve;

6. kollektívizmus és egyenlőség;

7. a szocialista hazafiság és nemzetköziség egysége.⁵

Politikai-ideológiai műveltségünk eme alapvető pozitív és általános komponensei (értékei) természetesen csak közelítő érvénnyel sorolhatók fel, hiszen áthatják egymást, s akármelyiknek rendszeres kifejtése feltételezi és megköveteli a többiek kifejtését is. Nem rendelkezünk még egy megalapozott marxista *értékelmélettel*, amely igazolt hierarchikus rendszerben tárgyalná politikai-ideológiai műveltségünk tartalmát, értékrendjét.⁶ Politikai ideológiai műveltségünket a pozitív értékek mellett — velük együtt — jellemzik a *szükségszerű negációk* is, amelyek jelentősége olykor közvetlenebbül belátható, s olykor funkciójuk is kézzelfoghatóbb, mint a pozitív eszméké, alapelveké, értékeké. Így például az individualizmus és egoizmus *kárhoztatása*, az *antifaszizmus*, *antiimperializmus*, a személyi kultusz *elítélése* stb. gyakran közvetlenül gyakorlati szerepet játszanak a magatartás befolyásolásában, míg a megfelelő pozitív eszmék és értékek mozgósító ereje kisebb lehet. Ez a konkrét történelmi szituáción túl talán azzal is magyarázható, hogy az elvi szinten, a pozitív eszmék és értékek absztrakt szintjén létrejövő egyetértés nem zárja ki a konkrét értelmezések különbözőségét, s ezek alapján a konkrét cselekvések eltérését, sőt, olykor szembenállását, amint ezt a munka szerinti elosztás elvével kapcsolatban kimutatták.⁷ A negációkban, *valami elleni együttműködésben* való egyetértés viszont — lévén sokkal konkrétabb — gyakran könnyebben vállalható, legalábbis átmenetileg, hiszen többnyire ismert, empirikusan tapasztalható, körülírható jelenségek elleni állásfoglalást követel. Az eszmény szintjén megfogalmazott pozitív értékek viszont *főleg jövőbeli megvalósításra* szólítanak fel, ennélfogva bennük szükségképpen több a homály. Így a pozitív eszmék, eszmények, értékek szükséges kiegészítései a negációk is. A pártdokumentumok és az egyéb politikai irodalom is bőven élnek a pozitív és negatív fogalmazások együttes alkalmazásával.⁸

Politikai, ideológiai műveltségünk alapértékeinek elsajátítása természetesen *különböző szinteken* lehetséges, kezdve az ifjúi hévvel, túlnyomóan

érzelmi alapon megvalósuló „első ismerkedés” varázsától, egészen a „hivatásos forradalmár” elméletileg is magasan képzett, az eszmék történetével és hatásmechanizmusával is tisztában levő, a szocialista eszmék megvalósítására egész életét feltevév módon és szinten történő elsajátításáig. A két szélső pont között az átmeneti fokok sokaságával kell számolnunk, s ezek mindegyike sajátos, igen sok tényező által befolyásolt, szituatíve, csoport- és réteg-tapasztalat és érdek, valamint nem kis mértékben az általános műveltség jellege és szintje által is determinált változatokat mutat. Az osztály politikai-ideológiai műveltségének tanulmányozásához érdemes lenne *egy rendszeres tipológiát kimunkálni*, amely az eddigi — gyér — empirikus vizsgálatokra támaszkodva a továbbiakat céltudatosabbakká és eredményesebbekké tehetné. (Mi erre itt még nem vállalkozhatunk.) Egy ilyen elméletileg és empirikusan is megalapozott tipológia gyakorlatilag is hasznos lehetne a *politikai-ideológiai oktatás* rendszerességének és gyakran hiányolt lépcsőzetességének kialakításához,⁹ s ezzel hatékonysága fokozásához.

A politikai-ideológiai *képességek és készségek* értékelése, s még inkább gyakorlati megnyilvánulásuké a politikai-ideológiai *aktivitásban*, további értelmezési problémák megoldása nélkül nem ad egyértelmű eredményt a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének vizsgálatához. Ez nemcsak a „politika” és az „ideológia” fogalmának közismert „homályosságával” függ össze, hanem azzal is, hogy e szférákban az aktivitást hagyományosan mint *alkotó aktivitást* értelmezik, s az *elsajátító* jellegű, valamint a *reproduktív aktivitást*, amely pedig az összes alkotó aktivitások igazi *táptalaja és éltetője*, hagyományosan lebecsülik. Ennek pregnáns megnyilvánulása a közömbösségnek mint az aktivitás hiányának értelmezése is.¹⁰ Valójában azonban még a közömbösség, a passzivitás is aktivitás, a „Verhalten” értelmében vett magatartás, viszonyulás a fennállóhoz, a viszonyokhoz, a „Verhältnisse” produkálásában és reprodukálásában való részvétel.¹¹ Ezért aktivitás fogalmunkat a „viszonyulás” szélesebb értelmében célszerű használni, különösen az empirikus vizsgálatokban, nehogy eleve leszűkítsük a valóságos viszonyulási-típusok széles skáláját.¹²

Egy társadalmi osztály politikai-ideológiai aktivitásáról beszélni, természetesen, magas fokú általánosítás, amely akkor értelmes, ha tudatában vagyunk annak, hogyan „készült” és mire használható.

A *gazdasági aktivitás* például meglehetősen bonyolult dolog, mégis a statisztikai nyilvántartás mérészen elkülöníti a keresők és eltartottak, valamint az aktív keresők és inaktív keresők kategóriáit. A politikai-ideológiai aktivitás osztályszinten még bonyolultabb jelenség, s nem valószínű, hogy statisztikai módszerekkel kimerítően lehetne jellemezni, különösen akkor, ha figyelembe kívánjuk venni a politikai-ideológiai szférában nem ignorálható közömbös—passzív típusokat is, amelyek hozzájárulnak a fennálló viszonyok újratermeléséhez, valamint a reproduktív és elsajátító jellegű aktivitásformákat. Az aktivitásnak (ebben a szférában) közömbös—passzív típusai, illetve reproduktív és elsajátító jellegű formái, módjai alapozzák meg a viszonyulás érdekesebb, *változtató jellegű* típusait, amelyek így lehetnek pozitívak és negatívak is, továbbá az alkotó, produktív jellegű aktivitásformákat és módokat, amelyek a konkrét körülmények között ismét csak konstruktívak és destruktívak lehetnek; messzemenően nem mindegy tehát, ho-

gyan általánosítjuk az „osztály aktivitása”, a „politikai aktivitás foka” fogalmakban azt a tarka képet, amit az osztály egyéneinek, csoportjainak és „egészének” politikai-ideológiai magatartása az empiria szintjén mutat.

Még bonyolultabb lesz a probléma, ha figyelembe vesszük az *intézményesült* (Kulcsár Kálmán kifejezésével „kanalizált”),¹³ tehát szervezeti keretekben, jogi vagy nem jogi, de normaértékű szabályok által befolyásolt és mederbe terelt aktivitások és a nem intézményesült egyéni és csoportos aktivitások összefüggését, kölcsönhatását, azonosságát és különbségét. Mindkettő lényeges, egyik a másik nélkül nem létezik, kölcsönösen éltetik, építik és rombolják egymást. Ezentúl azonban a kétféle aktivitás funkciója is más és más. Az osztályszervezetek működése természetesen elsődleges a szocialista társadalomban is. Annyira, hogy a nem intézményesült, nem kanalizált aktivitást ettől csak gondolatilag választhatjuk el, mert az intézmények tulajdonképpen ezt intézményesítik, erre épülnek fel az osztályszervezetek. Működésük *tartalmának* (s ritkábban formájának) állandó forrása és táptalaja ez a nem intézményesült, spontán, tömeges, egyéni és csoportos politikai-ideológiai aktivitás, amely szüntelenül kitölti a maga szervezeti, intézményi kereteit, de egyszersmind túl is „folyik” ezen „edények” rendszerén, esetleg ki-kilép saját „medréből”, új medret ás magának, s a régi esetleg „holtággá” válik.

Ez az a szféra, amelyet a maga *elevenységében és teljességében* egyetlen tudomány sem képes megragadni, tekintve, hogy a tudományos fogalmak — minél pontosabbak, dialektikusabbak, annál inkább, mint az anatómus bonckése — „feldarabolják” az eleven organizmust, s az így elkülönített „szervek”, „szövetek” stb. már szükségképpen „kiemelődnek” az eleven testből, azaz nem élnek. Ez az a szféra, amelyben az objektív és szubjektív szüntelenül helyet cserél, átmegy egymásba; ez az a szféra, amelyet ugyanezen okból sem a közélet—magánélet; sem a formális—informális csoportok; sem a szimpátia—antipátia-viszonyok; sem a nyílt- és latens funkciók; sem a státus- és szerepfogalmak nem fognak át, nem fejeznek ki a maga teljességében és elevenységében. Ezért a politikai-ideológiai aktivitás szférájának tanulmányozásában leginkább a szűkítő interpretációktól kell óvakodnunk, amelyek hol erre, hol arra a formális (vagy formalizálható) típusra, formára, módra kívánják redukálni a tömeges politikai-ideológiai magatartásokat, viszonyulásokat. Ezzel természetesen nem akarjuk kétségbevonni e szféra egy-egy jól definiált „metszete” önálló vizsgálatának létjogosultságát, például a „direkt politikai aktivitás” tanulmányozását, ellenben állítjuk, hogy *ez és akárhány ilyen* redukált vizsgálat nem adhat teljes tudományos képet a szóbanforgó szféráról, különösen akkor nem, ha a maga leszűkített megközelítésével kapott eredményeit a politikai-ideológiai aktivitás egész szférája leírásának és elemzésének tekinti.

Hasonlóképpen *szűkítő értelemben* használják újabban a szakirodalomban is, s ennek nyomán a köznyelvben is a *politika fogalmát*, annak ellenére, hogy a valóságban, a modern szervezett „tömegettársadalmakban” éppen ellenkezőleg, a politikai szféra szüntelen terjedése, más szférákba való behatolása figyelhető meg. A valóságos tendenciát *Lenin* ragadta meg helyesen „a politika elsőbbségéről” kimondott tézisében.¹⁴ Nem feladatunk itt utánajárni e paradoxon okainak (annak, hogy miért szűkül le a politika fogalma, amikor a valóságban a politikai szféra kiterjedőben van), minden-

esetre megjegyezzük, hogy ismereteink szerint a „szálak” Harold D. Lasswellhez vezetnek,¹⁵ aki úgy határozta meg a politikát, mint értékeket megvalósító, azaz a kívánatos javakat (presztizs, biztonság, jövedelem stb.) biztosító fontos döntések lehetőségét, művészetét és tudományát, amelynek négy hagyományos területe, szférája a katonapolitika, a diplomácia, a gazdaságpolitika és az ideológia. Ezzel megnyílt az út a politika, csak mint az ún. *nagypolitika* értelmezéséhez, a hatalom, a kormányzás és a politika azonosításához. Továbbá még a nagypolitikának is a *döntési aktusokra* való leszűkítésének irányába. Egy amerikai szociológiai lexikon például le is vonja a következtetést; a politikát mint „a kormányzás elméletét, művészetét és tudományát” határozza meg, a politikai akciót mint „a politikai gépezet felhasználását”, szemben a „direkt akcióval”, amely „nem politikainak” minősül, mint a szrájk, szabotázs, erőszak, nem erőszakos ellenállás a kormánnyal szemben stb.¹⁶

Az ilyen politika-definíciók eltüntetik a politikai hatalom osztálytermeszetét, leszűkítik a politikum, a politikai cselekvés szféráját a direkt politikai (állami) intézmények vezetőinek és vezető testületeinek döntési aktusaira, s ezzel kizárják — per definitionem — annak a jogosságát, hogy a tömegek cselekvésének bizonyos fajtáit és aspektusait, a demokratikus jogokért folyó harcot, a demokratikus keretek kihasználását politikának, politikai cselekvésnek tekintsék. Minket itt ez a tendencia csak azért és annyiban érdekel, mert és amennyiben nálunk is megjelentek hasonló törekvések, amelyek hasonlóképpen a politika szférájának szűkítésével operálnak, s próbálják elvileg szembeállítani egymással a tömegek aktivitását és a politikai hierarchiát, a szakértelmet (az igazgatásban) és a demokratikus ellenőrzést, a centralizmust és a demokratizmust, a vezetőket és a vezetetteket, a közvetlen demokráciát és a képviselői formákat stb., lebecsülik az üzemi-munkahelyi demokratizmus lehetőségeit és horderejét, az ún. helyi politika politika-jellegét.¹⁷

Véleményünk szerint tudományosan nem indokolt a politika fogalmának szűkítő értelmezése, még a döntési folyamatok igazgatás-technikai, formális megközelítésének, elemzésének és empirikus vizsgálatának kényelmi szempontjaival sem, mert éppen azt hagyja figyelmen kívül az ilyen leszűkítő felfogás, ami a *dolog lényege*: a társadalomban létező különböző helyzetű és érdekű csoportok, rétegek, osztályok és szervezetek, intézményeik együttműködését és harcát, szövetségét és konfliktusait érdekeik érvényesítéséért, eszményeik (ha vannak) megvalósításáért. Mivel pedig — amíg vannak — az alapvető osztályok játszanak döntő szerepet a politikában, s közülük is egy rendelkezik a leghatékonyabb politikai szervezettel, az államhatalom gépezetével, világos, hogy a politikai szféra főszereplője az állam, amely nem közömbös egyetlen, a társadalomban egzisztáló csoport, osztály, réteg irányában sem, hiszen valamennyiük létfeltételeit szabályozza, minélfogva ezek sem közömbösek az állam és intézményeinek működése iránt. Ezért a *politikai viszony* (Verhältnisse) kétoldalú: egyrészt az állam által biztosított előnyök, kedvezmények, privilégiumok kedvezményezettjeinek viszonya (Verhalten) az államhoz, másrészt az ezekből kizártak, a hátrányos helyzetűek, nem privilegizáltak, nem (vagy nem annyira) preferáltak, a kordában tartottak viszonya (Verhalten) az államhoz, döntéseihez, politikájához. Ez a viszony mindkét esetben

Verhalten, vagyis *magatartás, viszonyulás, azaz aktivitás*. Mindkét fajta viszonyulás természetesen sok-sok változatban létezik, leginkább attól függően, hogy mennyire, *milyen fokon* érdekelt és érintett a szóban forgó csoport, réteg, osztály az adott kérdésben, amelyre az állami intézkedés, döntés, akció vonatkozik. Ebből is kiderül, hogy C. W. Mills kategóriái: a „lojalitás”, „közömbösség”, és „lázaság”¹⁸ nem elegendők a valóságos helyzet leírására. Nem alkalmas a politikai szféra *tartalmas* leírására a döntésfogalom sem, noha éppen *gyökerében* ragadja meg a dolgot. Nem pedig azért, mert — mint említettük — a döntéscentrikus szemlélet *formális* megközelítést jelent, figyelmen kívül hagyja az erők, érdekek, érdekeltségek folytonos kölcsönhatását, ennek csak formális *végeredménye*, a döntés érdekes számára. A politika ezzel *igazgatássá* válik, s eltűnik, „fekete dobozzá” válik az input és az output közötti igen lényeges szféra, amelyben megteremtődik és újrateremtődik a döntés tárgya, értelme, szükségessége, s amely nemcsak realizálja, hanem nemegyszer revidálja a korábbi döntéseket. Így a politikát „nagypolitikára” s ezt is a kormányzati „döntésekre” szűkítő, redukáló szemlélet elfedi azt a tényt, hogy a *politika osztályok viszonya a hatalomhoz*, s folytonosan igénybe veszi nemcsak az igazgatással s politikával hivatásszerűen foglalkozók aktivitását, hanem magukét az osztályokét is.

Ez az aktivitás természetesen különböző irányú, fokú és intenzitású. Felöleli a „nagypolitikát”, kormányzást közvetlenül megvalósító tevékenységét, a politikai szervezetek vezető köreinek tevékenységét éppúgy, mint a „kisemberekből” álló tömegek *viszonyulását*, a fennálló viszonyok elfogadását és bírálatát, a felső döntésekhez való alkalmazkodást vagy ellenszegülését ezekkel szemben. Felöleli a központi és helyi kormányzati és nem kormányzati (politikai, félpolitikai stb.) szervezetekben, mozgalmakban stb. keletkező döntéseket éppúgy, mint ezek előkészítését, megvitatását, a közvélemény „megdolgozását”, a végrehajtás megszervezését, ellenőrzését, mégpedig nemcsak az ezzel speciálisan megbízott „közégek” által, hanem főleg azok által, akikre a döntés vonatkozik. Felöleli továbbá a mindezek során végbemenő információáramlást, információgyűjtést és feldolgozást „fent” és „lent” egyaránt, ami nélkülözhetetlen a helyzet ismeretéhez, a vélemények, a tudatos „hozzáállás” kialakításához. A politika, a politikai cselekvés, aktivitás tehát elemzést és akciót, szervezést és meggyőzést, döntést és kontrollt, helyeslést és elutasítást, részvételt és annak megtagadását, megszavazást és leszavazást, véleménynyilvánítást és tartózkodást a véleménynyilvánítástól, belenyugvást és oppozíciót, teljesítést és túlteljesítést, végrehajtást és szabotázszt, engedelmisséget és engedetlenséget, szankciót és bojkottot, szövetséget és harcot, a döntés siettetését és a döntés elodázását stb., stb., s mindezeknek konkrét fokozatait és kombinációit jelenti; nem szűkíthető le tehát sem a döntések formális elemzésére, sem a szervezetek vezető köreinek tevékenységére, sem az ún. „direkt politikai” aktivitásra.¹⁹

Az még érthető, ha a polgári szociológusok — akár apologetikus, akár kritikus célből — leszűkítve értelmezik a politika, a politikai cselekvés szféráját, s így azt sugallják — vagy bírálják —, hogy a modern tőkés „tömegtársadalmakban” a tömegek politikai tevékenysége fatálisan jórészt a választásokon való részvételre korlátozódik, s ennél fogva, valamint a

„szervezetek uralma” következtében a mai polgári társadalom egyes állampolgárának elenyészően csekély, érzékelhetetlen *személyes* befolyása van a fontos döntésekre. Az átlagpolgár *személyes* befolyása a „nagy ügyekre” természetesen a „köz” nagyságával csökken. Különbség, lényeges különbség van azonban a *privilegizáltak* és a *kordában tartottak* átlagegyének *személyes* befolyása között. A polgári szociológia apologetikus és kritikus képviselői *egyaránt* leplezik ezt a különbséget. A vagyon, a szabad idő, az összeköttetések és a speciális műveltség *monopóliuma* biztosítja azt, hogy a tőkés társadalomban a lakosság kisebbsége a politikának túlnyomórészt *alánya*, s csak kisebb részben *tárgya* legyen, míg a többség *inkább tárgya*, semmint alánya, tudatos formálója. A formális, a döntéscenrikus szemlélet elleplezi ezt a lényeges különbséget.

Ez a lényeges különbség a formális (polgári) demokrácia körülményei között sem tűnik el; jöllehet az állampolgári egyenlőség deklaráltatik, nem *egyforma* mértékben csökken az állampolgárok *alapvetően két* kategóriájának a fontos döntésekre gyakorolt *személyes* befolyása, nem egyformán válnak pusztá tárgyává és eszközeivé a „nagypolitikának”. Paradox, hogy sem a kritikai, sem az apologetikus szociológia nem vet ezzel számot, megragad a formális látszat-szférában (ezt kitűnően szolgálja a polgári és a kispolgári szociológia *közös* módszertana és „semleges” terminológiája). A gyakorlati politikusok (és üzletemberek, s ez olykor csak formális különbség a fejlett tőkésországokban) nagyon is tudatában vannak annak, hogy döntéseik és azok realizálása mennyire szorosan összefüggnek mind a lojális tömegek, mind a (potenciálisan) lázadó tömegek gyakorlati magatartásával, *viszonyulásával*. Ezért fejlődött ki ezekben az országokban hihetetlen mértékben a *reklám* minden fajtája, s ezért vonultak be a politika hagyományos szférájába is a reklámmódszerek és eszközök, a sokat emlegetett „manipuláció” technikái és praktikái. Nagy tévedés lenne azt gondolni, hogy mindezek azért fejlődtek ki, mert a tömeg-egyen magatartása közömbös, elenyésző, jelentéktelen, s minden a „döntéstől”, az igazgatási aktusoktól, a nagypolitikától, a szervezetek „csúcseitől”, kulcsembereitől, vagy akár apparátusától, az „elitek” magatartásától függ.

Valójában *összefüggésről*, kölcsönhatásról van szó, amelynek *egyik* — bár valóban domináns — oldala az igazgatás, a diszpozíció, a szervezetek „csúcsa” stb. *Másik* és egyáltalán nem elhanyagolható oldala azonban a tömeg, a „kisemberek” tömegének magatartása, *viszonyulása*. Ez utóbbi korántsem csak eszköze és közege, passzív tárgya a döntéseknek, hanem *relatív* *önálló* oldala és nélkülözhetetlen feltétele, „önmozgó” *alánya is*, amely esetenként revideálhat, semmissé tehet régi és új döntéseket, kétségesse teheti a „csúcscok” és „apparátusok” dominanciáját. Mégpedig két-féleképpen: *egyrészt az uralkodó osztály tömegeinek* oppozíciója, új orientációja vagy pusztán megoszlása következtében, amely elmehet például a brit labour-tory helycseréig, a nyugatnémet uniópártok — szociáldemokraták helycseréig, a francia polgári demokrácia — személyi hatalom helycseréig, az amerikai republikánus—demokrata helycseréig, sőt, akár az elnökgyilkosságig; *másrészt a kordában tartottak tömegeinek* oppozíciója, növekvő aktivitása, tömegmegmozdulásai, tömegsztrájkjai, lázadásai, „forró nyarai” következtében, amelyek tagadhatatlanul, immár szó szerinti ér-

telemben aktivitást, „alannyá válást” jelentenek és eredményeznek és nem biztos, hogy mindig csak átmenetileg. Más kérdés, hogy az említett országokban a hatalom megingásának vagy politikai válságának ez a kétféle megnyilvánulása mindeddig nem volt olyan fokú és annyira egyidejű, hogy *forradalmi szituációt* eredményezzen. Mindenesetre a hatalom legfőbb birtokosai ezekben az országokban — saját jólfelfogott érdekükben — nem az említett szociológusok nézetei szerint, hanem a politikai tevékenység törvényei szerint járnak el: figyelembe veszik, hogy a politika egész szférájában összefüggésről, kölcsönös függésről, *kölcsönhatásról* van szó, amit a döntés — és igazgatás-centrikus politika-felfogás ignorál.

S hogy a *politika szférája szélesedik* a fejlett tőkésországokban, ahhoz a második világháború óta nem férhet kétség: erről tanúskodik az állam növekvő beavatkozása a gazdaságba, kultúrába, oktatásba, tömegkommunikációba.

Ha tehát bizonyos értelemben mégis érthetőnek tartottuk, hogy a fejlett tőkésországok polgári és kispolgári szociológusainak jó része — ellenkező céllal ugyan, de — egyaránt egy redukált politika fogalommal dolgozik, teljesen érthetetlennek és indokolhatatlannak kell tartanunk ugyan ezt *szocialista viszonyok között*. Itt sem „apologetikus”, sem „kritikus” szándék, sem tudományos cél nem indokolja a redukált politika-fogalom használatát. Nem azért, mert *Lenin* kifejezetten megállapította a *politika prioritását*, hanem mert ezt azóta számos szocialista ország tapasztalata teljes mértékben igazolta. A *termelési eszközök zömének társadalmi (állami) tulajdonba vétele* döntő módon megalapozta ezekben az országokban azt a változást, ami a politika egész szférájában végbement, s messzemenően kiterjesztette e szféra kereteit, valamint átalakította belső tartalmát. Ez döntő átalakulásokat eredményezett a korábban — több kevesebb joggal — nem politikainak tekintett szférák (pl. egészségügy, sport, oktatásügy, lakásügy, kultúra) területén is, megalapozta ezek közösségi-közületi szervezését, finanszírozását és irányítását, kivéve ezeket a *magánvállalkozás* hatásköréből. Ezzel ezek a szférák is többé-kevésbé „politikaiakká” váltak, anélkül, hogy elveszítették volna (tárgyi és funkcionális értelemben vett) korábbi specifikumaikat. A gazdaságban következett be természetesen elsősorban a legjelentősebb változás, olyannyira, hogy az első periódusban (a mostani gazdaságirányítási reformok előtt) szinte mindegyik szocialista országban előtérbe kerültek a gazdaságirányítás direkt politikai, államigazgatási módszerei, s háttérbe szorultak e szféra specifikumai, az irányítás, ellenőrzés, tervezés közigazgatási módszerei és eszközei. A reformok több-kevesebb fokozatossággal megváltoztatják ezt a helyzetet, anélkül, hogy „depolitizálnák”, politikamentessé tennék a gazdaságot, anélkül, hogy megszüntetnék az *állam tulajdonos funkcióját*, az *állam vezető szerepét* a gazdaságpolitika, a tervezési funkció, a nagyberuházások, a műszaki fejlesztés stb., stb. terén. A reformok előkészítése során voltak ugyan olyan javaslatok és törekvések, amelyek radikálisan csökkenteni, sőt megszüntetni kívánták az állam tulajdonosi funkcióit, tehát valóban „depolitizálni” akarták a gazdaságot (illetve abban egy *másfajta* politikát érvényesíteni) és ezzel megalapozni,²⁰ de ezeket vereséget szenvedtek.

A mi álláspontunk szerint 1. szocialista viszonyok között a magánszféra döntő részének kisajátításával, másik jelentős részének szövetkezetekbe tö-

mörítésével arányosan *megnő* terjedelmileg is, intenzitásában is a *közéleti-politikai* szféra; 2. ennek alapján és következtében korábban nem politikai viszonyok és tevékenységek is *politikai jelleget* kapnak; 3. a nem direkt-politikai (állam, politikai párt) szervezetek, mozgalmak (szakszervezetek, ifjúsági szövetség, nőmozgalom, szocialista brigádmozgalom stb.) politikai funkciója, s a keretükben kifejtett tevékenység politikai tartalma kifejezetten, direkttől válik; 4. közvetlen politikai értelmet, tartalmat is nyer a szakmai tevékenység, nem tárgyi, hanem *funkcionális* értelemben, azaz: közvetlen vonatkozása van a közérdekre, ezért közéleti jelentőségű; 5. ugyan ezért politika a *helyi politika* is; 6. mindezek folytán a politikai aktivitás fogalma nem szűkíthető le a hivatásos politikusok, szervezetek aktivistáinak tevékenységére, hanem szélesen értelmezendő, beleértendő a gazdasági-szakmai aktivitásnak minden olyan típusa (szintje, formája) is, amely meghaladja az ún. „szakbarbárságot”, amely az egyén (csoport) munkájának társadalmi összefüggéseit ismeri, vagy törekszik megismerni, s így beépíteni a tevékenység motívumai közé; 7. s végül célszerű az aktivitást a viszonyulás (a Verhalten) értelmében venni, amelyben a passzív típusok is az aktivitás válfajaiként foghatók fel, tekintettel arra, hogy a belenyugvás, passzivitás, „közömbösség” is hozzájárul a viszonyok újratermeléséhez.²¹

Elveszíti-e ezzel a politika, a politikum a maga specifikumát? Nem válik-e ilyen értelmezésben határtalanul szélessé s így gyakorlatilag értelmetlenné a politika, a „politikai” fogalma? Természetesen nem. A politika eredetileg is a *polisz ügyeinek nyilvánosságát, a közös ügyek* megtárgyalásában és eldöntésében való *részvétel* egyenlő jogát és kötelességét, lehetőségét és valóságát jelentette (a polisztagok számára). Később, az osztálytársadalom változatos körülményei között leszűkült a monarchia, vagy az állam, vagy az arisztokrácia, vagy a politikai pártok (vezetőinek, vezetőtestületeinek, apparátusának) nyilvános tevékenységére. Mindvégig megmaradt azonban a „köz hatalom”, „közügy”, „közélet”, nyilvános tevékenység jelentése, s relatív szembeállítás a *magánélettel, magánszférával, magánvállalkozással, magánérdekkel*. A klasszikus polgári demokráciák szélesítették ki ismét az állampolgárok egyenlőségének deklarálásával, a demokratikus szabadságjogok meghirdetésével, de egyszersmind a magánszféra szentségének még kifejezettebb biztosításával (az állam mint „éjje-liőr”, a „játékszabályok őre” stb.). Így a politika egész szférája a klasszikus polgári tudatban mint az egymással konkuráló magánérdekek legális, átfogó, összefogó és összefoglaló közéleti kerete szerepelt, amely *utólag* egyesítette őket a *közjő* szent nevében. Elvileg és élesen elvált tehát egymástól ebben a felfogásban a politika és a nem politika. Ezt a helyzetet és tudatát maga a polgári fejlődés haladta meg, egyrészt az állam gazdasági szerepének kifejezett és letagadhatatlan növekedésével, másrészt a *magántársaságok* politikai szerepének, az államra gyakorolt befolyásának leplezetlenné válásával.

A szocialista korszak a magánvállalkozás korlátozásával, majd felszámolásával, az állam tulajdonosi funkciójának általánossá tételével, a dolgozó tömegek politikai szerepének elvileg új szintre emelésével még tovább megy: megszünteti a politikai és a nem politikai szférák (illuzórikus) elvi szétválását, elismeri és *megvalósítja a politika primátusát, mint a* (végső soron) *gazdasági érdekek koncentrált kifejezését és érvényesítésük módját.*

Ezzel a politika valóban és leplezetlenül az, ami: az emberi (közösségi, társadalmi) *tevékenység egyik oldala, aspektusa*, amely jellemzi minden ilyen tevékenységünket, akár akarjuk és tudjuk, akár nem. Specifikuma tehát nem az, hogy elkülönült és elkülöníthető szféra, hogy a részérdekek közvetítő szférája, hogy intézményesült keretekben érvényesül, hogy a többségi döntések játszanak benne vezető szerepet, hogy emberek igazgatása, s így professzionális igazgatók, politikusok tevékenysége, hanem az, hogy *mindannyiunk közösségi-társadalmi tevékenységének közvetlen összefüggése a szocialista hatalom, állam működésével, a közérdek érvényesülésével, közvetlen és közvetett részvételünk az állam tevékenységének meghatározásában, a közösségi célok és eszközök kijelölésében, a döntésekben és ezek realizálásában*. A politika specifikuma tehát nem az, hogy az ilyen tevékenység a munka társadalmi megosztásának egy sajátos ágazata (bár ma még ilyen jellege is kifejezett), hanem az, hogy *res publica*, közös és nyilvános ügyeink annyira közösek és nyilvánosak (nyilvánosságot követelnek), hogy az állam egyre nyilvánvalóbban mi vagyunk, hogy egyéni (magán-) tevékenységünk függetlenségének, elszigeteltségének az illúziója sem tartható fenn, hogy *mindenoldalú kölcsönös függésünk* nem spontán módon és kerülő utakon, a hátunk mögött, utólag érvényesül (mint a klasszikus polgári fejlődés esetében), hanem *egyidejűleg, sőt előre, a tervezés stádiumában is*.

A politika ezek szerint nem más, mint minden társadalmi tevékenységünk közösségi jellege, összefüggése a hatalom, az állam által kifejezett és érvényesített közérdekkel, közvetlen hatása ennek érvényesülésére, a hatalomhoz való viszonyunk, akár tudatos ez, akár nem. Természetesen a hatalomhoz, a közérdekhez való viszonyunk tudatosságának foka, e viszonyunk viszonyulásjellege, tehát szubjektív oldala (ismeretekre, érzelmekre, készségekre-képességekre, akaratra való támaszkodása), a *legdöntőbb tényezője annak a folyamatnak*, amelyben a tömeg alanyává válik a politikának, s megszűnik annak puszta tárgya lenni. Ezért joggal mondta *Lenin*, hogy a szocialista állam ereje elsősorban a tömegek tudatos támogatásában rejlik. És éppen ebből a szempontból nélkülözhetetlen a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének tanulmányozása s ama feltételek korszerűsítési lehetőségeinek kutatása, amelyek alapján ez a műveltség megújulhat és továbbfejlődhet.²²

Az eddigi fejtegetésekben az „ideológiai” kifejezést a „politikai” mellett kötőjellel szerepeltettük. Most meg kell mondanunk, hogy *nemcsak* a politikai ideológiára gondoltunk, hanem a politika *mellett* az ideológiára is. A fentebb már idézett *Harold D. Lasswell* ugyan az egész ideológiai szférát is a politika egyik „hagyományos alszférájának” tekinti,²³ ami abból következik, hogy szerinte a politikai döntések tétje — egyebek között — az erkölcsi integráció is. Ebben egyet tudunk érteni vele, bár ez *valójában* csak a szocializmusra érvényes, ahol az erkölcsi integráció — mint erősödő tendencia — egyáltalán létrejöhethet, s megszűnván a politikai és nem politikai szférák *elvi* különválasztása-különválása, komponense lehet a politikai integrációnak. Emellett azonban megkülönböztetendőnek tartjuk a *politikai ideológiát* az ideológia egyéb elemeitől, amelyek lehetnek ugyan olykor közvetlenül politikai jelentőségűek, de korántsem mindig és korántsem egyaránt, bár nem egyformán), a megismerés, a társadalmi-emberi cselekvés vallási, esztétikai, világnézeti és „társadalomtudományi” nézetrendszer)

sok vonásban azonosak, *tárgyi* értelemben (tárgyuk a társadalmi ember tevékenysége, bár nemcsak az) és *funkcionális* értelemben is (funkciójuk egyaránt, bár nem egyformán), a megismerés, a társadalmi-emberi cselekvés szervezője és szabályozója, valamint a „katharizis”²⁴, s így a politikai-jogi ideológiával is osztoznak e közös vonásokban, még több, s nem éppen lényegtelen vonásuk azonban egyaránt megkülönbözteti őket mind egymástól, mind a politikai-jogi ideológiától. Ezért jogosnak tartjuk a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének vizsgálatában is relatív elkülönítésüket.

Meg kell jegyeznünk még, ami ugyan már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy ideológián nem, vagy nem okvetlenül hamis tudatot értünk, hanem a felsorolt ideológiai formák összességét, függetlenül tudományos értelemben vett igazság-tartalmuktól. Az a meggyőződésünk ugyanis, hogy a marxizmus—leninizmus fejlődésének fő vonala a kezdeti ideológiakritika után egy pozitív ideológia-elmélet kialakulása felé haladt és halad, amely önmagára nézve is elismeri az ideológiai-jelleget, s egyben elméletileg is, „gyakorlatilag” is bizonyítja a tudományos ideológia lehetőségét és így lehetővé tette és teszi, hogy a „hamis ideológia” ne tautológiát, s a „tudományos ideológia” ne contradictio in adiecto-t jelentsenek, azért a ma divatos, a korai marxizmusra hivatkozó ideológiaellenes álláspontok tudományosan nem korrektek, s még kevésbé azok a marxizmus—leninizmust is hamis tudatnak, az elidegenedés jelenségének minősítő, az egész ideológiai-elkötelezettség gondolatot korszerűtlenné nyilvánító álláspontok.²⁵ Nincs ugyan korszerűen kidolgozott marxista-leninista ideológia-elméletünk, pedig a szocialista tudat tömegméretű kialakításán fáradozunk, s ugyanakkor fokozódó ellenséges ideológiai nyomás alatt állunk. Ideológiai ellenfeleinknek és ellenségeinknek sincs ugyan korszerű és tudományos ideológia-fogalmuk, még kevésbé ilyen ideológia-elméletük, s legkevésbé rendelkeznek korszerű tudományos ideológiával, de — paradox módon a marxizmus korai ideológia-kritikai szövegeire támaszkodva is — sikerült eléggé általánosan elterjedté tenniük egy, a tudományt és az ideológiát szétválasztó és szembeállító, modernnek és tudományosnak tűnő szofisztikus álláspontot, amely még a marxisták között is híveket szerzett magának. Ebből az álláspontból — a pozitivisták ideológiai-világnézeti színvakság alapján művelt természet-tudományi kutatások utóbbi évszázadban elért grandiózus eredményeinek lenyűgöző lélektani hatása nyomán — az következik, hogy az ideológiai elkötelezettségnek még csak szavakban való elismerése is hovatovább a rossz modor jelének számít, s ha valaki a társadalomtudományban elismeri és nyíltan érvényesíti az ideológiai elkötelezettséget, kiteszi magát annak a veszélynek, hogy „tudományos körökben” nem veszik komolyan, ignorálják. Az ignoratio persze így sem argumentum, de a fentiek miatt kiválóan alkalmas arra, hogy tájékozatlanok előtt diszkreditálja korunk tudományos ideológiáját, a marxizmus—leninizmust.

Ideológián tehát nemcsak politikai ideológiát és nemcsak „hamis tudatot” értünk, hanem az ideológiai formák összességét, függetlenül e nézetrendszerek (egyes elemeinek) igazságtartalmától.

Mindezek a megközelítések nélkülözhetetlenek a politikai-ideológiai műveltség tartalmi jegyeinek és méreteinek, mértékeinek helyes kijelöléséhez. Magától értetődik, hogy — lévén vizsgálatunk tárgya a munkásosztály mű-

veltsége — e tekintetben is a funkcionális műveltség-definíció konzekven-
ciáit kell alkalmaznunk, tehát ismereteket, képességeket-készségeket és ak-
tivitást kell keresnünk ebben a bonyolult szférában is. Ha lehet, ez még
nehezebb feladat, mint a politikai szféra felderítése, mert itt a külső maga-
tartások *azonossága* mögött a belső motivációk, tudattartalmak, attitűdök,
vélemények széles skálája húzódik meg, s *különböző* külső magatartások
mögöttes szubjektív szférája lehet azonos.²⁶ Mindazonáltal ez a feladat nem
odázható el tárgyi és módszertani nehézségekre való hivatkozással, mert a
munkásosztály termelő és politikai-ideológiai funkciójának magasabb szín-
vonalon történő érvényesüléséhez fűződő masszív társadalmi érdek követeli
meg, s a nehézségek pontos megállapításához és legyőzéséhez is legin-
kább a próbálkozások (s nem pusztán az elmélkedések) visznek közelebb.

Az anyag, amelyre elemzésünk támaszkodik, meglehetősen bő, felette he-
terogén, s olykor csak közelítőleg vonatkozik arra a körre, amely az álta-
lunk használt munkásosztály-fogalom körülír. Emellett csak igen kis része
keletkezett szociológiai módszerek kompetens felhasználásával. Mindezek
miatt kísérletünk a mai magyar munkásosztály politikai-ideológiai művelt-
ségének és aktivitásának csupán néhány — általunk most fontosnak és le-
írhatónak tartott — formájára, megközelítési és értékelési módjára terjed
ki, s nem tart igényt sem egy relatív teljességre, sem a szaktudományként fel-
fogott szociológia álláspontjának való megfelelésre. (Ez utóbbi nálunk egyéb-
ként is ignorálja az osztályméretű és jellegű integrációk vizsgálatát.) Fon-
tosnak és hasznosnak tartjuk azonban a politikai-ideológiai oktatás, a szo-
cialista brigádmozgalom, a párt- és szakszervezetek tapasztalatainak vázlatos
összefoglalását témánk szempontjából, tekintettel arra, hogy a munkásosz-
tály alapvető tömegeinek politikai-ideológiai művelődése és aktivitása *első-
sorban ezekben a keretekben nyilvánul meg*, s továbbfejlesztésének fő eszkö-
zei és keretei is a párt- és szakszervezetek, valamint a szocialista brigád-
mozgalom. (A KISZ, a néphadsereg, a nőmozgalom, a TIT, a közművelődési
szervezetek stb. keretében végzett politikai-ideológiai munka vizsgálatával
nem azért nem foglalkozunk, mintha ezek jelentőségét lebecsülnénk —
akár mennyiségi, akár minőségi értelemben — hanem azért, mert ezek
elemzését részben speciális, részben későbbi feladatnak tartjuk.)

JEGYZETEK

¹ Vonsik Gyula: Népszava, 1968. október 27. V. ö.: Maróti Andor: A felnőttképzés
— korunk szükséglete; Fukász György: A munka és a művelődés... a „Munka és
Művelődés” c. kötetben. SZOT és TIT Budapest, 1967.

² Az iparostanonek vallásoktatásáról. Vezérkönyv. Szerk.: Bodnár Gáspár. Buda-
pest, Szt. István Társulat, 1964. 8. old.

³ V. ö.: Lázár György munkaügyi miniszter sajtóértekezletéről: *Népszava*, 1971.
június 5. „Ma még a szakmunkásoknak csupán 5 százaléka vesz részt továbbkép-
zésben, de remélhető, hogy a Minisztertanács április végén hozott rendelete néhány
éven belül gyökeres változást hoz. 1972-ben megkezdődik a szakrnunkások szervezett
továbbképzése.” *Népszabadság*, 1971. június 5. „1972-ben szakmunkásképzési alap lé-
tesül a vállalatok befizetéseiből, hogy a képzés terhei igazságosan oszoljanak meg.”

⁴ — Az MSZMP VII., VIII., IX. és X. kongresszusainak jegyzőkönyvei, Kossuth, 1959., 1962., 1967., 1970.

— A magyar forradalmi munkásmozgalom története, III. köt. Kossuth, 1970.

— Blaskovits János—Kiss György: Gondolatok az első negyedszázadról. Gondolat, Budapest, 1970.

⁵ Marx—Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa; Lenin: Mi a teendő; G. M. Gak: Az októberi győzelem és a tömegek tudatában végbement forradalom. Voproszi Filozsofiji, 1968. 10. sz.; Kovács Ferenc: A szocialista kulturális forradalom lenini fel-fogása és a munkásműveltség. Pártélet, 1970. 7. sz.

⁶ V. ö.: Barta János: Valóság, 1965/7. sz.; Sándor Pál, Magyar Filozófiai Szemle, 1969.; Barna József: Valóság, 1965/12. sz.; O. G. Drobnickij: A szellemi értékek vi-lága, Kossuth 1969.

⁷ Ács Ferenc: Materialista módon. Pártélet, 1969. 10. sz.

⁸ V. ö.: Az MSZMP X. kongresszusának határozata, különösen az V. fejezet.

⁹ V. ö.: Balló István: Új követelmények a pártpropagandában. Kossuth, 1969.

¹⁰ V. ö.: C. W. Mills: Hatalom, politika, technokraták. Közgazdasági és Jogi Könyv kiadó, Budapest, 1970. 218. old.

¹¹ Lásd erről Erich Hahn cikkét a „Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie”-ban, Dietz Verlag, Berlin, 1969. „Aktivität.”

¹² V. ö.: dr. Molnár László—Nemes Ferenc—dr. Szalai Béláné: Ipari munkások politikai aktivitása. Kossuth, Budapest, 1970.

¹³ Dr. Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. Társadalmi Szemle, 1969/12. sz.

¹⁴ Lenin Művei 32. kötet, 74. old.

¹⁵ Harold D. Lasswell: The Analysis of Political Behavior. An Empirical Approach, London, 1947. Mi a következő német kiadást használtuk: H. D. Lasswell: Politik und Moral. Analyse des politisch-sozialen Verhaltens. Ring Verlag Stuttgart und Düsseldorf, 1957, 9., 30., 143—146. és 210. old.

¹⁶ Dictionary of Sociology and related sciences. Ed. by Henry Pratt Fairchild; Littlefield Adams and Co. Totowa, New Jersey, 1967. "Politics", "action political", "action direct".

¹⁷ Mindezek és hasonló nézetek közismertek és elterjedtek lévén, tartózkodtunk a forrásmegjelöléstől, nehogy igazságtalanok legyünk.

¹⁸ C. W. Mills: i. m. 223. old. s. k.

¹⁹ V. ö.: Dr. Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. Társadalmi Szemle, 1969/12. sz. „A társadalomban kialakuló politikai törekvések... különböző politikai eszméket, magatartási módokat, szerepeket és szervezeteket hoznak létre. Ezeknek tényleges megnyilvánulása a politikai tevékenység, amelyet a politika formálását kondicionáló tényezőkön kívül politikai és társadalmi eszmék, történeti hagyományok, kulturális viszonyok is formálnak... a politikai szervezeteknek és az individuális politikai magatartásnak nem ugyanaz a jelentősége. Ám a politikai szervezet tevékenysége emberi magatartásokban jelenik meg, az individuális magatartások ily módon — például a szervezet normatív felépítésétől eltérően is — alakíthatják a szervezet tevékenységét.” (36—37. old.)

²⁰ V. ö.: Ota Sik: Plan a trh za socialismu. Praha, 1968. Nova mysl, 1968/9. sz. „Ha mi a tisztán működő piaci mechanizmus birtokában az állami terv meghatározott ellenlábását törekszünk létrehozni, amely az összes szubjektív hibákat korrigálná, akkor ezt az elvet át kell vinni a politika területére is... Minél mélyebb átalakulások következnek be a gazdaságban, annál észrevehetőbben hatnak ezek politikánk

mechanizmusára is" — idézi: I. M. Mracskovszkaja: Ot revizionyzma k predatyel' sztvu. Krityika ekonomiceszkih vzgljadov O, Sika, M. 1970. 10. old. *És tovább:* az állami tulajdon „olyan társadalmi rossz, amely megfosztotta az egyszerű embert attól a lehetőségtől, hogy alkotó módon vezesse, irányítsa a gazdaságot.” — idézve u. o. 68. old.

²¹ V. ö.: — *Dr. Molnár László: A szociológia szerepe a politikai vezetésben, Pártélet* 1969 6. sz.

— *Dr. Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői, Társadalmi Szemle, 1969/12. sz.*

²² V. ö.: — Jerzy J. Wiatr: Az „ideológia alkonya?” (A politika és az ideológia kérdései a modern világban) Kossuth, 1969. 234—252. old.

— Z. Zsilina—N. Frolova: Fogyasztás — személyiség — ifjúság. Kossuth, Budapest, 1970. 125—142. old.

— D. A. Kiknadze: Potrebnosztyi, povedenyije, voszpityanyije, Moszkva, 1968. 2. fejezet.

— *Soziologie im Sozialismus. Materialien der „Tage der marxistisch—leninistischen Soziologie ind der DDR.”* Dietz Verlag, Berlin, 1970. 243—244; 260—262; 270—273. old.

— *Arbeiterklasse und Kultur.* Dietz Verlag, Berlin, 1970.

²³ Harold D. Lasswell. id. mű. 144. old.

²⁴ V. ö.: Engels: levelei az 1890-es években; Lenin: Materializmus és empiriokritizmus; Mi a teendő? A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth, Budapest, 1970. 45—67. 76—84. old., 104—106; 142—153. old., Jerzy J. Wiatr: id. mű. 219—273. old., Sándor Pál: Mi az ideológia? Gondolat, s. a.

²⁵ Sándor Pál: I. m.

²⁶ V. ö.: Z. J. Fajnborg—V. M. Lihacsov: *Obrazovanyije i kulturnij urreveny rabócsih promislennogo predpriyatija*, In.: „Szocialnije problemi truda i proizvodstvva”. Szovjet—lengyel összehasonlító vizsgálat. Szerk.: G. O. Oszipov és J. Szcsepanski, Moszkva—Varsó, 1969. 272—282. old.

Megjegyzések a szakigazgatás és a politikai hatalom viszonyával kapcsolatban

Az e vázlatban kifejtett, illetve helyenként csak jelzett gondolatok, kérdésfelvetések elsődleges célja annak bebizonyítása, hogy az intézményesítő és a materiális tevékenység, továbbá a „személyek igazgatása” és a „dolgok igazgatása”, és végül a gazdaság és a politika közötti viszony filozófiai-szociológiai jellemzése mellőzhetetlen feladat, ha a politikum és a szakismeret egymáshoz való viszonyának kérdéseire keressük a választ. Ezzel összefüggésben néhány jelenleg folyó vitára utalva megkísérleltem azt is érzékeltetni, hogy a politikai élet normatív elemei és ezek gyakorlati megvalósulása közötti viszony kutatásához elsősorban olyan fogalmi apparátusra van szükség, amely alkalmas a politikai aktivitás és a politikai szervezetek életének jellemzésére, tehát nem kizárólag a normatívákban használt fogalmakkal jellemzi a politika valóságát, hanem a társadalmi-politikai folyamatok egészét tükröző fogalmak segítségével értelmezi, jellemzi a normatívákban használt fogalmakat, elveket.¹

Az említett folyamatok és szférák funkcionális összefüggéseit tükröző fogalomrendszer segítségével pedig jellemezni lehet azt a tendenciát, amelynek során az igazgatási viszonyok bonyolultabbá, fejlettebbé válása bizonyos integrációt eredményez az intézményesített tevékenységek szférájában, a társadalmi tájékozódás könnyebbé válását segíti, segítheti elő (gondoljunk például arra, amit Lenin a tőkés számvitel és ellenőrzés tökéletesedéséről mondott). *A közvetítések szervezetének fejlődése ugyanis szükségképpen bizonyos ésszerűsödést eredményez a társadalmi tevékenységek integrálódása, a társadalomnak, mint termelőszervezetnek áttekinthetőbbé válása területén.*

Éppen ezért a szakigazgatás fejlődése nem feltétlenül élezi és fokozza a szakszerűség és demokratizmus „ellentétét”, hanem egyre inkább megte-remtheti annak lehetőségét, hogy a társadalmi viszonyok mind mélyebb megismerésén, a szakmai eszközök egyre szervezesebb integrációján alapuló döntések és irányuk mindinkább érthetőbbé és ellenőrizhetőbbé váljanak a társadalom számára.

A hivatali, szakigazgatási tevékenység sajátzerűségének elemzése során tehát az e tevékenység formáival, formákhoz kötöttségével kapcsolatban elsősorban az vizsgálendő, hogy ezek a *formák mennyiben eszközök, mennyiben biztosítékei bizonyos értékek, érdekek, társadalmi-politikai célok reali-*

zálásának. Az igazgatás demokratizmusát és szakszerűségét egyaránt magában foglaló egységes társadalmi cél biztosítékai ugyanis kétfélek: a biztosítékok egyik csoportja elsősorban a szakigazgatási szerv és az azt körülvevő társadalom, illetve az utóbbi által választott — delegált — elsősorban politikai szervek kapcsolatába épül bele (a szakigazgatási szerv belső szerkezetében, elemeinek egymáshoz való viszonyában is természetesen tükröződik ezek hatása, az irodalom többnyire ezeket tekinti demokratikus biztosítékoknak). A biztosítékok második csoportja a szakigazgatási szervezeten belül, a hierarchizált, specializált, standardizált hatékony működés garanciájaként, az eljárások formáiban, belső ellenőrzési, felügyeleti és információs módszerekben, a szakigazgatási szervek egymással való kapcsolataiban egymást ellenőrző, „sakkban tartó” tevékenységében stb. található. Ezeket a szociológiai elemzések többnyire csak a „formális racionalitás” (Weber) megnyilvánulásaként írják le, holott lényegüket eszközjellegük az említett deskripciókban többnyire „materiális rációként” jellemzett társadalmi célkitűzések realizálásában betöltött funkciójuk elemzése révén lehet megragadni, az *intézményesítő tevékenység imaginárius és funkcionális elemeinek egymáshoz való viszonyát* jellemezni, tehát a bürokratikus diszfunkciók lényegének és okainak meghatározásához szükséges előkérdéseket feltenni.

A TÉMA „LEHATÁROLÁSÁRÓL”

A téma „lehatárolása” kifejezést általában abban az értelemben szokták használni a különféle elméleti vizsgálódások programjának kijelölésekor, hogy a „lehatárolás” révén reálisabbá, célszerűbbé válik egy-egy kérdéskör vizsgálata. A politikai döntések politikai és szakjellegű elemeinek vizsgálatakor azonban szerintem éppen az úgynevezett lehatárolás lenne irreális és célszerűtlen. Ez elsősorban a politikum és a szaktevékenység jelentésének, értelmezésének nehézségeire vezethető vissza.

Nézetem szerint ugyanis mellőzhetetlen előkérdés e problémakörrel kapcsolatban az, hogy mi a materiális és az igazgatási tevékenység közötti különbség, illetve az, hogy milyen következtetések vonhatók le a „dolgozók igazgatása” és a „személyek igazgatása” (Engels) közötti különbség jellemzéséből. Az intézményesítő tevékenység specifikumai, az intézményesítők közössége és az intézményesített közösség közötti viszony kérdése is szorosan és mellőzhetetlenül e kérdéskörhöz tartozik. Ezek a kérdések jóval általánosabbak ugyan, mint az igazgatás, az államigazgatás, a vezetés, az irányítás stb. fogalmával kapcsolatos oly régóta vitatott terminológiai problémák, ám éppen ezért jelenthetnek talán fogódzkodót az említett igen általános (de esetleg tudományosan általánossá, azaz egzaktá tehető) kérdésfeltevések. Később talán értékesíthetők lennének az ilyen jellegű vizsgálódások eredményei (vagy eredménytelenségük tanulságai) bizonyos, az említett elméleti problémáknál valamelyest gyakorlatibbnak tűnő kérdések megválaszolásánál is. Ilyen problémák lennének például a következők (az alábbi — talán túl bőségesnek-hosszadalmasnak tűnő — felsorolással egyébként nemcsak a témakör egy lehetséges tagolását, hanem egyszerűen azt is szeretném érzékeltetni, hogy a szakelem és politikai elem kö-

zötti viszony egyik szakdiszciplína keretein belül sem oldható meg, s csak a fent jelzett s a hagyományos-mindennapi szemlélet szerint „általánosnak” titulált megközelítésmód révén tehető konkréttá):

— A személyek igazgatása dologi követelmények alapján és a személyek igazgatása, mint az érintkezési formák tervszerű alakítása.

— A szakszerűség követelményei a „személyek igazgatásában”, a politika — mint szakismereteket is követelő tevékenység — mennyiben több, mint a manipuláció technikájának ismerete; a szocialista hatalom stabilitása idején megkülönböztethetjük-e a professzionista politikus és a hivatásos forradalmár jellemzőit?

— Az igazgatási tevékenység — mint politikai tevékenység; politikai munka és szervezés-technika.

— Politikai hatalom és szakfelügyelet; a felügyelet és az ellenőrzés politikai és szakmai oldala (egyáltalán elkülöníthető-e?) .

— Képviselő és szakigazgatás; érdekképviselő és szakértelem; a szakszerűség szervezeti és az érdekképviselő szervezeti követelményei közötti viszony.

— A szakismeretek osztálykisajátításának lényege. (A hegemonia és a szakismeretek osztálykisajátítása.)

— Szakértelem és kultúra; az állami munka színvonalát befolyásoló tényezők.

— A politikai és a szakmai vétő; a politikai és a szakmai vita különbözősége. A szakigazgatáson — mint a végrehajtó hatalom részén — belül mennyiben teremthetnek meg vitalehetőségek. A végrehajtó apparátuson belüli szakértelem vitalehetőségei nem korlátozottabbak-e a kellenél?

— Csak végrehajtó szervek-e a szakigazgatási szervek, csak a szakigazgatási szervek feladata-e a végrehajtás? Államhatalmi és végrehajtó szervek, a hatalom gyakorlatának megosztása és munkamegosztás.

— Gazdaság, termelés és szakigazgatás; szociálpolitika és szakigazgatás: politikai elem a termelés igazgatásában. A politikai követelmények mint a gazdasághoz képest külsődleges követelmények és a gazdaság immanens spontaneitásából kifejlődő politikai követelmények.

— Centralizálás és decentralizálás a politika, illetve a szaktevékenység területén.

Mennyiben különbözik a politikai önkormányzati egységek viszonylagos önállósága a szakigazgatási egységek viszonylagos önállóságától (egyáltalán: mennyiben beszélhetünk az utóbbiaknál ilyenről?). Hol és mennyiben kell egybeesni a képviselői és igazgatási egységnek (például az államhatalmi képviselő szerinti területi beosztásnak a szakigazgatási területi beosztással). Nem művi és tartalmatlan-e bizonyos közigazgatási egységek képviselői egységge tevése?

Az e problémák megoldásához nélkülözhetetlen elméleti előfeltevésekkel kapcsolatban azonban elsősorban a mai marxista elmélet ama hiányosságaira kell igen nyomatékosan utalnom, amelyeket Althusser egy helyütt rendkívül tömören jellemez: „Ami magát a tőkés termelési módot illeti, ha rendelkezünk is egy impozáns fogalmi rendszerrel ahhoz, hogy elgondolhassuk gazdasági szintjének realitását („A tőke”), nem rendelkezünk ehhez fogható elmélettel e termelési mód politikai és ideológiai szintjének elgondolásához. Ami a politikai szintet illeti, kétségtelenül rendelkezünk az ál-

lamra, az osztályharcra vonatkozó általános tételekkel, ezek felülmúlhatatlan kifejtésével egyes történelmi vagy politikai művek konkrét elemzéseiben, valamint az osztályharcok tapasztalatának kincsesárával (lásd például Lenin valamennyi szövegét és beszédét). De a szó szigorú értelmében nincs szabatos és kifejtett *elméletünk* sem a társadalmi osztályok természetéről, sem az államról, az államhatalomról, az államapparátusról, a bürokráciáról, sem a tőkésállam vagy a szocialista állam különböző formáiról; sem pedig a politikai pártok természetétől, az osztályok szövetségeiről, a hatalmon levő »tömörülésről«, sem valamely osztály és ennek képviselői közötti lenini megkülönböztetésről stb. Ez az elméleti hiány még sokkal szembetűnőbb az *ideológiák* természete tekintetében: ilyen nyitott kérdések egyrészt az ideológiai szint, másrészt a gazdasági és a politikai szint közötti viszony; az ideológia és a tudomány különbsége; az ideológiák kettős — társadalmi és elméleti — determinációja stb., stb. Ha legalább rendelkezni a tőkés termelési mód vonatkozásában a politikumnak (a jogi-politikai felépítménynek) és az ideológiaiak az elméletével, akkor ezeket a fogalmakat (tárgyuknak megfelelően átalakítva) kiterjeszthetnénk más termelési módra, s akkor rendelkezni az e termelési módoknak megfelelő politika és ideológia elméletével. De ettől még messze vagyunk, s e hiánynak nemcsak elméleti, hanem politikai következményei is vannak.”²

AZ INTEZMÉNYEK ÉS A SZEMÉLYEK IGAZGATÁSA

A személyek igazgatása és a dolgok igazgatása közötti különbségről szóló gyakran idézett engelsi megállapítást elsősorban azzal kapcsolatban szokták használni, hogy az előbbi az előtörténet társadalmaira, az utóbbi a kommunizmus társadalmára jellemző. Kevesebbszer szokták viszont a politikára, az államra, az igazgatásra stb. vonatkozó marxista irodalomban azt a kérdést tárgyalni: milyen viszonyban van a dolgok igazgatása és a személyek igazgatása az úgynevezett előtörténet társadalmában, mennyiben hat ki a személyek igazgatása a társadalom materiális tevékenységére, illetve a materiális tevékenység különböző intézményesült és intézményesítő tevékenységekre. Hogyan biztosítja a politikai intézményrend azt, hogy a magánmunka társadalmivá integrálódjék, a *politikailag intézményesített társadalom termelőszervezetként működjék, mert pusztán a csereviszonyok, a „tisztá ökonómia” ehhez nem elegendőek. sőt: „tisztán” nem is léteznek.* Vagyis a személyekkel szemben represszív, manipulatív (ideértve a tudat manipulációját is) funkción kívül milyen funkciókat lát el egy-egy történelmi korszakban a társadalom intézményrendje? Hogyan szervezi, intézményesíti a politikai rendszer a társadalmi kooperációt?

Ha az intézmény és a politikai rendszer fogalmát tág értelemben vesszük (ennek indoklását lásd az alábbiakban), akkor például a tulajdon, illetve egyik speciális válfaja, a tőketulajdon is nyilvánvalóan ideértendő és nyugodtan elmondhatjuk: a fentemlített kérdéssel foglalkozik Marx „A tőké”-ben, amikor a tőkeviszony és a munkamegosztás kérdéseit tárgyalva a társadalmi kooperáció, ezen belül, de még az üzemen belüli munkamegosztás vonatkozásában is részletesen bemutatja egy speciális tulajdonviszony, te-

hát intézmény valóságát, azaz a materiális tevékenységek történelmi alakulására gyakorolt hatását.

De e problémákkal kapcsolatban az intézmény és az intézményesült tevékenység fogalmának meghatározása is szükséges, valamint igazolnunk kell azt is, hogy helyes volt-e a személyek és dolgok igazgatása közötti különbséggel kapcsolatban az intézményesítő és a materiális tevékenység közötti különbségre áttérnünk.³

Intézményen értem a kollektív kényszer valamelyik fajtája által tartósan és rendszeresen biztosított társadalmi érintkezési formát. Ebben az értelemben az ima éppúgy intézmény, mint a tőkeviszony. A kollektív kényszer lehet spontán társadalmi tevékenység eredménye is, tehát olyan kényszerítő magatartás, amelyet nem speciális és formákhoz kötött társadalmi megbízás (ennek történelmi formái a legkülönbözőbbek) alapján alkalmaz egy, a társadalmon belül viszonylag elkülönült embercsoport, valamint lehet szervezett kényszer. A kényszerítő magatartás az utóbbi esetben maga is intézmény. Vagyis az emberek társadalmi gyakorlatuk során az anyagi javak termelésével összefüggésben olyan érintkezési formákat alakítanak ki, amelyek egy részének biztosítása sajátos, intézményesítő tevékenység révén történik. A spontán kényszer és a szervezett kényszer által biztosított intézmények összefonódása olyan intézményrendet alkot, amelynek történelmi kialakulását illetően a spontán kényszer által biztosított intézmények megelőzik a szervezett kényszer által biztosítottakat, az általunk ismert történelmi korszakokban azonban ezek elválaszthatatlan egységben alkotják az intézményrendet. S az intézményre értve azt, amit Durkheim a társadalmi tények vonatkozásában sokszor hangsúlyozott, elmondhatjuk, hogy az intézményt meghatározó okot a megelőző intézmények között kell keresnünk. A társadalmi tevékenységek fejlődésének alapja a termelőtevékenység, tehát a materiális tevékenység egy fajtája. *Mivel a társadalmi munkamegosztás is intézmények révén igazán társadalmi, elmondhatjuk, hogy pusztá gazdasági élet nincsen, a gazdaság minden történelmi formája intézményesült állapotban jelenik meg,* és a társadalom osztályokra bontásával szoros összefüggésben létrejön az intézményesítő tevékenység elválása a materiális tevékenységtől, tehát a szervezett intézményesítő tevékenységet végzők részleges elkülönülése a társadalom egészén belül.

Az intézményesítő tevékenység tehát elsősorban azáltal különbözik a materiális tevékenységtől, hogy míg az utóbbinak célja bizonyos anyagi változás, eredmény, addig az előbbi közvetlen célja: más ember(ek) magatartásának befolyásolása, illetve e befolyásolás előfeltételeinek szervezett biztosítása. (E feltételek részben tárgyiak is lehetnek, sőt szervezett kényszerítő apparátus esetében rendszerint nagyrészt tárgyiak.)

A szervezett intézményesítő tevékenységet végző emberek elkülönült csoportjával kapcsolatban szükséges meghatároznunk a szervezet fogalmát. Elfogadva Kulcsár Kálmán definícióját: „A szervezet az emberi munkamegosztás fejlődésével bizonyos cél vagy célok érdekében kifejtendő tevékenység elvégzésére kialakított olyan intézmény, amely csoporttulajdonosságokkal rendelkezik, amelynek célját, felépítését, tevékenységét formálisan is meghatározott előírások szabályozzák és amely e szabályozásból, valamint a szervezeten belül kialakuló nem formális emberi kapcsolatokból

adódóan hierarchikusan felépített státusok és szerepek funkcionális hálózata, rendszere.”⁴

A szervezet e megfogalmazása egyaránt vonatkozik az emberi magatartások befolyásolását, tehát az intézményesítő tevékenységet és a materiális tevékenységet végző szervezetekre. Az utóbbiak esetében is intézményesített a tevékenység, hiszen *emberek egymás közötti viszonyainak bizonyos kényszer által biztosított formájában folyik a materiális tevékenység is.*

„A munkát tervező fej már a társadalom igen korai fejlődési fokán (például már az egyszerű családban) mások, nem saját kezével végeztette el a tervezett munkát.”⁵ A tárgyi tevékenység kooperatív módon folyó gyakorlata ugyanis feltétlenül azt eredményezi, hogy az ember mint szubjektum a másik ember számára objektumként jelenik meg. *„Tárgyasnak, természetesnek, érzékinek lenni, és ugyanakkor tárgyat, természetet, érzéket önmagán kívül bírni, vagy egy harmadik számára tárgynak, természetnek, érzéknek lenni — ez egy és ugyanaz a dolog.”*⁶

Tehát minden kooperáció egyik előfeltétele más személyek irányítása, szervezése. A dolgok igazgatása ugyanis a személyeknek a materiális tevékenység követelményei (ami a természet társadalmi elsajátításának adott történelmi színvonala által meghatározott teleológikus gondolkodásban tükröződik) alapján történő igazgatása. A személyek igazgatása, mint politikai tevékenység viszont a személyeknek olyan befolyásolása, amely elszakadt az említett materiális teleológiától.

E két társadalmi tevékenység különbségét és bizonyos szférákban létrejövő egységét nagyszerűen szemlélteti Marx a tőkés vezetés kettős jellegéről szólva „A tőké”-ben: „Tartalmát tekintve . . . a tőkés vezetés kettős jellegű, mivel kettős jellegű maga a vezetendő termelési folyamat is — amely egyrészt egy termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamat, másrészt a tőke értékesítési folyamata — formáját tekintve viszont zsarnoki. A kooperáció nagyobb méretű kifejlődésével e zsarnokság kifejleszti sajátos formáit. A tőkés először, mielőtt tőkéje elérte azt a minimális nagyságot, amellyel a tulajdonképpen tőkés termelés csak megkezdődik, mentesül a kétkezi munkától; most pedig még az egyes munkások és munkáscsoportok feletti közvetlen és folytonos felügyelet funkcióját is átruházza a bérmunkások egy különös fajtájára. Ahogy egy hadsereg katonai, úgy az ugyanazon tőke parancsnoksága alatt összeműködő munkástömegek ipari főtisztekre (igazgatókra, managerekre) és altisztekre (munkafelügyelőkre, foremanekre, overlookerekre, contremaiterekre) van szüksége, akik a munkafolyamat alatt a tőke nevében parancsnokolnak. A felügyelet munkája ezek kizárólagos funkciójává szilárdul.”⁷

Vagyis a termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamatok a történelmi fejlődés tőkés korszakában csak úgy integrálódnak társadalmivá, ha a tőke értékesítési folyamatának részeként valósulnak meg. A tőke — mint intézmény — szabja meg a materiális tevékenység előfeltételeit, a termelés dologi és személyi feltételei egyesülésének konkrét módját. Ugyanakkor a tőke által megszervezett emberek hadirendje a használati érték előállítását szolgáló materiális követelményekhez igazodó teleológiát tükrözi.

Míg azonban a tőkés vezetés a dolgok és személyek igazgatását egyszerre s ugyanazon tevékenységgel valósítja meg az üzemen belül, addig az egész

társadalom tőkés vezetése csak a személyek igazgatására létrehozott külön szervezet és speciális tevékenység révén lehetséges. E speciális tevékenység tartalma természetesen nincs olyan közvetlen egységben az egész társadalmon belüli munkamegosztással, mint amilyen egységet alkot az üzemen belül a „dolgok igazgatása” és a „személyek igazgatása”. Ugyanakkor az egész tőkés társadalom intézményrendjének tanulmányozásánál épp az e kettő közötti kapcsolat a legfontosabb, az tehát, hogy a személyek igazgatására létrehozott, elkülönült intézmények és a materiális tevékenységekben ható intézmények milyen funkcionális egységet alkotnak. *S a gazdaságnak és politikának a szocialista intézményrendszerben tüdőződő viszonyát, a materiális tevékenység- és az intézményesítő tevékenység közötti kapcsolatot illetően is döntő fontosságú számunkra az intézményeknek — mint a tevékenységek cseréjének egyetemességét létrehozó mechanizmusoknak — a vizsgálata. Alapvető tehát az a szempont, hogy a szocialista termelés is a csereérték bázisán társadalmasodó munka; tehát közvetítetten egységes társadalom korunk szocialista társadalma. Ezért mellőzhetetlen az e közvetítést létrehozó alapintézmények, például az áru, a tulajdon és az állam és politika vizsgálata.*

A POLITIKA ÉS AZ ÁLLAM „IRRACIONÁLIS REALITÁSÁRÓL”

A polgári államnak és az egész kapitalista politikai berendezésnek az az alapelve, hogy a privátszféra és a politikum szférája élesen elválnak egymástól, egyszerre alapul a munka és a tőke elválasztásán s egyszersmind e kettő olyan elválasztódásán, amelynek körülményei közepette elválasztódnak a tőkésék is, mint magántulajdonosok, illetve egységüket csak logi közvetítéseken keresztül hozzák létre, azt az egységet, amelynek fantasztikus tükröződését a politikum szférájában az államtagok egységeként elképzelt állam jelenti. Marx a hegeli jogbölcselet bírálatában — mint ismeretes —, elsősorban az utóbbi mozzanatot emelte ki, tehát a tulajdonosok eldologiasodott közvetítődések révén megteremtődött olyan illuzórikus egységét, közösségét, amely — az államnak, mint „irracionális realitásnak” (Marx) az alapját képezi. (Nem szükséges itt kitérni arra az — egyébként döntő fontosságú kérdésre: mit jelent a tulajdonosok egyetemessége szempontjából az, hogy polgári társadalomban s a reprezentatív politikai államban a tulajdonosok túlnyomó része pusztán munkaerejének, míg másik része a termelési eszköznek a tulajdonosa.)

Az ifjú Marx ennek az irracionális realitásnak csak az irracionális oldalát jellemezte a bürokrácia spiritualizmusával és formalizmusával kapcsolatos, számtalanszor idézett és gyakran helytelenül értelmezett megjegyzéseiben. E megjegyzéseket ugyanis nem interpretálhatjuk úgy, hogy a bürokrácia vagy akár a bürokratizmus (a fogalomértelmezési, terminológiai problémákra talán nem szükséges itt kitérni) problémáival kapcsolatban a szakapparátus partikuláris érdekeit tekintjük a döntő oknak. Nemcsak a polgári állam vonatkozásában helytelen ez az értelmezés, hanem a szocialista állam szakhivatalnoki karának diszfunkcionális működését illetően is. *Az állam által intézményesített közösség természetében s nem csupán az*

intézményesítők és intézményesítettek (mondjuk akár úgy: vezetők és vezetettek) viszonyában kell az okokat keresnünk.

S ezzel kapcsolatban kell visszatérnünk ahhoz a megjegyzésünkhöz, hogy az ifjú Marx elsősorban az állam s a politika által intézményesített közösség imaginárius, illuzórikus mivoltára mutatott rá, de nem elemezte tartalmilag, szerkezetileg az e közösség valóságát képező alapot, az árutulajdonosoknak a csereviszonyok rendszerén keresztül létrejövő egységét. S még jelezni sem tudta azt, hogy ez az egység az egész társadalom anyagi alapját képező gazdasági tevékenységen belül a tárgyi tevékenység milyen — a termelés személyi és dologi feltételeinek egyesülését speciális (tőkés) módon létrehozó — intézményi közvetítődések révén valósul meg. Ezeknek az intézményi közvetítődéseknek a szerkezetét — mint közismert — Marx a „A tőké”-ben mutatja be a legrészletesebben, ám éppen azért, mert „A tőke” megírásakor már e kérdéseknek szentelte a legtöbb figyelmet, munkásságának e korszakában nem elemezte az államot és a politikát, mint az említett intézményeket védő, fejlesztő, integráló tevékenységet. De a „személyek igazgatása” és a „dolgok igazgatása” közti viszonyt illetően így is jó néhány vonatkozásban ad útmutatást a marxi politikai gazdaságtan, mint például a fentebb már idézett ama fejtegetésben, amelyben Marx bemutatja, hogy a materiális tevékenység is voltaképpen politikailag (a szó már jelzett tágabb értelmében) intézményesített formában megy végbe az üzemi munkamegosztáson belül is, *azaz intézmények ott is hatnak, jelen vannak, ahol formálisan nincsenek ott.* A politikai gazdaságtan marxista felfogásában ezért a politika és a gazdaság az említett viszonyokban (tehát nem mindenütt) voltaképpen olyan egységet alkotnak, amelyben „ugyanaz a dolog mutatkozik egyszer, mint ok, máskor, mint okozat. ott mint sajátos fennállás, itt mint tételezettség vagy meghatározottság egymáson. Mivel a forma e meghatározásai külső reflexiót alkotnak, azért egy szubjektív értelemnek *tárgyilag tautologikus* szemlélete egy jelenséget mint okozatot határozni meg, s tőle emelkedni fel okához, hogy azt megértse és megmagyarázza; ez csak megismérlése ugyanannak a tartalomnak . . .”⁸ Egyszerűbben szólva: *Marx a politikai gazdaságtanban nem azt a politikát elemzi, amely a gazdaságra visszahat, hanem azt, amelyik a gazdaságban hat — gazdaságként hat.*

AZ INTÉZMÉNYREND IMMANENS LOGIKÁJANAK KÖVETELMÉNYEIRŐL

Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert Marxnak az intézményekkel kapcsolatos felfogását illetően a polgári szociológusok műveiben gyakran előfordul az a megállapítás, hogy Marxnál és követőinél az intézmények felépítményjellegével kapcsolatos álláspontból az következik, hogy az intézmények és ideológiák egyaránt csak tükröződésként, általában hamis tudatként jelennek meg, és az intézmények funkciójának elemzése helyett legfeljebb néhány utalást hallhatunk arról, hogy az intézmények „visszahatnak” az alapra. Az eddigiek során feltehetőleg sikerült bizonyítani, hogy Marx gondolkodásmódjára ez nem jellemző, ám az is kétségtelen, hogy a marxista szándékú Marx-interpretációk, tankönyvek, a történelmi mate-

rializmus és az államelmélet kérdéseivel foglalkozó tanulmányok, könyvek nagy része és a marxista ortodoxia és heterodoxia számos képviselője esetében indokolt az említett kritika. Ezért foglalkozom az alábbiakban R. Lourau és Cardan intézményelméletével anélkül, hogy Marx-bírálatukat ismertetve szükségesnek érezném még egyszer elmondani, hogy érdekes tanulmányaikban nem Marx gondolatait, hanem mindössze Marx félreértőinek és félreértelmzőinek igen népes táborát bírálják.

Az intézményeknek, mint a termelési viszonyokat elfedő, leplező, illetve fantasztikusan tükröző fikcióknak, felépítményi elemeknek a felfogása az e szemlélet alapján álló gondolkodóknál általában azt eredményezi — mondja R. Lourau⁹ —, hogy nem veszik észre, hogy az *úgynevezett gazdasági alap viszonyai is intézményesült, intézményi formában megjelenő viszonyok*. Jóllehet Marx néhol „A tőké”-ben is foglalkozik az institucionalizált szférával: a gazdasági és a technológiai változásokkal összefüggő új törvényekkel, gyári törvényekkel, a kapitalista társadalom iskoláztatási rendszerével (mint a kizsákmányolás támaszával), ám nem mutatja be az intézményeket mint gazdasági alap funkcionális elemeit. Ez a szemléleti hiba különösen szembevető következményekkel jár Lourau szerint Engels bizonyos olyan fejtegetéseiben, amelyekben kísérletet tesz egyes intézmények szerepének jellemzésére. „A család, az állam és a magántulajdon eredeté”-ben például arról ír Engels, hogy az anyagi javak termelése és a népesség önreprodukciója jelentik az élet újratermelését, tehát a munka fejlettségi foka és a családi viszonyok határozzák meg egy kor társadalmi intézményeit. Ám ez tautológia — állítja R. Lourau —, hiszen a család maga is intézmény. Még szélesebb értelemben beszél az intézményekről Lourau polémikus tanulmánya, mikor azt fejti ki: Sztálin nyelvelmélete voltaképpen az intézmények kizárólag felépítményi jellegével kapcsolatos álláspont önkéntelenül a csőd bevallását jelenti, hisz azon a gondolaton alapul, hogy egy intézmény, a nyelv, nem a felépítmény eleme. Nyilvánvaló, hogy az intézményeknek ez az értelmezése nem is annyira Sztálin, mint Lourau következtetlenségét bizonyítja, mert az intézményekben kifejeződő sajátos teológiának, (amelyre fentebb már utaltunk az intézményesítő tevékenység specialitásaival kapcsolatban s alább ismét érintjük e témát az intézmények szimbolikus jellegéről beszélve,) az intézményeket az egyéb objektívációktól megkülönböztető sajátágnak figyelmen kívül hagyásán alapul. S elfeledkezik ez a kritika mesterül vallott Cardannak az intézmények szimbolikus jellegével kapcsolatos álláspontjáról is.

Cardan szerint¹⁰ Marx (s másrésről a funkcionalisták) nem vették észre az *intézmények szimbolikus jellegét* (e jelleg különösen az intézmények jogi formájában fejeződik ki). Ezen az értendő, hogy az intézmény a társadalmi gyakorlat egy speciális szférájához közvetíti az egész társadalom értelmét, rációját, rendjét (sens). Azaz bizonyos magatartásokat úgy integrál a társadalmi össztevékenység rendjébe, hogy az elvárást a kívánt magatartás, a tevékenység egyes kiemelt elemeire, mozzanataira összpontosítja (nem tudván e tevékenység teljes tartalmi gazdagságához és valamennyi esetlegességéhez igazodó teleológiát produkálni). Ezen alapul az *intézményesített tevékenység formalizmusa*, formákhoz kötöttsége. Az intézmény tehát — mondja Cardan — „olyan szimbolikus viszonyrendszer, amelyet társadalmi szankciók biztosítanak, s amelyben különböző arányok és relációk szerint

vesz részt a funkcionális és az imaginárius elem. Elidegenedésről beszélünk, ha az imaginárius elem autonomizálódik és dominánssá válik az intézményben s ezáltal maga az intézmény is autonomizálódik és dominánssá lesz a társadalommal szemben”.

E gondolatok alapján Cardan — mint sokan mások — ahhoz a megállapításhoz jut el, amely szerint az intézményesítő elem és az intézményesített társadalom kapcsolatának szerkezetében keresendő annak az oka, hogy időnként az *intézményesítő tevékenysége a szocialista körülmények közepette is mint intézményesült dolog s nem mint intézményesítő erő, folytat, dinamizmus jelenik meg.*

E kérdéssel, főleg az intézményrend s az intézményesítő gyakorlat viszonylagos autonómiájával kapcsolatban különösen fontos Lukács Györgynek a jogi tételezésekre tett, ama megállapítására utalnunk, amelynek igazsága kiterjeszthető más, a materiális tevékenységektől elkülönült, a személyek igazgatásában megvalósuló teleológikus tételezésekre is. Lukács György azt hangsúlyozza, hogy mikor szervezetek, intézmények teremtődnek meg az emberek közötti gazdasági és szociális érintkezés meghatározott szabályozására, e szférák „kialakulása egyben teleológikus tételezések (Setzungen) eredménye, amelyek ugyan a társadalom (a mindenkori döntő rétegek) elemi életfeltételei által meghatározottak, de éppen ezért ezekkel az életfeltételekkel heterogén viszonyban kell állniuk”. E heterogenitás elsősorban azon alapul, hogy a jogi tételezés, ellentétben a termelőtevékenységgel (és más materiális tevékenységgel), nem szándékozik materiálisan újat létrehozni, hanem „az egész világot, mint meglevőt tételezi és megkísérel kötelező rendszabályokat felállítani, amelyeket a világ immanens spontaneitásából nem fejleszthet ki.”¹¹

Szoros összefüggésben van ez a gondolat Marxnak a tulajdonviszonyokkal, mint metafizikai, jogi képzetekkel foglalkozó megállapításaival. Mint ismeretes, ezek szerint a meghatározott tulajdonviszonyok jogi képzete (tükröződése) bármennyire is a gazdasági viszonyokból ered, más oldalról nem egyezik meg az utóbbiakkal s nem is egyezhet meg, azaz *elvileg lehetetlen kongruenciáról van szó.* A kongruencia lehetetlenségének az az oka, hogy a jogi tételezettség másképpen megalapozott, mint a gazdasági „cél és eszköz itt nem adott materiális közvetlenségben. Realizálásához egy *sui generis homogén közeg* szükséges (Az én kiemelésem. — G. F.), amelyen keresztül a társadalmi feladat teljesül.”¹²

Ez a sui generis homogén közeg a szakhivatalnoki tevékenység jellemzése szempontjából különösen két vonatkozásban lesz fontos a számunkra: egyrészt azért, mert a bürokratikus tevékenység formalizmusának magyarázatához ad kulcsot, másrészt a bürokrata szakértelmének, a szakhivatalnok ismereteinek természetét, tartalmát is úgy jellemezhetjük legáltalánosabban, mint az e speciális közeg követelményeit tükröző szaktudást.

Lukács György idevágó megjegyzéseiből számunkra elsősorban az említett szabályrendszer formális zártságára vonatkozó gondolat s az ebből adódó követelések fontosak. A teleológikus tételezések „megvalósulásának eszközei — meghatározott kereteken belül — immanens dialektikus összefüggéssel rendelkeznek, és ennek belső teljessége szükséges ahhoz, hogy a tételezés sikeresen megvalósulhasson . . . Az effektív társadalmi hatékonyság azonos fokát nem minden belső teljesség érheti el bizonyosan.

Egy ilyen szabályrendszer formális zártsága a rendszerezendő anyagnak, azzal inkongruens viszonyban levő visszatükröződésében áll, mégis a meghatározott lényegi momentumokat elméletileg és gyakorlatilag helyesen kell megragadni ahhoz, hogy a szabályozó funkciót egyáltalán betölthessék ezek a rendszerek. Ez a kritérium két heterogén mozzanatot egyesít magában: egy materiálisat és egy teleológikusat. *A munkánál ez a technológiai és gazdasági momentumok szükséges egyesülésében nyilvánul meg, a jognál az immanens jogi koherencia és konzekvencia, valamint a politikai-szociális célkitűzés egyesülésében.* (Az én kiemelésem — G. F.) Ily módon elméleti szakadás következik be a teleológikus tételezésekben, amit gyakran a jog keletkezése és a jog rendszere közti dualitásként fogalmazznak meg azzal a poénnal, hogy a jog keletkezése maga nem jogi jellegű... Hozzájárul ehhez még az is, hogy a teleológikus tételezés szükségszerűen a különböző társadalmi erők harcának eredménye, akár végsőkéig vitt harc, akár az osztályok közötti kompromisszum formájában.¹³

A társadalom vezetését végző szervek közötti munkamegosztás sajátos módon tükrözi e kettősséget.

A POLITIKAI DÖNTÉSEKET HOZÓ TESTÜLETEK ÉS A SZAKAPPARÁTUS VISZONYÁRÓL

Az államszervezetben a személyek igazgatásával kapcsolatos munkamegosztásban a jogi tételezésekről, új intézményekről, politikai-szociális célkitűzésekről döntő testületeknek és a már meglévő intézményrend specialistaiknak, az immanens formális koherencia szakembereinek, tehát az intézményesítő gyakorlat professzionálistáinak szervezeti elkülönülésében tükröződik az említett kettősség. Ez az elkülönülés ideológiai posztulátummá, politikai alapelvvé is válik az államszervezetben belül a hatalomgyakorlás megosztásának elvében. Anélkül, hogy ez a kérdéssel foglalkozó szinte áttekinthetetlen irodalom tanulságainak összefoglalásával kísérleteznénk, utalunk arra, hogy mindazok a példák, amelyek az államszervezetben belüli, a hatalmi ágak közötti elkülönülés fiktitívását leplezik le, nemcsak a politikai hatalom egységes osztályhatalmi jellegét látatják, hanem egyszersmind azt is, hogy a hatalomgyakorláson belüli munkamegosztás sem jöhet létre szigorúan és következetesen elkülönített tevékenységek révén. A modern államban ugyanis a politikai-szociális célkitűzésekről döntő (általában testületi) szervek csak az intézményesítő gyakorlat szakembereinek (akik túlnyomórészt a végrehajtó apparátusban tömörülnek) intenzív segítsége, előkészítő munkája, esetleg befolyása révén tudnak dönteni. Az államhatalmi képviselői szervek és a végrehajtó apparátus közötti viszonyt tárgyaló munkák, különösen a törvényhozás és a végrehajtás egységének mai értelmével és formáival kapcsolatos álláspontok voltaképpen e problémát próbálják az állami szervek vonatkozásában és a szocialista alkotmányos posztulátumok, chartális elvek által megengedett keretek között megoldani. A probléma természetesen jóval szélesebb területen vetődik fel. Okvetlenül utalunk kell itt a társadalmi szerveken belül felvetődő hasonló problémákra: például a társadalmi szervek választmányainak és szakapparátusának egymáshoz való viszonyára.

Mind a polgári, mind a szocialista politikai rendszerek fejlődéstörténete egyértelműen azt mutatja, hogy az osztályhatalom megszilárdulása, az új intézményrend viszonylagos szilárdságának kialakulása után megnő a szakapparátus szerepe az intézményeket a társadalmi követelményekhez igazodva alakító, újratermelő (tehát az államszervezeten belül leglátványosabban a törvényhozásban kifejeződő) tevékenység és a társadalmi mozgásokat az intézményeknek, normáknak megfelelően befolyásolni törekvő (tehát elsősorban az államigazgatásban, a végrehajtó hatalom funkciójában manifesztálté váló) tevékenység egymáshoz való viszonyában. A szocialista államszervezeten belül egyrészt arra a fejlődési folyamatra kell ezzel kapcsolatban mutatni, amelynek során mind az elméletben, mind a gyakorlatban nyilvánvalóvá vált a törvényhozási és a végrehajtó funkció egységes szervezetei létrehozásának lehetetlensége (vagy legalábbis: ellentmondásossága); másrészt az utóbbi problémával szoros összefüggésben azokra a vitákra, amelyek a politikai döntésekben való formális és tartalmi részvétel különbségével kapcsolatban alakultak ki.

A reprezentáció elvének és a korszerű politikai irányítás követelményeinek összeegyeztetésével kapcsolatban a szocialista államelméleti és államjogi szakirodalomban az az álláspont a legelterjedtebb, amely elismeri, hogy a képviselői fórumokon történő normaalkotások s egyéb fontos politikai döntések vonatkozásában is gyakran vetődnek fel olyan szakkérdések, amelyek demokratikus megvitatása aligha lehetséges. (Kérdés ugyan, hogy mit értünk demokratikus megvitatáson, nem a demokratikus következtelen értelmezését jelenti-e az, ha nem tekintjük demokratikusnak — a döntések igen széles körét illetően — szakemberek tárgyilag helyes, a szakmai követelményekhez alkalmazkodó, véleménynyilvánítást eredményező aktusait). A képviselői szervek szerepe e tartalmi kettősség vonatkozásában csak a politikai részre kell, hogy szorítkozzék — olvashatjuk Bihari Ottónak e kérdésekkel foglalkozó könyvében —, hiszen a lakosság a választás tényével politikai mandátumot ad a képviselői választmány tagjainak. A szabályozandó viszony, az eldöntendő kérdés specialis szakismereteket igénylő részét illetően pedig erre hivatott szakemberekre, illetve szaktestületekre kell bízni a döntés előkészítését. Elsősorban az államigazgatási szervek szakértelmének, szakembereinek beleszólását kell biztosítani a politikai döntések szakismereteket kívánó részeinek előkészítése során — fejt ki Bihari Ottó —, ahol pedig erre lehetőség van, célszerű a döntések olyan szétválasztása, hogy a képviselői szerv hozza meg a döntést az elbírálandó kérdés politikai vonatkozásait illetően, s a végrehajtó szervezet bírálja el a végrehajtás technológiai követelményeihez (tehát az intézményrend immanens logikájához) igazodó döntés szakvonatkozásait. Természetes, hogy a képviselői szervek számára ajánlatos a bizonyos fokú szakmai tájékozódás és informáltság, nemcsak az elébe kerülő javaslatnak a specialisták által előkészített szakmai vonatkozású tartalmát illetően, hanem a végrehajtás ellenőrzését, a döntésnek a szakterületen történő realizálódási folyamatát illetően. A döntések tartalmának heterogenitásához való alkalmazkodást jól elő lehet segíteni a döntéshozatal többfokozatúsága révén.¹⁴

Az államjogi irodalomban szinte egyhangúlag állítják a szerzők, hogy a döntések szakmai és politikai oldalának szétválasztására éppúgy nem lehet valamiféle konstans és precíz ismérrendszerrel kidolgozni, mint ahogy le-

hetetlen az elméleti határt megvonni az államhatalmi-képviselési szervek és az államigazgatási szervek feladatköre között. Az úgynevezett politológiai és a politikai szociológiai megközelítések számára azonban az eddigiekből az következik, hogy a politikai rendszer részének tekintsük a politikailag intézményesített közösség egészének vagy egy részének életviszonyait szervezeten befolyásoló valamennyi olyan speciális célcsoportot, amely a személyek igazgatását, az érintkezési formák intézményesítését a materiális tevékenységtől elkülönült tevékenység révén, tudatosodott osztálycélok érdekében végzi. Nyilvánvalóan idetartoznak tehát az előbbi fejtegetésekben szaktestületeknek nevezett szervek és ezek döntései; és a képviselési szervek döntéseiben történő közreműködésük is. Ám a politikai szociológia számára is fontos, hogy az elkülönült közhatalom mely döntéseket tart olyan természetűnek, amelyeket a lakosság által választott s az uralom legitímálását szolgáló különböző szintű testületekre bíz, és mely döntéseket és aktusokat bíz a személyek igazgatására specializált, elsősorban az intézményrend immanens logikáját, követelményeit, magatartásablonjait ismerő személyekből álló szervekre. A politikai szociológián belül e vonatkozásban van értelme a „szak”-jellegű és a „politikai” döntések elkülönítésének, illetve a döntésekben található szakelem és politikai elem megkülönböztetésének. (Egyébként pedig az úgynevezett szakdöntések is politikai döntések.) A politikai szociológia e nézőpontjából végül *„nemcsak a jog és más ellenőrzések közötti különbségtétel, hanem minden ortodox megosztás is, mint a közgazdaság, politika, végrehajtó államigazgatás és igazságügyi igazgatás, bizonyos mértékig irreálissá válik. »A közgazdaság szoros értelemben véve nemcsak a termelés és fogyasztás szabályozását szolgáló mód: hatékony eszköze az emberi magatartás szabályozásának is, és bizonyos cselekvési körökben segít azokat az ügyeket általános irányához igazítani.«* (K. Mannheim.) Így a közigazgatás saját technikájánál fogva elárasztja a politika területét, és a bírák, azoknak a problémáknak természeténél fogva, amelyekbe ütköznek, gyakran szükségképp kénytelenek jogot alkotni . . .” írja J. Stone.¹⁵ E megállapítást idézve persze nem a Stone által „ortodox megosztásnak” nevezett közhatalmon belüli munkamegosztás érvényét és értelmét vontuk kétségbe, hanem az e megosztás viszonylagosságát, az *alkotmányosan formálisan szabályozott s a gyakorlatilag ható tevékenységek szükségképpen inkongruenciáját próbáltuk érzékeltetni.*

Az államelméleti, államjogi megközelítésmód és a politikai szociológiai megközelítés szükségszerű különbségének felismerése megtalálható a közhatalmi funkciókat, a hatalmon belüli munkamegosztást kifejezetten államjogi szempontból szemlélő vizsgálódásokban is. Látványos példát találunk erre Bihari Ottó könyvében. A cseh államszervezeti modellben a jogalkotás és a végrehajtás szervezeti egységesítésére irányuló törekvéseket azzal az elméleti érveléssel támogatják egyes szerzők, hogy a reális döntések a gazdasági, gazdaságpolitikai kérdésekben amúgy is nagyrészt szakvonalon történnek, helytelen lenne tehát a végrehajtás és képviselési törvényhozó tevékenység szervezeti szétválasztása e vonatkozásban. Ezt az érvet Bihari Ottó arra hivatkozva utasítja el, hogy itt „egy politikai szociológiai tényező bonyolítja az egyébként egyszerűnek vélt kérdést. Azt, hogy voltaképpen hol születnek a reális döntések, annál a szervnél-e, amelyik a jogilag releváns döntést hozta, tehát amelyeknek formálisan joga van a hatá-

rozathozatalra, vagy valamelyik, az állami szervezeten belüli, vagy éppen azon kívül elhelyezkedő szerv, nem elhanyagolható, mert gyakran kérdésessé teszi magát a jogkört is és csupán formálisan helyeslő szervvé változtatja a hatáskörrel rendelkező szervet. Ez azonban minden döntésnél előfordulhat, amennyiben a jogi szabályozás és a valóságos társadalmi erők között feszültségek keletkeznek. A csehszlovák modell egy helyen és egy viszonylatban tárta fel ezt a lehető feszültséget: az államhatalmi képviselői szervek és az államigazgatás szervei közt. Egy szociológiai tényezőt transzponált államelméleti kérdéssé (a jogalkotás és végrehajtás lenini elvévé) és államjogi-alkotmányi sémává: az államhatalmi és az államigazgatási közötti differencia és oszthatóság negálásává. Az idézett példa, a népgazdasági állami tervezés folyamatának oszthatatlansága valóban tény, de politikai szociológiai tény, nem pedig jogi, alkotmányi jellegű.”¹⁶

Kérdéses, hogy a tények világa ily módon megkettőzhető, elválasztható-e s nem válnak-e fikciókká a „jogi, alkotmányi jellegű tények”, ha így függetlenítjük őket azoktól a reális viszonyoktól, attól a gyakorlattól, amelyet az idézett szerző „politikai szociológiai tényeknek” nevezve nem tart különösebb államjogi méltánylást érdemlőnek. E problémára világítanak rá — a Bihari Ottó által idézett cseh szerzők mellett — azok az *újabban megjelent tanulmányok is, amelyek a döntések formális és érdemi folyamatának elválásával kapcsolatban azt hangsúlyozták, hogy ez a felelősség elsikkadáshoz vezet.* S gondoljunk végül Lenin számtalanszor idézett feljegyzésére: Az Állami Tervbizottságnak törvényhozó funkciókkal való felruházásáról. „Én elleneztem, mert azt gondoltam, hogy ebben az esetben *törvényhozó intézményeink rendszerében alapvető ütközés jönne létre...*” — írja Lenin, azaz *ő is bizonyos alkotmányi követelmények, az intézményrend immánens logikáját megbontó változásnak érezte először a javaslatot (Trocki javaslatát);* ám, mint a szöveg folytatásából kiderül, e problémánál fontosabbnak vélt más szempontokat: „... a jelenlegi helyzetben — amikor az államügyek rendkívül bonyolulttá lettek, s lépten-nyomon váltakozva kell eldönteni hol az Állami Tervbizottság tagjainak szakértői véleményét igénylő, hol ilyen szakértői véleményt nem igénylő kérdéseket, sőt mi több. olyan ügyeket is, amelyekben vegyesen vannak ilyen szakértői véleményt igénylő és nem igénylő pontok — úgy vélem, hogy most csakugyan hoznunk kell valamilyen intézkedést az Állami Tervbizottság hatáskörének növelése érdekében.”¹⁷ Bármennyire is rendkívüli körülmények közepette alakult ki Leninnek ez az állásfoglalása, más — fentebb már jelzett — érvekkel együtt talán elég annak érzékeltetésére, hogy a „politikai szociológiai tények” nem egykönnyen választhatók szét az „államjogi tényektől”, lévén a tények világa egységes.

A döntések politikai (ezen államjogászok legtöbbször azt értik, hogy választott képviselői testületi döntést igénylő kérdésről van szó) és szakmai vonatkozásainak egységét, a végrehajtó és törvényhozó hatalom kapcsolatának tartalmasabbá válását sürgető új követelményekről egyébként Bihari Ottó is beszél s ismerteti az e követelményeket tükröző szervezetit, államjogi tendenciákat is:¹⁸ *a különböző szocialista alkotmányok fejlődését áttekintve az tűnik szemünkbe, hogy az utóbbi években nőtt a törvénykezdeményezésre jogosult intézmények száma és ez az arány általában a szakigazgatási, a specializált szervek javára változott. A legtöbb szocialista or-*

szágban egyébként a kormány a legjelentősebb törvénykezdeményező szerv. A kormánynak ez a szerepe is arra utal, hogy ezt a szervet nemcsak a végrehajtó apparátus csúcsának kell tekintenünk, hanem egyszerűs mind olyan szervnek is, amely ellensúlya is a szakigazgatásnak, hiszen a legközvetlenebb kapcsolatban van a legfelsőbb képviseleti szervvel. (E kapcsolat hatása persze csak a két szerv viszonyának konkrét, történelmi elemzése révén értékelhető s helytelen lenne csak az alkotmányos és egyéb formális garanciák alapján elemezni a többnyire szakemberekből — vagy legalábbis nagyrészt ezek hatása alatt — álló kormány és a legfelsőbb képviseleti szerv viszonyát.)

A polgári szociológiai irodalomban — mint ismeretes — rendkívül gazdag anyagot találunk a szakapparátus tevékenységének, szervezetének jellemzőiről (Weber, Merton, Crozier, Dahrendorf stb. írásaiban) és ezek egy része használható a marxista szociológia, a szocialista szakhivatalnoki tevékenység deskripciója számára, annál kevésbé mondható ez el a politikusi tevékenység vonatkozásában. Ki a politikus, mi a politikussá válás folyamata, a politikai szereplés lényege a szocialista körülmények közepette? Többnyire Lenin (újabban Gramsci és néha R. Luxemburg) megállapításainak elemzésére, interpretálására szorítkoznak az e kérdésre is kitérő vizsgálgódások. Van ugyan a szocialista közéletben (elsősorban természetesen a párton belül) káderpolitikai gyakorlat, de ez még nem képezte nyilvános elméleti vita, illetve átfogó és alapos empirikus vizsgálat tárgyát (A funkcionáriusok helyzetével kapcsolatban felmérések jelentenek talán részben kivételt.) A politikussá válás, a politikai pályafutás előfeltétele általában az, hogy mennyiben igazolja valaki egy osztály értékrendjével és ezen belül egy hatalmi tömörülés, szervezet célkitűzéseivel való azonosulását, és ezek realizálásában a politikai fórumokon hatékonyan közreműködni képes. A hatalom megszerzése előtt, illetve megszerzése során egészen más képpén válik valaki politikussá, mint a hatalom megszilárdulása után, egy viszonylag konstans intézményrend viszonyai között. A politikai tevékenység tartalmával és formáival, a politikusi adottságok és attitűdökkel kapcsolatos követelmények megváltozása tehát nyilvánvaló jelenleg. A politikai döntések politikai elemének és szakmai vonatkozásainak kapcsolatát a szakigazgatás és a politikai hatalom közti viszonyt illetően feltétlenül szükség van az említett változásokkal összefüggő kérdések vizsgálatára is.

GAZDASÁG ÉS POLITIKA

A formális és érdemi döntések fórumainak elválásával kapcsolatos vita¹³ nem véletlenül a gazdasági döntésekkel kapcsolatban a leghevesebb. E vitának a legújabb magyarországi mozzanatait megfigyelve az is szembetűnő, hogy a szociológusok főleg a gazdasági vonatkozásokat illetően tesznek — nagyrészt kritikai — megállapításokat, a jogászok pedig az államigazgatási fogalomkör és gondolkodásmód alapján próbálnak választ adni. Ez is azt bizonyítja, hogy a politikai szervezetre vonatkozó fogalomrendszer kidolgozásában ma különösen fontos feladat megvizsgálni a szocialista gazdasági és államigazgatási szervek viszonyának, különbségeinek, s egyáltalán: meg-

különböztetésük lehetőségeinek és értelmének elvi és gyakorlati szempontjait. (A gazdaságirányítás és a társadalomirányítás kérdéséről folyó szovjet viták²⁰ is ezt bizonyítják.)

A gazdaságirányítás szerveit illetően különösen fontos azt figyelembe vennünk, hogy nemcsak a gazdaságirányítás központi szervei lehetnek a bürokratikus diszfunkciók felismerői, hanem a materiális tevékenységgel közvetlenebb kapcsolatban levő gazdaságirányítási, termelészervezői szintek. A legdinamikusabb társadalommozgató erőkkel, a termelőerőkkel közvetlen kapcsolatban levő vezetők ugyanis gyakran szembetalálják magukat a materiális tevékenység új követelményei és az elavult intézmények közötti ellentmondással. Éppen ezért tevékenységük kontrollja lehet egyes, a személyek igazgatásának területén kialakult diszfunkcionális mozzanatoknak.

„A technicizálódott társadalomban épp a technikai szakszerűség a bürokratizálódás leghatékonyabb ellenfele. A szakosodás, amely a szervezet működését lehetővé teszi, szüntelenül fenyegeti a bürokratizálódást, mert a szakember szakmájára, azaz bizonyos tevékenységek körében szerzett ismereteire hivatkozik, hogy kivágja magát a hierarchikus rendszerből” — írja A. Touraine az „Ipar és bürokrácia” c. tanulmányában. Szerinte: „Bürokratikus szervezet csak végrehajtó szervezet lehet; valamely funkció csupán annyira bürokratikus, amennyiben betöltője csak megszervezi a döntéshozatalt, de abban nem vesz részt. . . Ilyképpen a döntéshozataltól és az anyag termelő átalakításától egyaránt elvágott bürokrácia a szerepek közötti kapcsolatok rendszereként határozható meg.” (Kiemelés tőlem — G. F.)²¹ Vagyis a „személyek igazgatása” és a „dolgok igazgatása” közötti különbség meghatározására (legalábbis egy vonatkozásban) tesz érdekes kísérletet Touraine a bürokrácia fogalmának e meghatározásakor; gondolatai felhívják a figyelmünket arra, hogy az anyag teremtő átalakítását végző, valamint a szervezet működéséről nem csupán szervezeti, hanem egyéb (a végzendő materiális tevékenység követelményeiből fakadó, illetve valamilyen társadalmi érték szerint orientálódó) szempontok szerint döntő személyek tevékenysége szükségképpen az idézett értelemben vett bürokrácia működésének állandó korrekcióját eredményezi.²²

Erre hívják fel a figyelmet Leninnek a bürokratikus hibákkal kapcsolatos sokat idézett megjegyzései is. (Nem üzemi, hanem osztálytársadalmi vonatkozásban.) *Nem a szakapparátus, a szakemberek elkülönült testületeinek működését látta Lenin elsősorban problematikusnak (mint ahogy ezt egyesek értelmezik), hanem a szakemberek véleményét, munkáját szervezeti, politikai szempontokra hivatkozva negligáló „erényes kommunisták” voluntarizmusát támadta.*

A szakigazgatás és a politikai hatalom viszonyával kapcsolatban megjegyzendő az is, hogy a szocialista politikai szervek fejlődéstörténete azt mutatja: kialakulhatnak olyan történelmi helyzetek, amelyekben a szocialista államhatalmi képviselői, valamint társadalmi testületek jó része nem tárgyszerű vitákat folytató munkavégző testület, hanem az osztályegység demonstrálására hivatott, elsősorban ideológiai célokat szolgáló szerv. (Sze-repe nem fölösleges, de mindenképpen az elidegenedés viszonyait tükrözi. S e helyzet elemzésének és tudomásulvételének nem kell feltétlenül a „torzulások és hibák” leltárát jelentenie, hanem sokkal inkább a történelmi

helyzet specialitásainak jellemzését s a változási tendenciák, változtatási lehetőségek keresését.)

A gazdasággal kapcsolatos politikai döntések szakszerűségének kérdését illetően egyébként „a politika sűrített gazdaság” formula értelmezését illetően megjegyzendő az, hogy: a politika valóban sűrített gazdaság, de nem a szó közgazdasági, hanem gazdaságfilozófiai értelmében. Ahogy ugyanis Marxnál és Engelsnél a termelés nem csak áruk, javak, hanem szükségletek, *érintkezési formák* termelését (sőt: a népesség önreprodukciónak is) jelenti. Mindebből az következik, hogy a gazdaság immanens spontaneitásából ki nem fejthető politikai döntések és a közgazdasági rációjú döntések különbségének jellemzéséhez aligha juthatunk el ama disztinkció alapján, hogy az előbbieket alapelve a humanizálás, az utóbbiaké pedig az optimalizálás legyen. (Ugyanazért érzem meddőnek az e disztinkció alapján alkalmazott demokratizálás — racionalizálás fogalom párt is a gazdaságpolitikát illetően.)

Mindezekből következően a gazdaságpolitika is (legalább) két oldalról vizsgálándó: egyrészt a közgazdasági (tehát az árutermelésen, a rentabilitási elven) alapuló *tevékenységek szféráját az e szféra immanens logikájának szempontjából felügyelő, értékelő, befolyásoló, ösztönző intézményesített cselekvésrendszer oldaláról, másrészt a politikai aktus belső organizációs szükségleteiből fakadó egyes követelményeknek (amelyeknek jellemzésére korántsem elegendő a humanizációs törekvés emlegetése) a termelés és elosztás területén történő érvényesítését szolgáló tevékenység szempontjából.*

JEGYZETEK

¹ Lásd Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. Társadalmi Szemle, 1969. 2. sz.

² L. Althusser: Marx — az elmélet forradalma. Kossuth Könyvkiadó 1969. 295. old.

³ Az intézmény fogalmával kapcsolatos definíció-kísérletekkel kapcsolatban lásd Bor István tanulmányát. Az intézmény fogalma a polgári szociológiában. (Kézirat.)

⁴ Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. Budapest 1970. 295. old.

⁵ Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Budapest 1962. 81. old.

⁶ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1962. 108. old.

⁷ Marx: A tőke. I. köt. Marx—Engels Művei. 23. köt. Budapest 1967. 311. old.

⁸ Hegel: A logika tudománya. II. köt. 170. old.

⁹ R. Lourau: Marxisme et institutions. L'homme et la société, 1969. 6. sz.

¹⁰ P. Cardan: Marxisme et théorie révolutionnaire. Socialisme ou barbarie, 39. sz.

¹¹ Lukács György: Az egyenlőtlen fejlődés marxi elméletéhez. Neues Forum, 160—161. old.

¹² Ugyanott.

¹³ Ugyanott.

¹⁴ Lásd Bihari Ottó: A szocialista államszervezet modellje. Budapest 1969.

¹⁵ Lásd Államelméleti szöveggyűjtemény. Egyetemnyi jegyzet. Budapest 1960.

¹⁶ Bihari Ottó: A szocialista államszervezet modelljei.

¹⁷ Lenin: Az állami Tervbizottságnak törvényhozó funkciókkal való felruházása.

¹⁸ Bihari Ottó: A szocialista államszervezet modelljei.

- ¹⁹ Hegedűs András—Rozgonyi Tamás és Szamel Lajos cikkét a „Valóság” 1969. 7. számában.
- ²⁰ Különösen az Afanaszjev és Tyihomirov között kialakult vitában tükröződött ez. (Lásd ezzel kapcsolatban Fleischer Júlia ismertetését. TTI dokumentáció.)
- ²¹ A. Touraine: Ipar és bürokrácia. Űzemszociológia, Budapest 1969. 24. old.
- ²² Ugyanott.

A vasutas dolgozók rétegei és társadalmi helyük

(RÉSZLET A SZERZŐ AZONOS CÍMŰ TANULMÁNYÁBÓL)

A KÖZLEKEDÉS HELYÉNEK MEGHATÁROZÁSA A GAZDASÁGI ÉLETBEN

A közlekedés helyének gazdasági meghatározásához fel kell idéznünk azt a polémiát, amely a termelőmunka — nem termelő munka fogalmi körülhatárolása körül folyt és végigkísérte a közgazdaságtudomány történetét.

A közgazdaságtudomány a tőkés termelési viszonyok kialakulása közepette szerveződik önálló tudományággá. Már az első gazdaságfilozófiai jellegű munkák megkísérlik a termelő-, nem termelő munka körülhatárolását. A klasszikus polgári közgazdászok közül legtűzetesebben A. Smith foglalkozott a kérdéssel. A produktív munkát az árulással, a tárgyasultsággal kapcsolta össze, de a kérdés számára megoldhatatlannak bizonyult, mivel az árut használati érték mivoltában értelmezte, az értéket jövedelmekben oldotta fel, s a termelőfolyamat kiterjedését igen szűkkörűen értelmezte.

Marx az általánostól a konkrét történelmi determináltság felé haladva közelíti meg a kérdést. „A tőke” I. kötetében az *egyszerű munkafolyamat* szempontjából vizsgálja a munka produktivitásának jellegét. „Ha az egész folyamatot eredménye, a termék álláspontjáról vesszük szemügyre, mindkettő a munkaeszköz és a munkatárgy, termelési eszközként és maga a munka termelőmunkaként jelenik meg.” A lábjegyzetben így folytatja a gondolatot: „A termelőmunkának ez a meghatározása, amely az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról adódik, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából.”¹

Erre figyelmeztet újfent: „A termelőmunkás fogalma ezért semmiképpen sem pusztán a tevékenység és a hasznos hatás közti viszonyt, a munkás és munkatermék közti viszonyt zárja magába, hanem egy sajátosan társadalmi, történelmileg keletkezett termelési viszonyt is, amely a munkást a tőke közvetlen értékesítési eszközévé bélyegzi.”²

A tőkés áruterelés a munka és értékképző folyamat kettősségét hordja magában. Feltehetjük a kérdést: hol vannak az értékképzés határai? Ezen a téren is továbbfejlesztette Marx a közgazdasági elméletet. Közismertek

¹ Marx: A tőke. I. köt. Marx—Engels: Művei. 23. köt. Budapest 1967. 171. old.

² Ugyanott, 474. old.

Simth „skótságával” kapcsolatos megjegyzései, aki nem ismerte fel, hogy a termelőfolyamat a forgalmi folyamatban is megjelenik, mégpedig a szállítás, közlekedés önálló ágazatában. Az áru fogyasztásának megvalósítása a szállítás helyzetváltoztató szolgáltatása nélkül nem lehetséges. Marx szállítóiparnak nevezte az áru- és személyszállítás folyamatát, amely az ő korában még fejletlen volt, hiszen nagyüzemi méreteit a tőke koncentrációjának és centralizációjának előrehaladása, a monopolkapitalizmus kialakulása hozta csak létre, de már Marx korában is a társadalmi munkamegosztás elkülönült ága volt: „Amit a szállítóipar elad, az maga a helyzetváltozás. Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlan a szállítási folyamattól, azaz a szállítóipari termelési folyamattól. . . Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, az utóbbinak az utazása, helyváltozása, — ez éppen a szállítóeszközzel végzett termelési folyamat.”³

Az áruk esetében a folyamat lényege vitathatatlan, az áru értéke a szállítással megváltozik, a termelőfolyamat befejeződik, a termék fogyasztható. A személyszállítást Marx — ez az adott idézetből kitűnik — par excellence nem sorolta a termelőfolyamatok körébe, bár olyan idézetet is közölhetnénk tőle, amikor a helyzetváltoztatás iparában — mint az anyagi termelés negyedik ágában — mind az áru-, mind a személyszállító tevékenységet termelőjellegűnek tekinti. Véleményünk szerint ennek a kettősségnek oka a már előbb említett problémában keresendő, mégpedig abban, hogy Marx korában a személyszállítási tevékenység megítélésének nem volt jelentősége, méretei, volumene miatt sem elméleti, sem a nemzeti jövedelem-számítás szempontjából.

A monopolkapitalizmus viszonyai között a közlekedés vasúti ágazata valóban önálló ágazattá válik, hiszen a közúti közlekedés megfelelő hajtóeszközök hiányában még nem számottevő. A vasutak közvetítésével bonyolódik az áru- és a személyszállítás döntő többsége. Nagy beruházási költségei, és az újratermelési folyamat zavartalanságának biztosításában játszott kulcsfontosságú szerepe miatt a monopolizált állam a vasutakat saját kezelésébe veszi.

A technika fejlődése a tőkés termelési viszonyok között is tovább szélesíti a társadalmi munkamegosztást, tehát az igen differenciált munkamegosztásban integratív szerepet játszó ágak döntő jelentőségűvé válnak, így a vasút is. Ekkor már a szállítás nem csupán az árunak a fogyasztóhoz való eljuttatását végzi, hanem a differenciálódott munkamegosztásban a termelőfolyamat egyes ágainak, fokozatainak összekapcsolását is. A termelés társadalmasodásával egyre jelentősebb feladat az újratermelés, a cseremchanizmus zavartalanságának biztosítása, ezért a vasutakkal kapcsolatos gazdaságpolitika a monopolkapitalista állam gazdaságpolitikájának mind fontosabb részévé válik. Az értéktermelés határainak megvonása nemcsak teoretikusan, hanem gazdaságpolitikai szempontból is jelentős, hiszen a tőkésállam is számba kívánja venni a megtermelt javakat, mivel az állami költségvetés — mint a nemzeti jövedelem újraelosztásának egyik eszköze — csak így nyerhet realitást. A társadalmi termék- és nemzeti jövedelem-számítás különböző típusai alakulnak ki. A mutató- és mérőszámok nemcsak a nemzeti gazdaságpolitika eszközéül szolgálnak, hanem fontos szerepük van a gazda-

³ Marx: A tőke. II. köt. Marx—Engels: Művei. 24. köt. Budapest, 1968. 54. old.

sági fejlettség összehasonlító mérésében is. Az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között egyre jobban bővül a szolgáltatótevékenységet folytatók köre; ez a tudományos-technikai fejlődés előrehaladásának, az élet-színvonal emelkedésének velejárója, viszont a szolgáltatószféra hatalmi, igazgatási apparátusának a felduzzadása az imperializmusra jellemző élősdiség jele. A gyakran harmadik szektornak nevezett szolgáltató szféra felosztása általában a következő szempontok alapján történik:

1. termelési szolgáltatások, amelyek az anyagi javak előállításával, realizálásával, megóvásával közvetlenül kapcsolatosak (termelési javítószolgáltatások, áruszállítás stb.);

2. lakossági szolgáltatások, a lakosság anyagi, kulturális, egészségügyi szükségleteinek nem dologi javakkal kielégíthető része (hírközlés, kommunális ellátás, oktatás, kulturális szolgáltatások stb.);

3. úgynevezett társadalmi szolgáltatások (állami, társadalmi irányítással, biztonsággal foglalkozó intézmények, szervezetek).

A polgári közgazdaságtan a harmadik szektor tevékenységét általában nemzeti jövedelem-termelőnek fogja fel, de nincs egyetértés abban, hogy ezek a szolgáltatási tevékenységek mind termelnek-e nemzeti jövedelmet; különösen a társadalmi szolgáltatások beszámítása körül folyik vita. A polgári nemzeti jövedelem-számítások elismerik a szállítási tevékenység produktivitását. A szocialista országokban a gyors iparosítás megvalósítása, a gazdasági fejlettség színvonala, a szolgáltatási tevékenység lebecsüléséhez vezetett. A tőkés termelési viszonyok között iparrá szerveződött szolgáltatási szférában csak az élősdiség tendenciáit észlelték. A termelőmunka fogalmi körülhatárolásáról vita folyt és folyik ma is, amelyek nemcsak a szocialista termelési viszonyokra jellemző feltételeket, hanem a tőkés termelési viszonyok formaváltozásait is számbaveszik.

A szocialista országok közgazdászainak jelentős része a termelőmunka marxi meghatározását elemezve a termelési viszonyok determináns szerepét hangsúlyozza. Ennek alapján kijelentették, hogy a szocializmus termelési viszonyai között minden — a társadalmilag szervezett munkamegosztás keretei között végzett — munka termelő jellegű. E nézet vulgárizált változata a társadalom számára végzett munka hasznosságát, s emiatt termelőjellegét hangoztatja. A szocialista országok számításaiban — nemzeti jövedelmet létrehozó termelőmunkának tartják a marxi értelemben vett ágazatokat — tehát azokat, amelyek az áruterelés klasszikus értelemben vett értékképző folyamatában vesznek részt.

Voltak és vannak a közgazdasági irodalomban olyan törekvések, amelyek a termelőmunka fogalmi körülhatárolásánál a Marx által megalkotott két determináns alkalmazását tartják helyesnek. E törekvések a termelési viszonyok mint differencia specifica mellett a forgalmi határt az áruterelés értékképző folyamatainál húzzák meg, s szerintük mindaz, ami az újraelosztás mechanizmusához tartozik, az improduktív szféra körébe sorolható. Vannak kutatók, akik érezve, hogy a termelési viszonyok alapmozgásán nyugvó értelmezés túlságosan kitágítja, az értékképzésen alapuló pedig túlságosan leszűkíti a fogalom körét, a két felfogás közelítésével kísérleteznek, oly módon, hogy az értékfogalom új konstrukcióját igyekeznek létrehozni.

Folytathatnánk a felfogás különböző árnyalatainak az ismertetését, de

ez nem hozná közelebb a probléma megoldását. Fel kell tennünk a kérdést: mi az oka a fogalom körül folyó sokszínű, heves vitának?

A gazdasági élet fejlődésével a szocialista országokban is végbemegy a szolgáltatászférák iparivá válása, illetve a mai ipari ágazatok új technikai-gazdasági színvonalon való kibontakozása. Kezdi éreztetni hatását a tudomány és technika gyorsuló fejlődése. Mindez a szolgáltatászféra népgazdasági helyének, a termelőmunka határainak új elméleti körülhatárolását igényli. Az életszínvonal emelkedésében egyre fontosabb szerepet játszanak az iparrá szerveződő szolgáltatások. A hagyományos nemzetijövedelem-számítás nem nyújt elégséges alapot az életszínvonal tervezéséhez. A nemzeti határokat szétfeszítő integrációs folyamatok szükségessé teszik a nemzetijövedelem-számítások összehangolását, az összehasonlítást.

A tudomány és technika gyorsuló fejlődése rendkívül megnehezíti a termelőmunka fogalmi határának kijelölését. A tudományos-technikai haladás alakítja, megváltoztatja a termelés kereteit, a termelőfolyamat egyre inkább kiterjed. „... a termék az egyéni termelő közvetlen termékéből társadalmi termékévé változik, közös termékévé egy összmunkásnak, azaz egy kombinált munkaszemélyzetnek, melynek tagjai a munkatárgy kezeléséhez közelebb vagy távolabb állnak. Magával a munkafolyamat kooperatív jellegével ezért szükségszerűen kitérül a termelőmunkának és hordozójának, a termelőmunkásnak a fogalma. Az embernek ahhoz, hogy termelően dolgozzék, most már nincs szükség arra, hogy a munkatárgyat maga vegye kezébe; elegendő az összmunkás szervének lennie, annak valamilyen al-funkcióját elvégeznie.”⁴

A társadalmi munkamegosztás fokozódásának ez a tendenciája a munkatevékenységet részfolyamatokra bontja, a részekre tagolt folyamat egyre fontosabb szerephez juttatja az integratív, szervező funkciót betöltő tevékenységformákat. Az igen gyorsan átalakuló, mozgó, változó termelési folyamatban nehéz meghatározni ezt az ipari, illetve üzemszervezési határt, amely a termelőmunka határát is jelzi. A gazdaságpolitika az elmélet tisztázatlansága ellenére sem mondhat le a nemzeti jövedelem számításáról. E kategória nélkül lehetetlen az összehasonlítás a múltbeli gazdasági fejlettség, a tervezhető jövő, illetve más országok eredményei között.

A népgazdaság ágazati rendszerének következő típusai alakultak ki 1968-ig a nemzeti jövedelem számításában:

⁴ Marx—Engels Művei. 23. köt. 473. old.

ENSZ	KGST	Magyarország
Mezőgazdaság, erdészet, vadászat, halászat	Ipar	Ipar
Bányászat	Építőipar	Építőipar
Gyáripar	Mezőgazdaság, erdőgazdaság	Mezőgazdaság, erdő-, vízgazdálkodás
Építőipar	Közlekedés	Szállítás, közlekedés
Villany-, gáz-, víz-, eüi szolgáltatások	Hírközlés	Kereskedelem
Kereskedelem	Kereskedelem	Egészségügyi, szociális, kulturális ellátás
Közlekedés, tárolás, hírközlés	Egyéb termelési ágak	Lakásellátás és egyéb személyi szolgáltatás
Szolgáltatások	Lakásgazdálkodás, kommunális szolgáltatások	Pénzügyi, igazgatási, egyéb szolgáltatás
Egyéb	Tudomány	
	Közoktatás, kultúra, művészet	
	Egészségvédelem, szociális ellátás	

A magyar gazdaságpolitika az 1—5 ágazatot tekintve nemzeti jövedelmet termelőnek. A KGST által használt ágazati struktúrában elvileg az 1—8 kategóriát tekintik nemzeti jövedelem termelőnek. Gyakorlatilag azonban például a közlekedés, hírközlés mint produktív ágazat, csak a lengyel és magyar nemzeti statisztikában szerepel.

Magyarországon a nemzeti jövedelem fogalmi körülhatárolásáról és számításáról lefolyt vita konklúziói szerint: a nemzeti jövedelem fogalmi körének egzakt körülhatárolása még nem oldható meg. Régi nemzeti jövedelem-számításunk mellett képeznünk kellene egy olyan mutatót, amely a nem anyagi jellegű szolgáltatásokat is számbaveszi, hogy az életszínvonal-növekedés reálisabban mérhető legyen. A nemzeti jövedelem számbavételénél fontos szerepe van a reális, kevésbé torzító árrendszernek is.⁶

Visszatérve szűkebben vett témánkra — úgy véljük —, az áruszállítás termelőjellegének újabb bizonyítására nincs szükség, ezt a kérdést már Marx idézett elméleti fejtegetései megnyugtatóan lezárták.

Meg kell azonban vizsgálnunk a személyszállítási folyamat jellegét, amely a XX. században a közlekedésben már tömegmértékű tevékenységgé vált.

A személyszállításról szóló vita az ötvenes években a Szovjetunióban zajlott a legnagyobb intenzitással. Az volt a kérdés, besorolható-e a nemzeti jövedelmet alkotó tevékenységek körébe a személyszállítás. A vita, bár elméletileg nem tudta lezárni a kérdést, mégis megindította azt a folyamatot, amely rést ütött az anyagi termelés megmerevedett fogalmi körén. Legalaposabban Kronrod érvelt a vasúti személyszállítás termelő jellege mel-

⁵ Benedeczki Jánosné: A nemzeti jövedelem és tényezői. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1968. 43—44. old.

⁶ Lásd MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái a nemzeti jövedelem számításáról. Társadalmi Szemle, 1964. 10. sz.

lett.⁷ Ő részben azt bizonyította, hogy a munka jellegének megítélésénél a „dologiság” nem elegendő, hiszen nem anyagi jellegű tevékenység eredménye is lehet dologi. Másrészt a személyszállításnál az utazó ember nem elkülönült munkatárgy, hanem a munka tárgya (ember) és eszköze (szállítóeszköz), szét nem választható, hiszen a mezőgazdaságban a föld esetében is így járunk el.

Mindkét érv figyelemre méltó, azonban elfogadásuk nemcsak a vasúti személyszállítás anyagi jellegének elismerését indokolja, hanem számos más ágazatét is, például az oktatást és az egészségügyet.

Úgy véljük, a személyszállítás anyagi jellegének alátámasztására nincs egzakt elméleti ismervünk. A helyzet gyakorlatilag az, hogy a személyszállítás a vasút összetevékenységének kisebb hányadát képviseli, s a vasutak által végzett személyszállítás döntő része a munkaerő mozgását szolgálja (60—70 százalék). Ez lesz a helyzet a jövőben is. Ezért a nemzetijövedelem-számítás szempontjából elfogadható, hogy a teljes vasúti szállítási tevékenységet termelőnek fogjuk fel.

Mindenesetre a tudományos-technikai fejlődés az anyagi termelés határait kitágítja mind a tőkés, mind a szocialista termelési viszonyok között, de a produktív—improduktív munka fogalmi elhatárolása csupán a kommunizmus termelési viszonyainak teljes fejlettsége mellett válik értelmetlen absztrakcióvá.

A vasúti közlekedés gazdasági helyének meghatározásánál a következő konklúziókkal zárhatjuk le fejtegetésünket:

a) a vasúti személy- és áruszállítás *termelőtevékenység*, a termelő jellegű szolgáltatások körébe tartozik;

b) a közlekedés termelőtevékenysége, hasznos hatása nem tárolható, tehát helyileg és időben a termelés szükségleteihez kell igazodnia;

c) a közlekedés termelési viszonyai, hasonlóan más termelőágakhoz, az adott termelési mód alapvető termelési viszonyait képviselik.

A VASÚTI KÖZLEKEDÉS A GAZDASÁG INTEGRATÍV ÁGAZATA

Az eredeti tőkefelhalmozás eredményeként Angliában végbement a mezőgazdaság forradalmi átalakulása, létrejött a tőkés módon szervezett ipar. Mindez a gazdaságot belsőleg és külkapcsolataiban integráló közlekedés forradalmi változásához vezetett. Megjelentek a gőzhajók, a vasutak. Nyugat-Európában Angliához hasonló fejlődés következett be. A tőkésországok kapcsolatai a világpiac kibontakozásához, a fejlett és még a tőkés fejlődés előtt álló országok világpiaci összekapcsolódásához vezettek. Ennek a folyamatnak fontos előkészítője, megvalósítója volt a vasúthálózat. A vasút a szigetországot elhagyva mint a kapitalizmus előfutára és szálláscsinálója bámulatos gyorsasággal befutotta a világot, megteremtette a világkereskedelem és világpiaci munkamegosztás egyik anyagi bázisát, s ezáltal lehetővé tette,

⁷ Lásd *Kronrod: Szocialiszticeszkoe vozproizvodstvo. Goszpolitizdat. Moszkva 1955.*, valamint *Voproszi Szocialiszticeszkovo vozproizvodstva. Akademii Nauk. Moszkva 1958.*

hogy a burzsoázia teljesítse forradalmi küldetését, saját képére gyúrja át a világot. „valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is belerántva a civilizációba.⁸ Az új termelési viszonyokat reprezentáló, vizuálisan is nagy hatást gyakorló vasúti hálózat úgy jelent meg, mint a kultúra terjesztője, a demokrácia, a civilizáció megtestesítője. Azokban az országokban, ahol a vasút megjelenése a tőkés termelési viszonyok kibontakozásának előfutára volt, szerepét mitikus látomások és tisztelet övezték. Friedrich List írta: „Ami a gőzhajózás a tengeri és a folyami közlekedés, az a gőzvasút a szárazföldi közlekedés számára. Herkules a bölcsőben: megváltja a népeket a háború csapásától, a drágulástól, s az éhínségtől, a nemzeti gyűlölettől és a munkanélküliségtől, a tudatlanságtól, megtermékenyíti a földeket, életet visz a műhelyekbe és tárnákba, s a legalsóbbrendűeknek is erőt ad ahhoz, hogy idegen országok látogatása révén művelődjenek, hogy távoli vidékeken munkát találjanak, távoli gyógyforrások mellett s tengerparton állítsák helyre egészségüket.”⁹

Kétségtelen, hogy a fejletlen feudális, praekapitalista viszonyok között a vasút ezen termelési viszonyok szétfeszítőjévé válik, a haladás és civilizáció letéteményese. Ugyanakkor a tőkés termelési viszonyok organizációs és termelési kapcsolatainak legfejlettebb megtestesítője is. Építésének, beruházásának, üzemen tartásának hatalmas költségei a kapitalizmus új szakaszának első, tipikus társadalmi-gazdasági-üzemi formáit, a monopóliumokat hívják létre. Lehetővé teszi a fejlett tőkésországok részére fejletlen országok gazdasági, politikai és területi anektálását és leigázását. Lenin a XX. század elejének imperializmusát vizsgálva kimutatta, hogy a vasútépítésekben 4—5 fejlett tőkésállam finánc-tőkéje játssza az uralkodó szerepet. A század első évtizedében 40 milliárd új tőkebefektetést fordítottak a vasutakra és 200 000 km új vasútvonal létesült a gyarmatokon, Ázsia és Amerika más országaiban.¹⁰

Ha a vasutakat történelmileg, a termelési viszonyokkal összefüggésben vizsgáljuk — ahogy erre tanulmányunk is kísérletet tesz —, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a vasútnál, s ugyanígy az egész közlekedési iparban a tőkés termelési viszonyok között „a termelőmunkának, azaz a bér munkásnak a tőkéhez való viszonya . . . pontosan ugyanaz, mint az anyagi termelés többi területén”¹¹.

A vasút mindamellet, hogy a tőkés termelési viszonyok alapvonásait magán viseli, sajátos, specifikus vonásokat is mutat. Különleges államigazgatási, hatalmi forma és tényező, ennek megfelelően szervezeti rendszere is speciális.

„A vasút a modern kapitalizmus legtipikusabb képviselője, éltető eleme és nélkülözhetetlen alapja. Nemcsak a személyközlekedést, az áruforgalmat és a nemzetközi érintkezést közvetíti, nemcsak a nagyvárosok élelmezésé-

⁸ Marx: A Kommunista Párt Kiáltványa. Marx—Engels Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 20. old.

⁹ Lásd Gadanez Béla: A magyarországi vasutas dolgozók osztálytudatra ébredésének néhány elvi kérdése. Budapest 1967. 12. l. ábr. jegyzet.

¹⁰ Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lenin Válogatott művei. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 509. old.

¹¹ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 375. old.

nek, iparának, kereskedelmének, postai és egyéb forgalmának idege, hanem az államhatalomnak is fontos szerve, mert nélküle mozgósítani lehetetlen, kormányzását anarchia váltja fel s a külhatalmakkal szemben való biztos és öntudatos fellépése is kockáztatott.”¹²

Különleges hatalmi, igazgatási funkciója kifejezésre jutott abban, hogy a vasúttal kapcsolatos rongálásokat a polgári jogalkotás közveszélyes bűncselekményeknek minősítette, s abban is, hogy a vasút alkalmazottait különböző mértékben és módon hatósági közegek minősítette.

A vasutak szervezeti felépítése tükrözte az államigazgatás szervezési rendszerét, annak bürokratikus vonásaival együtt.

A vasútnál a tőke szerves összetétele magas, a megtérülés rátája igen kedvezőtlen, s mint azt előbb is vázoltuk a vasút az össztőke mozgásának, cseréjének integráló mechanizmusa. Az össztőkés érdek alapvető eszköze lévén, működésében az egyensúlyfenntartó jelleg a lényeges. Üzemeltetésénél nem csupán profit elérése a cél, hanem más gazdasági ágazatok funkcionálásának, cseréjének minél racionálisabb biztosítása is.

Hazánkban 1848-ban — mai szemmel nézve — is „modern” közlekedéspolitikai koncepció született. A „Javaslat”-ot Széchenyi István, az első magyar közlekedési miniszter dolgozta ki, amelyet 1848-ban 30. törvénycikkely néven emeltek törvényerőre.

A „Javaslat” az ország gazdasági helyzetének elemzéséből indult ki: közlekedési eszközeink elmaradtak, fejlesztésük, kezelésük széttagolt; az ország beruházási eszközökben szegény, a termelés egyoldalúan mezőgazdasági. Széchenyi a közlekedés fejlesztését komplex módon, a „vaspálya”, közút, víziutak összehangolt rendszerében kívánta megvalósítani. Közlekedéspolitikai céljai:

— Magyarországot az európai vásárpontokkal, Nyugat-Európát Kelet-Európával hazánkon át minél kedvezőbben összekötni;

— a magyarországi vasúthálózatot Pestről indítani ki és Pestre vezetni vissza;

— az ország idegen ajkú és magyar lakosai közti rendszeres kapcsolatot biztosítani.¹³

Az államvasúti rendszert tartotta a legkedvezőbbnek és sikraszállt az állami tarifapolitika kidolgozása mellett.

Az elmaradott középelet-európai országok tőkés fejlődésének egyik fontos specifikuma, hogy míg például Angliában, Hollandiában a mezőgazdaság, az ipar forradalmi átalakulása megelőzte a bankrendszer, közlekedés forradalmi átalakulását, addig az előbb említett országokban, s így hazánkban is a bankrendszer, közlekedés ugrásszerű fejlődése válik a gazdaság két alapágazata átalakulásának kezdeményezőjévé.

Apologetikus, nacionalista felhanggal, de mégis a lényegét is kifejezve fogalmazza ezt meg Mátyás Lajos, a kereskedelemügyi minisztérium vasúti szakosztályának főnöke a millennium évében: „... a nemzet érezte és érzi szükségét, hogy hosszú ideig elhanyagolt közgazdasági életének megvesse alapjait s tömeges nyerstermékeinek piacot nyisson messze túl az ország

¹² Lásd *Gadanez Béla*: A magyarországi vasutas dolgozók... 17. lábjegyzet.

¹³ Lásd *Széchenyi István*: Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről. Pozsony 1948.

határain is. A magyar közgazdaság nyerstermékeivel csak úgy boldogulhat, ha a vasúti fuvarozási ipar nem vállalati célokat szolgál, hanem a közgazdaság eszköze gyanánt kezeltetik. A másik ok talán még magasabb szempontokra vezethető vissza; a társadalom összeolvasztásának nagy nemzeti céljára . . . A társadalmi és gazdasági érintkezés az, amely egymás megértésére vezet s a közlekedési eszközök, amelyek az anyagi javak és a civilizáció vívmányainak eredményét közvetítik, hatalmas emeltyűivé válnak a nemzeti élet fokozatos békés fejlődésének az állam kapcsolatában. Így válnak eszközévé a közlekedési eszközök az állam kezében a politikai összetartozóság követelményének, a hazafiságnak, s . . . a civilizációnak. A magyar nemzet . . . ma a közlekedés békés eszközeivel igyekszik közvetíteni a civilizáció anyagi és etikai termékeit a Kelet és Nyugat népei között.”¹⁴

A XIX. század utolsó évtizedeiben, a XX. század elején Magyarországon nagyarányú vasútépítkezések, folyamszabályozó munkálatok folytak. Megindult a közutak építése is, azonban ez nem volt összehasonlítható a vasutak fejlődésével. 1875-ben a magyarországi vasúthálózat hossza 6 400 km; a XX. század elejére az államvasutak hossza 15 000 km, a magánvasutaké 3 000 km. A századfordulóig a magyar vasútépítkezésekhez 1,5 milliárd korona külföldi tőke áramlott be.¹⁵ A XIX. század végén a magyar közlekedéspolitikai kiemelkedő személyisége Baross Gábor, a „vasminiszter”. Nevéhez fűződik az úgynevezett zónatarifa bevezetése, amely lényegesen olcsóbbá tette a vasúti utazást, különösen nagy távolságokra. A zónatarifának jelentős szerepe volt Budapest fejlődésében.

Míg a monopolkapitalizmus első évtizedeiben a tőkésállam a vasút közlekedési monopolhelyzetét igyekezett különböző módszerekkel szabályozni (fuvarozási kényszer elvének érvényesítése, állami tarifa és díjszabás-politika), addig az 1930-as évektől kezdődően korlátozta a vasutak számára versenyt jelentő közúti közlekedést. A világ vasúti hálózata az „Archiv für Eisenbahnwesen” 1930-as évfolyama szerint: 1 250 196 km, ami 100 m²-enként 1 km hálózati hosszúnak felel meg.

Megoszlása a következő:¹⁶

	km	km/100 km ²
Európa	405 179	1,9
Észak-Amerika	606 316	1,5
Afrika	65 390	0,3
Ázsia	123 780	0,5
Ausztrália	49 531	0,6
Ezen belül például		
a Német Reichsbahngesellschaft	58 417	12,4
Magyarország	9 529	10,3

¹⁴ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1896. április 19. 485. old.

¹⁵ Lásd *Földi Tamás: A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profit forrása. 1867—1900. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867—1918.* Budapest 1956.

¹⁶ Lásd *Közgazdasági Enciklopédia. IV. köt. Budapest, Atheneum é. n. 1412. old.*

Magyarországra és a többi kelet-európai országokra a közúti közlekedés korlátozása nem volt jellemző, mivel a közúti teher- és személyszállítás forradalmi átalakulása, versenytárrsá válása ezekben az országokban akkor elmaradt.

A második világháború előtt az Egyesült Államokban 205 gépkocsi jutott 1 000 főre, Franciaországban 43,4; Nyugat-Európában 10—24, Magyarországon 2,3. Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária tehergépkocsi, vontató és autóbusz járművei 1938-ban együttvéve 1000 főre vetítve 0,56 számarányt mutattak.¹⁷

A vasutak fejlődése Magyarországon a két világháború között megállt, új vasútvonalakat nem létesítettek. A monarchia szétesett, Magyarország gazdasági fejlettsége nem tette lehetővé, hogy új piacokat szerezzen, s így a közlekedés konjunktúrája végetért. Az 1933-as világgazdasági válság utolsó évétől Magyarország német orientációja fokozódott. A mezőgazdasági kivitel ugrásszerűen megnőtt Németországba — például a tehergépkocsi-parkban 600 új gabonaszállító kocsit jelent meg. A magyar gazdaság — Délkelet-Európával együtt — a német Grossraumwirtschaft részévé, eszközévé vált.

A tőkésországok közlekedéspolitikájában a tudományos-technikai haladás felgyorsulásával az 1960-as évek végén új vonások jelentkeztek. Ekkor már nyilvánvaló, hogy a közúti közlekedés a vasúti közlekedés egyenrangú társa lett, s az államnak most már a közlekedés egészére ki kell dolgoznia az együttműködési és fejlesztési távlati terveket. A nemzetközi társadalmi munkamegosztás már nemcsak a késztermékek cseréjében jelentkezik, hanem a termelés nemzetközi társadalmi munkamegosztásában is, ezért az integrációs szervezetek a közlekedés területére is kidolgozzák s megvalósítják együttműködési koncepciójukat.

Az európai szocialista országok vasútaikat állami kezelésbe vették. Az egyes országok a szocialista forradalom kibontakozásával szükségszerűen, de a tőkésországok által is kényszerítve, elsősorban a többi szocialista országgal építettek ki gazdasági kapcsolatokat. A vasútra hárult az iparosítással összefüggő áruszállítások hatalmas feladata (átlagosan 90 százaléka). Hazánk kelet—nyugati földrajzi elhelyezkedése igen kedvező lehetőséget teremt a tranzitforgalom számára¹⁸.

Az európai szocialista országok többségének úthálózata csak az 1960-as években kapcsolódott be jelentős mértékben a nemzetközi közlekedési hálózatba. A szocialista országok között is megkezdődött a közlekedés egészét érintő távlati fejlesztési koncepció kidolgozása s az összehangolt integráció megvalósítása.

¹⁷ Lásd *Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a XIX. —XX. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1969. 315. old.*

¹⁸ Vasutaink tevékenységében az export—import és tranzitforgalom árutonna-kilométerben az összeforgalom 46 százaléka. — Lásd *Dr. Csanádi György: A nemzetközi közlekedéspolitika elméleti és gyakorlati problémái. Vasút, 1970. 10. sz.*

A vasút népgazdasági helyének megállapításával körülhatároltuk dolgozóinak munkajellegét. A vasútnál dolgozók helyzetét, élet- és munkakörülményeit az ágazatban alkalmazott technika struktúrája, színvonala, fejlődésének perspektívája határozza meg. Az egyes rétegek helyzete csak a múlttal összevetve, a történelmi örökség figyelembevételével értékelhető reálisan. A tanulmány¹⁹ következő fejezetei a fenti szempontok alapján tagozódnak, s ezután kerül sor a vasútnál dolgozók speciális rétegjellemzőinek tárgyalására. A vizsgálat főképpen a közlekedési alaptevékenységet folytatók körére terjed ki, de figyelembe veszi a vasút nagyüzemi jellegéből adódó, más tevékenységi csoportokat is. A továbbiakban a vasutas dolgozó rétegek néhány jellegetes vonását ismertetjük.

A VASUTAS DOLGOZÓK RÉTEGJELLEMZŐI

(Részlet)

a) *A vasúti foglalkoztatottság színvonala, belső struktúrája.*

A vasutas dolgozók foglalkoztatottsági színvonalának megállapításához szükséges a munkakörök funkcionális megoszlását tisztázni. A MÁV adatszolgáltatási kötelezettségének megfelelően: munkás, forgalmi személyzet, műszaki és adminisztratív alkalmazotti funkcionális felosztást használ. A munka ágazati jellegét tükrözi a tevékenységcsoportok megkülönböztetése.

1. *Ipari tevékenységcsoport:* járműjavító üzemek; a kiterőgyártó üzem és a gépjavító üzem dolgozói.

2. *Építőipari tevékenységcsoport* (építőipari főnökségek); Építési Főnökség, Villamos Felsővezeték Építési Főnökség, Távközlési és Biztosítóberendezési Építési Főnökség és a MÁV tervezőintézeteinek dolgozói.

3. *Közlekedési tevékenységcsoport* (MÁV alaptevékenységi csoportja). *Központi szolgálat:* központi hivatalok forgalmi, műszaki, adminisztratív és kisegítő dolgozói.

Külsőszolgálat: forgalmi utazó és nem utazó személyzet és munkások.

4. *Szociális és kulturális tevékenységcsoport:* a bölcsődék, a napközi otthonok, a családi és üzemi üdülők, a MÁV-zenekar stb. dolgozóit foglalja magába.

5. *Tudományos tevékenységcsoport:* A MÁV tudományos kutatóintézetének munkatársai. A tevékenységcsoporton belül a funkcionális megoszlás minden típusát megkülönböztetik.

Hazánkban az országos méretű üzemeken belül hat vasútigazgatóság működik: a budapesti, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi és miskolci. Foglalkoztatottaik száma Budapestet kivéve lényegében azonos színvonalú; Budapest közlekedési csomópontjainak, fővonalainak koncentrálttsága miatt foglalkoztatottsági arányában kiemelkedik. A járműjavító, illetve gyártó üzemek közvetlen a vezérigazgatóság felügyelete alá tartoznak, s nem ahhoz a vasútigazgatósághoz, amelynek területén fekszenek, hiszen a MÁV egésze számára végzik munkájukat.

¹⁹ A vasutas dolgozók rétegei és társadalmi helyük címmel jelenik meg a közeljövőben a Kossuth Könyvkiadónál.

MÁV Vállalat állományi létszám alakulása 1951—1970-ig

Év	Forgalmi utazó	Forgalmi nem utazó	Forgalmi összesen	Munkás	Alkalmazott	Egyéb	Összesen
1951	16 867	28 855	45 722	64 904	22 900	1 169	134 695
1952	17 903	30 430	48 333	64 354	23 707	1 524	137 918
1953	19 427	32 649	52 076	66 228	24 331	1 107	143 742
1954	19 749	34 255	54 004	62 312	24 957	709	141 982
1955	20 503	35 525	56 028	64 534	22 623	621	143 806
1956	21 557	36 221	57 778	67 919	22 862	624	149 183
1957	22 337	35 490	57 827	67 575	20 463	743	146 603
1958	23 557	37 714	61 271	70 415	18 523	543	150 752
1959	24 868	38 657	63 525	72 864	21 527	935	156 851
1960	26 326	39 348	65 674	73 023	19 639	1 473	159 809
1961	25 916	40 673	66 589	72 329	20 108	1 499	160 525
1962	25 457	41 326	66 783	74 518	20 433	1 585	163 319
1963	25 371	42 990	68 361	75 899	20 560	1 591	166 411
1964	24 963	42 014	66 977	76 210	22 707	1 993	167 887
1965	24 759	41 363	66 122	74 166	22 204	1 715	*164 207
1966	24 290	40 556	64 846	72 157	22 033	1 732	160 766
1967	23 229	40 589	63 818	72 897	22 364	1 568	160 647
1968	22 224	40 563	62 787	70 995	22 633	1 461	157 876
1969	20 828	39 914	60 742	69 612	22 720	1 774	154 848
1970	20 142	39 350	59 492	66 388	22 795	1 592	150 267

Forrás: KPM Vasúti Főosztály Munkaügyi Osztálya adatszolgáltatása. 1971. (Valmennyi tevékenységcsoport beszámításával.)

* 1966-tól Utasellátó Vállalat és Felület Vállalat adatai nélkül.

A MÁV foglalkoztatottainak volumene, mint a közölt táblázatból is látható, 1965-től kezd csökkenni. Mi ennek az oka, az összlétszámot tekintve? Az 1965-ös évektől egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a MÁV-nál dolgozók anyagi, szociális helyzete a népgazdasági, ipari átlagszínvonal alatt marad. Ezekben az években megkönnyítettük a munkaerő mozgását, s így azokból az ágazatokból — a vasúttól is —, amelyek kedvezőtlen anyagi és szociális körülményeket nyújtanak, megindul a munkaerő gyors eláramlása. Kismértékben tarthatjuk csak a foglalkoztatottsági volumen csökkenését a technikai fejlődés eredményének, mivel a technikai fejlesztés gyümölcsei csak az 1970-es évektől kezdenek megérni. A foglalkoztatottság belső struktúráját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy már 1964-től megkezdődik a vasúti alaptevékenységet végző forgalmi személyzet létszámcsökkenése. Ezek között a munkafunkciók között még számos veszélyes, több műszakú, nehéz munkakörülményt jelentő munkatípus van. A munkaerő eláramlása innen igen gyors, s a technikai fejlettségi színvonal még az elkövetkező években sem egyenlíti ki a munkaerő-csökkenés okozta hiányt.

Az általános csökkenés ellenére is magas a vasút foglalkoztatottainak létszáma. Köztudott, hogy az egész közlekedési ágazat állóeszköz-igényessége kiemelkedő, de ugyanakkor elevenmunka-terheinek részaránya is ma-

gasabb a népgazdasági átlagnál. Ez 1968-as adatok szerint 30—31 százalék, a népgazdaság átlagában 21 százalék.²⁰

A vasút a távlati tervek szerint az eleven munkát hatékonyabban, magasabb kvalifikáltsági fokon, koncentráltabban fogja felhasználni. A teljesítmény növekedése az elkövetkező 15 évben 3,5 százalék lesz, (lényegében stagnáló), de ezt 23,8 százalékos termelékenységgel növekedéssel és 26 500 fős létszámcsökkenéssel kívánják elérni.²¹

A VASÚT MUNKAERŐFORRÁSAI

A felszabadulás előtti időszakról a társadalmi mobilitást jelző statisztikai adatokkal nem rendelkezünk. Így főképpen csak a régi vasutas dolgozók tapasztalataira, az életmód típusát jelző közvetett adatokra támaszkodhatunk.

A felszabadulás előtt a vasút munkaerőforrásainál — a végzett munka jellegét tekintve — több komponenst jelölhetünk meg: 1. az ipari üzemeknél dolgozók részben a mezőgazdaságból verbuválódtak, részben a szakmát integrációsán átörököítették; 2. a vasúti építés, pályafenntartás munkakategóriáinak forrása a mezőgazdaság, itt sok olyan nehéz, kedvezőtlen munkakörülmények között végzett munkafolyamat volt, amely nem követelt bonyolult szakképzettséget; 3. az uralkodó osztály arra törekedett, hogy a vasutas forgalmi szolgálat öröklődjék, hiszen a megbízhatóság igen fontos szempont volt, illetve erre törekedtek maguk a dolgozók is, mert a vasúti munka biztos állást, nyugdíjat, társadalmi presztizst és különféle juttatásokat jelentett. A fenti motívumokat jelzi például a vasútnál végzett üzemszociológiai felmérés,²² amely szerint a megkérdezettek 30 százaléka válaszolt úgy, hogy a felszabadulás előtt rokoni, ismerősi ajánlásra kerültek legtöbbször a vasúthoz.

Kik és honnan jönnek ma a vasúthoz? A vasút ipari üzeméinél is felgyorsult a mezőgazdaságból a munkaerő-áramlás, akár az ipar más ágazatában. Figyelemre méltó, hogy magasabb az általános műveltség színvonala az ipari üzemekben, míg ott a belépők 24,6 százaléka nem végezte el a nyolc általánost, addig az összes vasúti dolgozók között 38,8 százalék az arány. Továbbra is — mint a felszabadulás előtt — a pályafenntartáshoz áramlik a szakképzetlen munkaerő. Itt a belépők négyötöde 30 éven aluli, de 40 százalékuk nem rendelkezik nyolc általános iskolai képzettséggel sem. A munkaerő mozgása sokkal gyorsabbá és áttételesebbé vált, ezt jelzi az is, hogy az újonnan felvettek 70 százalékának nem a vasút az első munkahelye és a kilépőknél is hasonló a helyzet. Számos olyan munkahely van még az ipar szinte valamennyi ágában — így például az építőiparban —, amelyek speciális szakképzettséget nem követelnek.

²⁰ Lásd *Dr. Mészáros Károly: A közgazdasági szabályozók hatása a közlekedés és hírközlés munkaügyi gazdálkodására. Közlekedéstudományi Szemle, 1970 augusztus.*

²¹ Lásd *Turba Sándor: A közgazdasági szabályozók hatása a közlekedés és hírközlés munkaügyi gazdálkodására. Közlekedéstudományi Szemle, 1970 augusztus.*

²² Lásd *Üzemszociológiai vizsgálat a 25, vagy ennél több szolgálati idővel rendelkező vasutas dolgozók körében. KPM Vasúti Főosztály és Vasutasok Szakszervezete, 1970.*

Feltételezésünket alátámasztja az is, hogy a belépők háromnegyed része a munkásállományba tartozik, s ezek 45,6 százaléka segéd-, illetve 7,6 százaléka betanított munkás.

A felszabadulás előtti helyzethez képest alapvető változást jelent, hogy az új dolgozók döntő többsége nem vasutas dolgozó gyermeke 75 százaléka. A vasút régi dolgozói között végzett felmérés is azt jelzi, hogy gyermekeiknek csupán 8,1 százaléka választotta a vasutat életpályának.

A vasutas szülők nem tartják vonzó és jó értelemben vett karrierű biztosító pályának a vasutat. Különösen csekély a vasutas gyermekek jelentkezése Szegeden (16,5 százalék); itt a fejlett, iparosodott megye, illetve város inkább vonzza a munkaerőt. A vasút a felszabadulás után irányító szakembereit saját, főképpen munkás-forgalmi dolgozóiból jelölte ki, így is biztosítva e területen a munkásosztály vezető szerepét. A vezérigazgatóságra, a központi hivatalokban újonnan felvett dolgozók 70,6 százaléka vasutas dolgozók gyermekei közül került ki.

Érdekes jelenség, hogy a MÁV felé ma orientálódók zömét a munkahely választásában a lakóhely—munkahely közelsége jobban vonzza, mint a jobb kereseti lehetőség. A többi régi tényező: a nyugdíj, a biztos állás, természetesen szóba sem kerül. A jobb kereseti lehetőség, mint munkavállalói szempont háttérbe szorulása a MÁV tényleges kereseti lehetőségeinek visszaesését is jelzi.²³

Ha azt vizsgáljuk, hogy a dolgozók miért szüntetik meg a munkaviszonyukat a MÁV-nál, hasonló indítékú mozgást tapasztalunk. A kilépőknél az okok között az első helyen a munkahely és lakóhely távolsága áll, a második helyre az alacsony kereset, a harmadik helyre a nehéz munkakörülmények kerültek.

Fontos feladat a vasút közlekedési alaptevékenységi csoportjába tartozó forgalmi dolgozók mozgásának, utánpótlásának vizsgálata. A MÁV évek óta szociológiai módszerekkel elemzi a forgalom jelenleg kulcsfontosságú munkaköreit (rendelkező forgalmi szolgálattevő, tornyos, térfelügyező, tolatásvezető, kocsirendező, sarus, váltókezelő, térközőr, váltótisztító, tartalékos, vonatfelvevő, kocsifelíró, forgalmi szakalkalmazott, mozdonyvezető, mozdonyfűtő, vonatvezető, jegyvizsgáló, vonatkísérő). Ezekben a munkakörökben akár az 1966. évi vizsgálat²⁴, akár az 1969—1970-ben végzett vizsgálat adatait elemezzük, a munkaviszony megszűntetése nagyon gyakori; a forgalmi utazóknál 1960—1966 vizsgálati időszakban 53 százalékkal, a nem utazóknál 150 százalékkal nőtt a kilépők száma. Az arányok 1970-ben sem javultak.²⁵ A munka népszerűtlenségének első helyen álló oka az éjjel-nappali szolgálat, második helyen az alacsony kereset áll. Az éjjel-nappali szolgálat, ma még nem megváltoztatható tényező, de ezt lehet például bértényezővel preferálni. (Ezt igyekszik például az éjszakai pótlék emelése is elérni.) A preferáció azonban még nem elégséges. A kocsirendezők fluktuá-

²³ Elemzésünk a MÁV újfelveteles dolgozóinak statisztikai, szociológiai felmérése alapján készült. KPM Vasúti Főosztály, 1967. július 1—1968. június 30.

²⁴ Lásd Munkaviszony megszűnése. Üzemszociológiai vizsgálat 1966. KPM Vasúti Főosztály.

²⁵ Lásd Kulcsfontosságú munkakörből saját elhatározásuk alapján kilépő dolgozókról végzett üzemszociológiai vizsgálat. 1969. október—1970. március.

ciója a legerőteljesebb — ez a legbalesetveszélyesebb, nehéz munka, amit még eddig szakmának sem ismertek el. A kilépőknél évek óta változatlanul 67.7 százalék a 30 év alattiak aránya, tehát ezeket a munkaköröket a fiatalok elhagyják.

A létszámcsökkenés, az erőteljes fluktuáció növeli az intenzitást a forgalomban, de ugyanakkor gyorsítja a fluktuációt is.

A vonatkilométer és a forgalmi állományú dolgozók létszámviszonya

	1965	1966	1967	1968
Vonatkilométer	119	120	122	123,5
Forgalmi állományú dolgozók	101	99	97	95,6
Egy forgalmi dolgozóra jutó vonatkilométer	118	123	125	129,2

Forrás: KPM Vasúti Főosztály adatai, 1970.

Erőteljes a mozgás az építési-pályafenntartási szakszolgálatnál. Az építési szolgálat kilépői közül 47,4 százalék még egyéves szolgálati idővel sem rendelkezik, hasonló a helyzet a pályafenntartásnál is. A mozgás mindig, különösen az év második felében felgyorsul, hiszen akkor vannak a mezőgazdasági munkák legmunkaigényesebb periódusai; ez is mutatja, hogy a vasút munkaerőforrásai között a mezőgazdaság számottevő.

A felmérések azt is jelzik, hogy a szakképzetlenség áramlása a legjelentősebb, az összes kilépők 80 százaléka nem rendelkezik speciális vasúti szakvizsgálattal, 94,3 százalékuk nyolc általánost, vagy ennél kevesebb osztályt végzett.

A vasút nagy foglalkoztatottsági volumenével, sokoldalú ágazatiságával híven tükrözi a népgazdaságban is végbemenő folyamatokat. A gyors és jelentős fluktuáció azt jelzi, hogy a vasúti munkatípusok között még nagyszámú gépesítetlen, veszélyes, kedvezőtlen munkakörülményt jelentő munkafunkció van. A technikai fejlődés felgyorsulása egyelőre csak negatív hatását érezteti.

A nehéz, veszélyes munkák eltűnése a vasútnál hosszú folyamat, ezért amíg léteznek, a bérezéssel és egyéb preferációs módszerekkel, a társadalmi presztizs biztosításával kell ezeket ellensúlyozni, de közben arra törekedni, hogy a technikai fejlődés hatására ezek mielőbb eltűnjenek.

NŐK FOGLALKOZTATÁSA²⁶

A női foglalkoztatottak aránya mind a népgazdaság egészében, mind a MÁV-nál is jelentősen emelkedett. Az összes foglalkoztatottak között arányuk az 1949. évi 29 százalékról 1969-re 41,4 százalékra nőtt, ami abszolút számokban több mint 1,9 millió főt jelent.

²⁶ Az adott rész adatbázisát képezi: Vasutasok Szakszervezetének jelentése a vasúton dolgozó nők társadalmi, szociális helyzetéről. Közlekedési és Hírközlési Adattár. KSH 1968., 1969., 1970.

A MÁV-nál 1950-ben a nődolgozók száma 7600 volt, az összes vasúti foglalkoztatottak 6 százaléka; 1968 végén számuk 26 092 fő, az összes dolgozók 16 százaléka.

Az alapvető állománycsoportokban megoszlásuk megfelelően alakult, mert a nehéz fizikai munkát igénylő munkásállomány-csoportban létszámuk csökken, de az kedvezőtlen jelenség, hogy a nők számára kedvező forgalmi állománycsoportban arányuk visszaesik.

A forgalmi dolgozók között arányuk

1966	9,4 ⁰ / ₀
1967	10,1 ⁰ / ₀
1969	9,6 ⁰ / ₀

A munkások közötti arányuk

1966	10,4 ⁰ / ₀
1967	10,9 ⁰ / ₀
1969	8,2 ⁰ / ₀

A forgalmi dolgozók között a személypénztárosok 88,5 százaléka; a naplózók, kocsifelírók, kezelők, árupénztárosok, fuvardíj számfejtők kb. 50 százaléka nő. Jelentősebb még az arányuk a jegyvizsgálók között, 20 százalék.

A női munkavállalást a vasútnál korlátozza az éjjel-nappali szolgálat, a balesetveszély, a munkakörülmények, a szociális ellátás számos területén jelentkező rendkívüli elmaradottsága.

Általános tapasztalat a női munkaerő nagyfokú stabilitása. Elhelyezkedési lehetőségeik korlátozottak, s anyai hivatásuk miatt a legtöbb esetben jóval helyhezköttebbek. Lehetőségeikre, területi megoszlásukra következtethetünk a felvételre kerülők között végzett szociológiai felmérésből.

A nők számára, viszonylag kedvezőbb lehetőséget jelentenek egyes intézmények: Vasúti Főosztály, Központi Hivatalok, Utasellátó Vállalat. Itt a felvételek aránya magas: 82,4 százalék, illetve 54,4 százalék. A vasútigazgatóságoknál Budapesten, Miskolcon és Pécsen magas az arányuk, 21—25 százalék.

A Budapesten alkalmazott nők száma az ország népességének itt elhelyezkedő tömege miatt magas. Miskolc és Pécs nehézipari jellege miatt kevesebb egyéb munkaalkalmat kínál a nőknek, és így fontos munkahely számukra a vasút.

Nem akarunk azzal a ténnyel, hogy az irányító munkahelyeken a nők aránya magas illúziót kelteni. Azokon a helyeken, ahol nők dolgoznak, vezető munkakörben arányuk csekély. Így a Vasúti Főosztályon 61 osztályvezető és helyettes van, ebből kettő nő; a BVKH összlétszámának 58 százaléka nő, a vezetők közötti arányuk 11,2 százalék. A budapesti igazgatóság összes dolgozóinak 31 százaléka nő, egy vezető beosztású nő van; Miskolcon a vasúti dolgozók 14,8 százaléka nő, vezetőbeosztásban 0,45 százalék dolgozik.

A vasút diplomával rendelkező női dolgozói közül 34,1 százalék dolgozik képzettségénél alacsonyabb munkakörben. Ez is oka lehet annak, hogy a felső- és középfokú képzés különböző formáiban erősen csökken a vasúti női dolgozók aránya. A vasút technikumaiban is igen alacsony a nők

arány száma. Ugyanez a helyzet a tiszti tanfolyamon és az egyéb szakképzést biztosító tanfolyamokon is (például a távbeszélőműszerész tanfolyamon 1967—1968-ban a nők 3,53 százalékban, forgalmi kereskedelmi tanfolyamon 14,6 százalékban vettek részt).

Hozzájárulnak a nők kilépéséhez, elkedvetlenedéséhez a béregyenlőtlenségek is. A különböző foglalkoztatási csoportoknál a nők és férfiak bére között 600 forintos bérkülönbségek is adódnak, s ott, ahol a nők 70 százalékos többségben vannak, az eltérés a férfiak javára 218 forint/fő.

Utaltunk már a kedvezőtlen munkahelyi, szociális körülményekre. A forgalom területén számos helyen a nők számára nincs külön öltöző, mosdó, WC. Ahol irodai munkát végeznek, ott a hivatali helyiségek túlszűfoltak (BVKH, Utasellátó, Tervező Vállalat stb.). A kocsitakarítók, tisztítók naponta több kilométert gyalogolnak.

A női munkásszállások száma az igényekhez képest igen kevés. A hét női munkásszállás összesen 130—140 főt képes befogadni; magánszálláson 100—150 fő lakik, lakókocsikban 40—50 nőt tudnak elhelyezni.

A nők számára biztosított juttatások kiterjesztésében fontos momentum, hogy 1970 augusztus elsejétől a vasútnál dolgozó nők férje is részesül menetkedvezményekben.

A nődolgozók között nem kislétszámú az egyedülálló, sokgyermekes anyja: 80 százalékuk alacsony kereseti lehetőségű munkakörben dolgozik. Az egy főre jutó jövedelem 280—520 forint között mozog. A szegedi igazgatóság nődolgozói közül 55—56 százaléka egyedülálló anyja, Pécssett is jelentős a számarányuk. A vasút saját szociális keretein belül igyekszik számukra segítséget nyújtani (például ÖTA), nevelőotthoni elhelyezést biztosítva a gyermekeknek. Ezeknek a családoknak legsúlyosabb gondja a lakásprobléma, ennek lehetséges megoldásán kell a vasút társadalmi szervezetének is fáradozniuk. Általában e rétegek életszínvonalának emelése több, differenciáltabb feladatot igényel.

A munka jellege a vasútnál még sokáig nem változik meg alapvetően, s ez gátolja a női munkaerő létszámának emelését; de számos probléma, például a bér-, a szociális, a munkahelyi ellátás fokozatosan történő javításával változtatni lehetne a helyzeten.

KORSTRUKTÚRA

Egyes ágazatok korösszetétele mindig jelzi az adott ágazat állapotát, dolgozói anyagi, szociális helyzetét. A vasút esetében az idősebb dolgozók aránya magas: 10 évet meghaladó szolgálati idővel rendelkezik a vasutasok közel 60 százaléka. Ez első közelítésben kedvezőnek tűnik, hiszen így a törzsgárda kialakultnak látszik. Ha azonban az idősek magas arányával nem jár együtt a fiatalok, a megfelelő utánpótlás jelenléte — ez figyelmeztető jelenség. Szembetűnő ez a forgalmi dolgozóknál, ahol az átlagéletkor 40,1 év, s a dolgozók 50 százaléka 40 évnél idősebb. Az is az előregedés jele, hogy a munkaviszony megszűnésének 13,5 százalékát teszik ki a nyugdíjbakerülők — népgazdasági átlagban 3,8 százalék.²⁷

²⁷ Lásd KNEB-jelentés: A vasúti forgalom helyzetéről, különös tekintettel a személyi feltételekre. 1968.; A MÁV 1969. évi teljeskörű munkaügyi adatfelvétel anyagának üzemszociológiai feldolgozása. KPM Vasúti Főosztály.

A vasútigazgatóságoknál a forgalom utazó és nem utazó személyzetének életkori megoszlását szemlélve, azt tapasztaljuk, hogy a 40 év fölöttiek 40—50 százalékos arányban szerepelnek, s a jövő utánpótlását biztosító 30 év alattiak aránya a 20 százalékot sem éri el, s ez a közlekedési alaptevékenységnél a nemzedékváltás elmaradását jelzi. A szociológiai vizsgálatok szerint a régi dolgozók a forgalmi szakszolgálat területén végbement változások közül a gépesítés növekedését tartották a legszámottevőbbnek. Valóban, a vasútnál e területen forradalmi változások történtek, de még mindig léteznek itt rendkívül veszélyes és nehéz munkatípusok is. A technikai fejlődés korszakában annál inkább figyelmeztető jelenség, hogy a forgalmi dolgozók között magas az idősebbek aránya, mert az idősebb dolgozók beidegzett reflexeit a modern technika alkalmazásánál igen nehéz leküzdeni, az átállás számukra sokkal nehezebb.

Problémát okoz az is, hogy a 23—30 éve a MÁV-nál dolgozók 43 százaléka nem választaná újra a vasutat — különösen a forgalmi és a vontatási szolgálatnál. A vasút régi dolgozói között ennek ellenére — mint általában másutt is — jóval kisebb a fluktuáció, mint a rövid ideig itt dolgozók között. Érdekes képet mutat az idősebbek helyzete a különböző szakszolgálatoknál: kiugróan magas a fluktuáció a vontatási és forgalmi szakszolgálatnál. Ezek a szolgálati területek követelik a legintenzívebb, forduló-szolgálatokat megkívánó, s balesetveszélyes munkát, s ez az idősebbek számára nagyobb terhet jelent.

A vasútnál a fokozott igénybevétel miatt az eredeti munkakör ellátására alkalmatlanná vált dolgozók (látás, hallás, reflexélesség csökkenése) más szolgálatra oszthatók be: kereskedelmi, műszaki stb. területre. Szüksége lenne itt, különösen a forgalom utazó személyzeténél és a kocsirendezők áthelyezésénél a kereset kiegyenlítésére. Gyakran előfordul idősebb dolgozóknál, hogy titkolják érzékszerveik reflex-gyengeségeit, nehogy kevesebb díjazással járó munkakörbe kerüljenek. A forgalom egyes munkaterületén célszerű lenne bizonyos körülmények tartós hatását foglalkozási betegséggé nyilvánítani, s az ezekben szenvedőknek a keresetkiegészítést megengedni. Ezeket az intézkedéseket csak akkor lehet megvalósítani, ha a munkaerő-utánpótlást biztosítani tudjuk, mert jelenleg a vasutat a munkaerőhiány nem ilyen irányba ösztönzi. Sokáig késett az idősebb dolgozóknak, a törzsgárdának az anyagi elismerése. A vasutasok szakszervezetének VIII. kongresszusa jelentette be a törzsgárda szabályzat megalkotását.

BEJÁRÁS, INGÁZÁS, MUNKAIDŐ, MUNKAREND

A vasúti munkahelyek az egész ország területén megtalálhatók, de itt is, mint a népgazdaság valamennyi ágában rendkívül jelentős a nagy távolságról bejárók száma. A technikai fejlődés, az ipar elhelyezkedésének egyenlőtlenségei nagyon megnövelték a bejárók, ingázók arányát. A vasút munkavállalóinak 52 százaléka nem lakik munkahelyén. Sok szolgálati helyen ez a 60—70 százalékot is eléri, de előfordul a 98 százalékos arány is. Szoros korreláció áll fenn a munkahely—lakóhely távolság és a fluktuáció között. Ahol a dolgozók lakóhelye és munkahelye közötti távolság meghaladja az 50 km-t, ott sokkal erőteljesebb a fluktuáció, egy év alatt minden negyedik ki-

cserélődött; a munkahelyen lakóknál egy év alatt csupán minden harmincadik dolgozó lépett ki. Ha a munkahely—lakóhely távolságot kilométerben jobban bontva vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy az 1—10 km-ről bejáróknál nagyobb volt a mozgás, mint a 11—50 km-ről bejáróknál. Ez nyilvánvalóan a MÁV kedvezményi rendszeréből adódik: a nagyobb távolságról bejáróknál nagyobb szerepet játszik az utazási kedvezmény. A MÁV újonnan felvett dolgozói között a bejárók aránya egyre emelkedik: 1962-ben még a dolgozók 51 százaléka nem lakott a munkahelyén, 1969-ben ez az arány már 57,7 százalék. Egyre jobban emelkedik a nagyobb távolságról bejárók aránya: míg a munkahelytől 50 km-nél nagyobb távolságra lakók aránya az 1965-ben végzett teljes körű felmérés szerint 7 százalék volt, addig 1969-ben már 15,1 százalék; a 11—50 km távolságra lakóké pedig az 1968-ban végzett KNEB vizsgálat 52 százalékos általános arányhoz képest 1969-re már 59,1 százalékra nőtt.²⁸

Az újonnan felvett dolgozók szociológiai vizsgálatát szemlélve, azt is tapasztaljuk, hogy a 11—50 km, illetve 50 km-en túli távolságról bejárók aránya közvetlenül alárendelt szolgálati főnökségeknél a legmagasabb, 61,7 százalék; ezek Budapesten vannak s főképpen forgalmi, műszaki jellegű munkahelyeket jelentenek. A vasútigazgatóságok között is Budapest vezet ilyen tekintetben.²⁹

A bejáró dolgozók között nagyobb számban vannak olyanok, akik naponként és kisebb számban, akik hetenként járnak haza. A bejárók számának növekedése azt jelzi, hogy nagyvárosokban, ahol a vasútigazgatóságok központjai vannak, a munkaerő általában nem a vasút felé áramlik, illetve a kevésbé iparosodott megyékből is Budapest és a városok szívják fel a rendelkezésre álló munkaerőt.

A vasút munkáltatási rendszerét a folyamatos üzemeltetés elve határozza meg. Nem hasonlítható ez azonban az ipari üzemek folyamatos termeléséhez, mivel nem jelent valamennyi szolgálati helyen folyamatos munkát. Sokszor forgalom hiányában ez melléktevékenységet, illetve jelenlétet kíván meg.

A forgalmi területeken ezért a felszabadulás előtt is 24/24, illetve 12/24 órás forduló szolgálati rendszer volt szokásban. A kötött váltási rendszer mindmáig fennmaradt. Természetesen, mivel a vasút ipari jellegű munkatípusokat is magába foglal, munkaidőfajták szempontjából számos variációval találkozhatunk. A felszabadulás után a központi szolgálatnál, ahol addig 6 órás volt a munkaidő, bevezették az alkotmányban rögzített 8 órás munkaidőt. A többi forgalmi munkahelyeken 240, 280, 360 órás (24/24) szolgálati idő maradt érvényben.

Az első munkaidő-csökkentő intézkedésre az 1959—1960-as évben került sor. Amikor a népgazdaságban az egészségre ártalmas munkahelyeken csökkentették a munkaidőt, ez a vasútnál 1613 főt érintett.³⁰ Bár ez nem jelentős szám, mégis első eset volt, hogy a MÁV keretein belül 8 óra alá csökkent a munkaidő. Ebben az időben még 6287 fő teljesített 24/24 órás szol-

²⁸ Lásd a MÁV újfelveteles dolgozóinak statisztikai, szociológiai felmérését. A munkaviszony megszűnése. Üzemszociológiai vizsgálat.

²⁹ A MÁV 1969. évi teljeskörű munkaügyi adatfelvétele. KPM Vasúti Főosztály, 1971.

gálatot, azaz havi 360 órát; ezt 1962-ig megszüntették, ekkor megkezdték a 12/24, 240—280 órás havi munkaidő felszámolását. Egyik legjobb megoldási módszernek a közbeváltós forduló mutatkozott, 12/24 órás forduló után közbeváltással szolgálatmentességet kap a dolgozó $24 + 24 + 12 = 60$ óra pihenőidő formájában. Így háromszori közbeváltással 210 órás munkaidő érhető el. A kilépők szociológiai felmérése szerint a közbeváltásos fordulóban dolgozóknál csak nyugdíjazás miatt fordult elő kilépés. A nem utazó forgalmi személyzet átlagos munkarendje azonban még 1968-ban is 220—240 óra volt. A forgalmi utazószemélyzet havi munkaideje 210 óra, de ezt az átlagot még jelenleg sem érte el.

Év	Vontatás	Forgalom*
1959	282 óra	264 óra
1967	251 óra	228 óra
1969	243 óra	220 óra
1970	274 óra	230 óra

* Vasutasok Szakszervezete adatai. 1970.

1967-ben a nem utazó forgalmi személyzet 12/24 órában foglalkoztatotainál, ahol a háromszori közbeváltást létszámproblémák miatt nem lehetett megoldani, havi egy, illetve két közbeváltással igyekeztek biztosítani a munkaidő-csökkenést. 1969-ben a 12/24 fordulóban teljesített szolgálat törvényes felső munkaidőhatárát 240 órában maximálták. Az igyekezet ellenére is 30 000 fordulószolgálatot teljesítő dolgozó tényleges havi igénybevétele 240 óra. Hozzá kell tenni azt is, hogy a törvényes munkaidő előbb említett maximálásával a túlmunka növekedett. A dolgozók számára mindez annyi előnyt jelent, hogy túlmunkadíjazásban részesülnek, azonban ez a bértömeget terheli, s így az alapbéremelés lehetősége csökken.

A nem utazó személyzetnél a munkaidő éjjel-nappali változása is nagy gond, mivel itt a kedvezőtlen munkaidő-beosztás balesetveszéllyel párosul, a forgalom kulcsfontosságú munkaköreiben végzett szociológiai vizsgálat tanulsága szerint a dolgozók fluktuációjának egyik alap oka az éjjel-nappali szolgálati rendszer. Nehezíti a munkaidőkérdés megoldását az is, hogy a személyvonatok 5 százaléka, de a tehervonatoknál is jelentős szám (30 százalék) a menetrendtől eltérően közlekedik. Pénteken, szombaton ez helyenként a 40—50 százalékot is eléri. A közlekedés folyamatos üzemeltetésének munkaerő-problémáit figyelembe véve, az 1967-es kormányhatározat nem mondott ki kötelező érvényű munkaidőcsökkentést: „A közlekedés . . . jelenleg 48 óránál hosszabb munkaidejű területein a folyamatban levő rekonstrukciók figyelembevételével, a vezénylési rendszer tökéletesítésével, az idényszerűséghez jobban igazodó munkaidő megállapításával stb. 1970-ig törekedni kell a munkaidőt lehetőleg heti 48 órára, vagy azt megközelítő szintre csökkenteni.”³¹

³⁰ Vasutasok Szakszervezete adatai, 1970. Lásd továbbiakban is.

³¹ A magyar forradalmi munkás-paraszt kormány 1021/1967. (VII. 12.) számú kormányhatározata a munkaidő csökkentéséről.

Az ipar, építőipari jellegű területeken dolgozóknál a helyzet sokkal kedvezőbb, ide tartoznak: járműjavítók, vontatási műhelyek, építési főnökségek, távközlő- és biztosítóberendezési részlegek, valamint a pályafenntartás. Ez kb. 66 000 embert jelent, a MÁV dolgozóinak hozzávetőlegesen 41,7 százalékát, s itt a munkaidő-csökkentést gyakorlatilag 1969. végére befejezték. A munkaidő-csökkentés 5—7 százaléka a termelékenység növekedésével, műszaki fejlesztéssel, technológiai intézkedésekkel valósult meg, s 1,5—3 százalékra tehető a munkafegyelem lazaságai felszámolásával megvalósult munkaidő-csökkentés.

Az üzemek a munkaidő-csökkentéssel egyidőben bevezették a kéthetenkénti szabadnapot, akárcsak az ipar más dolgozói is. Az építési és pályafenntartási főnökségek pedig idénymunkarendet alakítottak ki. A pályafenntartás dolgozóira nézve ez az intézkedés nem egyértelműen pozitív, mivel a létszámhiány miatt munkahelyük gyakran naponta is változik, s ez 20—40 km-es távolságot is jelenthet.

A vasútnál dolgozók munkaideje szoros összefüggésben van a népgazdaság más ágazatainak munkarendjével, a forgalomszervezés problémáival. Tudomásul kell venni, hogy a vasútnál mind a személy-, mind a teherforgalomban munkacsúcsok alakulnak ki. Ezek a személyszállításnál a munkaidő s a szabadságolások periodikus jellegével függenek össze, a teherszállításnál pedig részben a mezőgazdasági munka idényjellegével, részben az ipari termelés év végi csúcaival. A tapasztalatok szerint a nyári csúcs: július hónap és augusztus első dekádja, az őszi csúcs pedig szeptember, október hónapok.

A hét napjait figyelembevéve, a teherszállításban szombat, vasárnap, hétfő stagnáló, csökkenő arányt jelez. Kedd, szerda, csütörtök a tevékenység megugrását mutatja, péntektől kezdve már visszaesés jelentkezik. Alapvetően a be- és kirakodási problémák okoznak gondot. A kocsik megrakásánál a maximumot kedden érik el, szombaton, különösen vasárnap nagy a visszaesés. A kirakásnál hétfőn és pénteken van a maximum, kedden és vasárnap minimális a tevékenység. A szállított termékeknél: részben a termelésük idényjellege, részben felhasználásuk szezonális ingadozása miatt a legnagyobb periodicitást a szén, brikett, téglá, cserép, mész, cement, órlemények, gabona stb. mutatják, s ezek a MÁV áruszállítási tevékenységének 65 százalékát, tehát a többséget jelentik. Viszonylag egyenletesen áramlik a vasérc, mangán, bauxit, kő, kavics, föld, homok, ásványolaj.

Általában megfigyelhető jelenség, hogy a vasúti szállítás egyenlőtlensége (itt az egy héten belüli ingadozásokat vesszük figyelembe) fokozódik. Ennek oka a népgazdasági munkarend megváltozása: a szabad szombatok vagy heti plusz pihenőnap bevezetése, a népgazdaság egyre fokozódó munkamegosztásában jelentkező szervezetlenségek és zavarok, a dezintegráló tényezők túlsúlya. A szervezés zavarai a vasúti teherszállításnál abban is jelentkeznek, hogy a rakott és összes (üres futásban is megtett) kocsikilométer között nagy különbségek vannak. Az 1967—1968-ban folytatott vizsgálatok szerint 66—67 százalékos eltérés is mutatkozott a rakott kocsikilométer és az üres futás között.³²

³² A munkaidő-csökkentés hatása a közlekedésre. Tanulmány, UVATERV 1969.

Kétségtelen, hogy a megoldás egyik módja a szállítási csomópontok erős koncentrálása. Ez lehetővé teszi korszerűbb rakodótér és raktár kialakítását. A körzetesítés lehetővé teszi az állásidők csökkentését, mivel segítségével az állomások közötti távolság kb. 13 km-re növekszik, megkétszereződik, s ez a korszerű forgalom számára sokkal kedvezőbb. Távlati tervek szerint a vasúti kocsirakományoknál a jelenlegi 50 százalékról 80—85 százalékra emelkedik a gépesített rakodások aránya.

A közlekedéspolitikai koncepciónak itt alapvető jelentősége van, mivel a rakodási tevékenység gépesítése nem oldható meg az autóközlekedés közreműködése nélkül, s távlatilag a vasútnak és autóközlekedésnek együttesen kellene kialakítania bérakodási csomópontokat. Ez természetesen együtt kellene, hogy járjon a vasúti és autóközlekedési szállítási tarifa összhangjával.

A belső integráció kérdéséhez Egy parasztcsalád tevékenységszerkezete

Amikor 1968-ban előtanulmányok után intézetünk nemzetközi témacsoportja a nemzetközi integráció kérdéseinek vizsgálatához fogott, tagjai már nemcsak a téma fontosságával voltak tisztában, hanem mindenki tudta, hogy a kutatás során szűz területekre is be kell hatolnunk. Az előtanulmányoknál a hagyományos megközelítési módszerekkel haladtunk. Megpróbáltunk eligazodni az integráció magyar és külföldi teoretikusainak gazdasági, gazdaságpolitikai irodalmában, s nyomára akadni azoknak a politikai törekvéseknek, amelyek a kelet-európai térség népeit és országait különböző indítékokból régióként vagy egészében egyesíteni akarták.¹ A hagyományos indíttatásnak megfelelően az integrációt korábban mi is kizárólag nemzetközi értelemben használtuk. A múltban előtörténetet kerestünk. A közgazdasági irodalomban egyre nyilvánvalóbbá váló tény: a belső, népgazdasági mechanizmus és a nemzetközi mechanizmus szoros összefüggése, a szocialista tábor országainak belső viszonyaira terelte figyelmünket. A nemzetközi integrációhoz való viszony és ezeknek az országoknak belső integrációs feltételei közt próbáltunk összefüggést találni. A vizsgálatok a belső fejlettségi különbségek jelentőségének felismeréséhez, s a belső, nemzeti integráció problematikájához vezettek.

A jelenkorral foglalkozó studiumokban a jelenségek értelmezésének számai egyre inkább a múltba veszttek el, ami arra a belátásra vezetett minket, hogy amikor integrációról beszélünk, sem a gazdasági szerkezet, sem a társadalom strukturális átalakulásának terén nem napjaink specifikus problémájáról van szó, hanem általánosabb történelmi kérdésről. A múlt talajában, ahonnan a nemzetközi integráció csíráinak kellett volna sarjadnia, nemcsak ezeket a csírákat találtuk meg, hanem azt a gyökérszövevényt is, amely ezeknek a csíráknak gyenge gyökérzetével szorosan összefonódott. Ebben a szövevényben találtunk élő és elhalt gyökereket, de az mindenképpen kiderült, hogy ennek a kultúrának az ökonómiájában együtt éltek mindig a korábban integrált társadalmi csoportok különböző, egymáshoz alkalmazkodó formái.

A megközelítés módja — amihez hozzájárult valószínűleg az is, hogy a csoportban többségben voltak a történészek — a vizsgálat módszertani problémáinak egész sorát vetette fel. Elsősorban a társadalmi csoportok kohéziós motívumai maradtak homályban; a nyelvi, kulturális közösség

a politikai alakulat mélyebben lejátszódó folyamatok következményének tűnt. A népgazdaságok ágazati, szerkezeti és a tábor-szerte folyó társadalmi-
miskutúra-viták tanulmányozása ezzel szemben a tevékenységek és a társadalmi viszonyok differenciációjának problémáját hozta előtérbe.² Az ágazati szerkezetben struktúraalkotó tevékenységek rendszerét láttuk, amely az integrációnak körülményeket teremtett országon belül és nemzetközi téren; ahogy „A német ideológia” fogalmaz: „Különböző nemzetek egymásközti kapcsolatai attól függenek, mennyire fejlesztette ki mindegyikük termelőerőit, a munkamegosztást és a belső érintkezést.”³

Egyéni kutatásomban a differenciációs folyamat és az integráció között dialektikus összefüggést találtam. Két, látszólag ellentétes tendencia bontakozott itt ki: a tevékenységek fokozódó mértékű elkülönülése, s az elkülönült tevékenységet végző partikularitások egyre szélesebb körű egymásrautaltságtól motivált összefonódása. Az egyre szélesedő kör, amelyben egy egység megszerveződik, a differenciálódással folyamatosan átveszi elődeinek funkcióit, a bennük megszervezett tevékenységek köre egyre szűkül.

Az integráció tényleges kutatása így a differenciáció kutatásába torkollott, pontosabban a munkamegosztást alkotó tevékenységek, és a tevékenységeket végzők között kialakuló viszonyok vizsgálatába.

Modern társadalom kutatásánál logikusan következne az, hogy a munkamegosztással kapcsolatban az árutermelésről és az árutermelés során kialakuló viszonyokról legyen szó. Dolgozatom célja azonban éppen az, hogy a folyamatot azon a ponton fogja meg, ahol az árutermelés éppen kibontakozóban van. Azon a ponton, ahol a termelő tevékenységek jelentős része még az önellátást szolgálja. Bár az egyén által végzett termelő- és a szűkebb értelemben vett termelőtevékenységek fogalmába nem illeszthető tevékenységek kevésbé differenciáltak, mint az árutermelés kifejlett formáinál, nyilvánvaló, hogy munkamegosztás mégis van. Amit önellátó körülmények között egy egyén termelőtevékenységeinek egyike hoz létre, az az árutermelés körülményei között több egyén elkülönült tevékenységeinek kooperációja során születik meg. Mivel együttműködés természetűtől fogva a legerkedetlegesebb társadalmakban is van, a viszonyok ezek a komplex önellátó tevékenységek végzése során alakulnak ki.

A kutatásnál szükségem volt arra, hogy a „tevékenység” és a „csoport” mibenlétéhez speciális szempontból közelítsek. A tevékenységet például a munkatevékenység konkrét formájában nem csoport végzi, hanem az egyén, így a csoporton belül már kooperáció folyik. Az egyén tevékenységére nézve statisztikus értelemben vett foglalkozása nem mondott számomra eleget, hiszen a foglalkozás (alkalmazott, földműves, fizikai munkás stb.) az önellátás különböző árnyalatait takarja még. Az ipari munkás kertjében termelt zöldség, gyümölcs, óljában a disznó — ugyanez gyakran más alkalmazottai kategóriákban — nem elhanyagolható tétel a paraszti árutermelés szempontjából sem, ahol viszont a háziipari tevékenységek tartották magukat a viszonyoknak megfelelő szívóssággal. Lehet, hogy ma már ezek csak csökevényei az önellátásnak, mégis ezeknek a csökevényeknek az eltűnése rajzolja ki a differenciációs tendencia vonalát. A foglalkozás az egyénre nézve tevékenységeinek egy részét jelzi, s csak a viszonyok ismeretében mond valamit arról a társadalomról, amelyre nézve jellemzőként feltüntetik.

A *tevékenységet* ezzel szemben széles értelemben használom. A tevékenységet az egyén szükségletei motiválják, s szükségleteinek kielégítése céljából végzi őket, ugyanakkor a viszonyok differenciálódásával szükségletei is változnak, s ez újólag kihat tevékenységeire. Ez a tevékenység nem egyéni, hanem kollektív elsajátítása a javaknak. Az *újratermelésben együttműködők alkotnak csoportot*, amely ennél fogva funkcionális egység. Az egység, amelyen belül az egyének a reprodukció folytonosságát biztosítják, történelmi termék; szélesebb vagy szűkebb kerete a tevékenységek differenciáltabb vagy kevésbé differenciált szerkezetének felel meg.

Kelet-Európa földműves népeinél a paraszti termelés elsődleges színhelye a háztartás, a családi gazdaság volt; ennek a termelésnek a szervezete pedig az elsődleges csoport, a család. Ez a család funkcionálisan és formailag is lényegesen különbözik a maitól. A modern kiscsalád az apából, anyából és gyerekeikből áll, legfeljebb a nagyszülőkkel bővül ki. Funkcionálisan fogyasztási, eltartási közösség, ahol a család tagjai között a munkamegosztás a munkaerő újratermelésére irányul: az újratermeléshez szükséges javakhoz társadalmi közvetítéssel jutnak, ellenértékét pedig a család munkamegosztáson kívüli tevékenységekkel termelik meg. A hagyományos parasztcsalád, a „familia”, ettől formailag szélesebb csoportot fog össze, ahol együtt élnek a szülőkön kívül a felnőtt gyerekek (általában fiak) feleségükkel, gyerekeikkel, esetleg távolabbi rokonok is, s ami igen lényeges, nem rokonok is. E széles keretnek megfelelően a familia funkciója is szélesebb a fogyasztás, a munkaerő újratermelésénél; a familia az elfogyasztott javak legnagyobb részét, sőt a termelési eszközök egy részét is a háztartáson belül, családi munkaerővel állítja elő.

A magyar történeti és néprajzi irodalom alapján arra kell következtetnünk, hogy a „nagycsalád” — e dolgozat elemzésének tárgya — a „familiával” szemben rokoncsalád, olyan átmeneti forma, amelyről a XIX. század második felében már leváltak az idegen szolga és cseléd elemek. Ezek az idegenek, a falu szegényebb rétegei, akik elsősorban az igásállat hiánya, vagy a telekaprózódás folytán fűződtek a familiához, s ezen keresztül lettek képessé létük fenntartására. A koncentráció növekedése, az extenzív terjeszkedés lehetőségének lezáródása, az árutermelés további kibontakozása ezeket az elemeket nagyobb mobilitásra kényszerítette. A viszonyok változása utóbb a familia maradványában, a nagycsaládban is érvényesíti ezt a mobilizációt.⁴

A paraszti „familia”, a rokoni nagycsalád, mint átmeneti forma, s a kiscsalád — felfogásom szerint — olyan fejlődési fokozatok, amelyek nem egyedül a mezőgazdasági termelést folytatók külön szervezetei vagy a városi életmód speciális képződményei, hanem a társadalmon belül a fejlettségi szintnek, az önellátás fokának, a társadalom differenciáltságának függvényei. A város fejletlensége szoros összefüggésben van a falun kialakuló családi viszonyokkal. A falu, akárcsak a város nem tevékenységeken keresztül összetartott társadalmi, hanem települési egység. A falu, amely nem érintkezik rendszeresen a várossal, kommunális funkciókat tölt be, de az önellátó tevékenységek a falut lakó családonként szerveződnek egység-

gé. A városi iparosság nem falvakkal, hanem árutermelő családokkal kerül kapcsolatba. Vagy ellát olyan funkciókat, amelyeket korábban a „falun” kellett elvégezni — tehát a családban esetleg háziiparban — vagy a tevékenységnek továbbra is a parasztcsalád tevékenységrendszerében kell helyet kapnia, s a családnak formailag is ehhez kell alkalmazkodnia; annyi munkáskézzel kell kiegészíteni a struktúrát, amennyivel az újratermelést biztosítani lehet. Ugyanennek az összefüggésnek a másik oldala az, hogy amíg a város, az ipar képtelen felszívni a falu munkaerő-feleslegét, ennek a proletárrétegnek továbbra is a mezőgazdaságban kell megkeresnie kenyérét, amíg a termelés extenzív növelésének körülményei ezt lehetővé teszik. Az intenzivitás jelentős növelése csak a szélesebb keretben, a várossal, illetve az iparral való együttműködés útján lehetséges.

Kelet-Európában, ahol a város közismerten a fejlődés gyenge pontja volt, a várostalan parasztcsaládban lezajló differenciálódás különösen jelentős folyamat az utolsó két évszázad történelmében is. Az ipari forradalmat, amely hamarosan a nemzeti kereteket is szűkké tette, ezen a területen alig előzte meg a város és régiójának a parasztcsalád önellátását felbontó középkori nyugati-európai mintájú egységesülési folyamata. A kelet-európai agrár-birodalmak a XIX. században is szinte családonként szétaprózott egységekből álltak, ahol az árutermelés és a pénzgazdálkodás legjelentősebb motiválója az adó volt. A család szerkezetének gyökeres és tömeges átalakulását Magyarországon a múlt század második fele hozta meg. de az önellátó szerkezet ekkor sem egycsapásra bomlott fel, hanem az ipar — ebben az időben már a gyáripar — és a város fejlődésének ütemében, miközben ennek az ütemnek is befolyásolója volt: többé vagy kevésbé fizetőképes keresletet ő támasztott a belső piacon az iparcikkek iránt.

A parasztcsalád elemzésére egy rokon nagycsaládot választottam, amit Fél Edit írt le 1943-ban a Duna menti Alföld keleti szélén, a Zsitva mentén fekvő Marcelházán (Marcelová)⁵. Meg kell azonban mondanom, hogy nagy választási lehetőségem nem volt; hasonló részletességű — a lényeges dolgokra mégis ilyen érzékeny — feldolgozást publikált irodalomban nem találtam, recens anyag után pedig ilyet magam nem készíthettem.

Fél Edit munkája a múlt század végi nagycsalád átalakulásához nyújt adalékot. A fél évszázaddal később készült leírásban anakronisztikus elemeket sem a viszonyok, sem az eszközök terén nem találtam. Társadalmi környezetében annyi változás történt, hogy a község az első világháború után Csehszlovákiához tartozott. A hasonló magyarországi gazdaságokhoz képest ez gazdaságilag előnyösebb helyzetet jelentett, hiszen piacát nagyrészt megtartotta, ezenkívül regionális piaca Komárom is a határon belül esett számára, ami belterjesebb gazdálkodására is serkentően hathatott. (A dolgozat melléklete után az öregcsertői Palotai Vén családdal való összehasonlításban erre a tényezőre még kitérek.) Csehszlovákia 1939-es megszállása, s a háború a gazdaságban 1943-ban látható változást nem hozott, s a férfiak közül addig senkit sem hívtak be katonának.

Az elemzéssel az volt a célom, hogy a család tagjainak tevékenységeit rendszerbe illesszem. A gazdaság részletes leltára lehetőséget nyújtott arra is, hogy azokat a tevékenységeket is hozzáépítsem a család tevékenységrendszeréhez, amelyeket nem a gazdaságban végeztek, hanem kívülről vettek igénybe árucserén, kereskedelmen keresztül. Ezek a tárgyak, amelye-

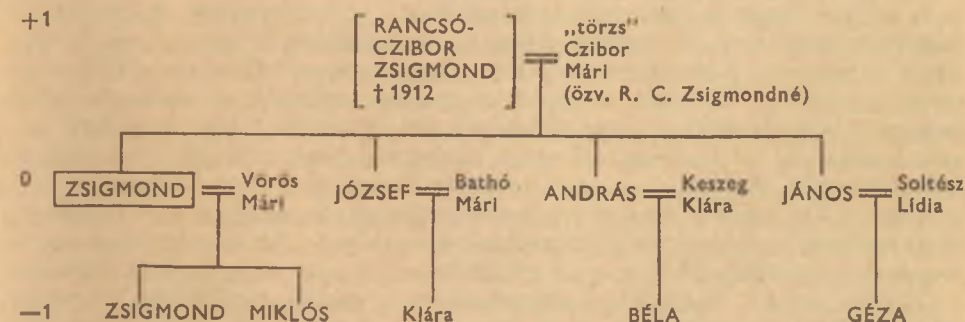
ket tevékenységként értelmeztem, arra is következtetni engednek, hogy a családon túli, szélesebb egység kialakulása hogyan tükröződik a parasztcsaládban, hogyan bontja fel a hagyományos önellátó egységet, hogy így szorosan magához fűzze. Az elemzés közben a folyamat érzékeltetésére korábbi történelmi analógiákkal is éltem.

Félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznem, hogy bár a családot, a várost és régióját, valamint a nemzetet termelőegységnek tekintem, éppen azért, mert az integráció fejlődési fokozatairól van szó, nem tekintem őket analóg formáknak. Távol áll tőlem az, hogy a nemzeti, vagy a nemzetközi integrációra nézve a parasztcsalád sorsából közvetlen következtetéseket vonjak le.

A dolgozat ebben a formájában hipotézis, egy nagyobb tanulmány része, amely intézetünk nemzetközi témacsoportjának munkájába illeszkedik; általam ismert és nem ismert gyengéivel együtt közhasznú vita reményében adom közre.

EGY PARASZTCSALÁD TEVÉKENYSÉGSZERKEZETE

A Rancsó-Czibor család Marcelházán 1943-ban „nagycsaládi” szervezetben élt. Ez a nagycsalád négy kiscsalád tagjait öleli fel — Zsigmond, József, András és János fitestvérek családjait. A legidősebb nemzedéket özvegy Rancsó-Czibor Zsigmondné, a fiúk anyja képviseli. Unokáival együtt tehát három nemzedék élt egy kenyéren:

A család összesen 14 tagot számlál.⁶

A nagycsalád közvetlenül „megkülönbözése”, vagyis kiscsaládokra bomlása előtt állt, aminek azonban tevékenységrendszerében még nem mutatkoztak közvetlen nyomai.

A CSALÁDBAN ELVÉGZETT TEVÉKENYSÉGEK

Fél Edit részletesen leírja a család egyes tagjainak munkakörét, némi rövidítéssel ezt idézem:⁷

ÖZVEGY: „A házban benn ő rendelkezik minden felől. Az ő gondja a család minden egyes tagjának étellel való ellátása, az ennivaló előteremtése és annak elkészítése, feltálasása. Neki kell tehát gondoskodnia a te-

henekről, sertésekről, a baromfiakról, a veteményeskertről, valamint a főzészről. A család vászonneműjének, a férfitagok ruházatának előállítására is az ő dolga. Természetesen lányait (értsd: menyeit — T. Z.) is ő ruházza. Így ő törődik a kender elvetésével, feldolgozásával s a felsőruhák megvásárlásával. A ruhák tisztántartása, mosása is őrá hárul. A lakóépület és a melléképületek külső és belső rendjére neki kell ügyelni... ő a nevelő a családban... Ő neveli a maga gyerekeit, házassítja őket... Amikor jönnek menyei, azokkal is ő gondol, ő tanítja, szoktatja őket a munkára és a tűrésre. Ahogy születnek unokái (fiaié), azoknak is ő lesz gondozójuk mindaddig, míg felnevelve apjuk mellé nem adhatja őket a dologba... az ő gondja a család testi épségének, egészségének fenntartása... gyógyítása... ő szedi a gyógynövényeket, gondozza azokat... De nemcsak a család testi épségére vigyáz, hanem a lelkiekre is. Ő jár legbuzgóbban a templomba... Ő forgatja otthon a bibliát legszorgalmasabban s olvas fel belőle a többiek okulására... Ő viszi s küldi templomba az egész háznépét... De övé a halottak kultusza is."

ZSIGMOND, A CSALÁDFŐ: „A gazdasági munkálatok valamennyie az ő kezében fut össze... ő tudja mindennek célját, okát. Minden, a házon kívül történő munkát ő irányít, végezzék azt öccsei vagy az asszonyok, mindnek ő adja meg közvetlenül az utasítást... Ő kezeli a család papirosait, ha adóív vagy más efféle érkezik a többiek kezükbe se veszik, neki kell megnézni s elintézéséről intézkedni... ő jár el minden, a családot érintő hivatalos dologban... Ő őrzi a család pénzét és számol el róla magának és a többieknek. Ez a sokféle kötelezettsége természetszerűen a házhoz köti és nem engedi, hogy a határbeli munkákban is részt vegyen. A ház körül tesz-vesz egész nap, javítgatja, újítgatja az épületet, a szerszámokat, előkészít mindent a többiek munkájához, végzi azok távollétében a különben rájuk eső otthoni munkát. A határban csak a vetésnél, az asztagrakásnál és a szőlőben jut neki munka. A házbeli dolgok közül többet meg kell beszélni anyjával, így például az egész háznépe lábbeli gondját és a férfitagok ruházatát. Ezeket vele együttesen is szerzi be... az ő vállán nyugszik bizonyos fokig a család erkölcsi rendjének fenntartása is.” (Gyerekcsinnyevések, családon belüli panaszok orvoslása.) „Az asszonyokat azonban már nem büntetheti, mert azok férjeiké. Ő neki a férjet kell elővenni... Gondol arra is, hogy isteni tiszteleteken ő, mint a család feje, képviselője, legalább egyszer egy nap ott legyen. Az ő dolga számontartani az elhalt rokonokat, főleg a felmenőket... súlyt helyez arra, hogy az elhunytakról beszélgesse a család fiatalabb tagjaival... Amikor vetni mennek, azt mondja a gyerekeknek: »engem nagyapátok tanított meg vetni, az így szokta«...”.

A HÁROM MÁSIK FIVÉR szerepe nagyjából azonos: „Ki van rájuk szabva az állandó napi munka az állattal, ami évekre, az egész együttélés tartamára szól; kioszt rájuk Zsigmond napról napra, közös megbeszélés alapján más-más munkát... Munkájukért ellátásukról, ruházatukról gondoskodik a gazdaság, illetve Zsigmond és édesanyjuk; a maguk kicsi családjára ilyenféle gondjait pedig ellátja feleségük. Az ő vállukon tulajdonképpen felelősség nem nyugszik semmiért... Az egész gondja távol áll tőlük.”

A FIATALASSZONYOK „közül megkülönböztetett helyzete a korban

legidősebbnek van. Ez azonban csak akkortól kezdve, hogy nincsen már apró gyerek a háznál. Amíg ugyanis ilyen van, addig annak az anyja marad otthon ellátni a maga, valamint a többiek gyerekei és segíteni a gazdasszonynak a házimunkában. Ahogy a legutolsó gyerek is elmúlt két esztendő, azóta megváltozott ez a helyzet, s az anyák mind a legöregebb menyecskére hagyják gyermeküket. Ennek feladata elsősorban most már a segítségnyújtás a gazdasszonynak, neki kell elvégezni a férfiak munkáját, ha azok nem volnának háznál... a határba legfeljebb az ebédet kivinni jár, vagy vasárnap, amikor a dolga otthon engedi." A többi asszony munkája a háromhónapos téli időszak kivételével, amikor maguknak, illetve kiscsaládjuknak dolgoznak, a gazdaságé. „Különben a menyecske a maga és gyermekei ruházatáról gondoskodik; gyerekeiről mindaddig, míg azoknak munkája haszonra nem lesz, azontúl azzal is a gazdaság törődik. Ő tartja rendben az ura ruháját is... A maga családja kapcsolatának ápolására a vasárnap és ünnepnap délutánokat fordíthatja.”

A GYEREKEK „...gyermeki munkákat kell végezniük; a felnőtt munkába fokozatosan szoknak bele.” Vannak külön leány és fiúmunkák.

1. FÉRFIAK ÉS ASSZONYOK

A leírt munkakörök konkrétan a megnevezett családban érvényesülnek és ennyiben különösek. Ez a különösség eredhet a földrajzi körülményekből, a család etnikai hovatartozásából, hagyományából, az adatfelvétel időpontjából stb. Egyidejűleg annak az általánosnak megjelenési formái, amelyek a funkcionális kapcsolatokkal összetartott csoportok szerveződését jellemzik. E funkcionális kapcsolatok közül, a leírásban is a két nem, a férfi és nő kapcsolata rajzolódik ki legvilágosabban.

A Czibor-családnál már első látásra különösnek tűnhet, hogy a közösségben több felnőtt, családos férfi és nő él, de a gazda és a gazdasszony szerepe nem e házaspárok valamelyikére hárul, hanem az özvegyre és legidősebb fiára. A gazda, Zsigmond, felesége a leírás szerint, de a magyar parasztszaládban általánosan érvényesülő iratlan jogrend szerint is, csak a többi asszony között megkülönböztetett — ő lehet a gazdasszony segítségére.⁸ A megkülönböztetés, nem mint a gazda feleségét, hanem mint legidősebb asszonyt illeti meg. Ez a beosztás csak akkor különös, ha a kiscsaládból indulunk ki, amelynek tagjai a férfi, a nő és közös gyermekeik, itt a családi funkciók is a házastársak között oszlanak meg. A munkamegosztás magas fokán létrejövő kiscsaláddal ellentétben a nagycsalád család-szerkezetében az önellátás fokának megfelelően hangsúlyozottabban érvényesül a termelői jelleg. A munkamegosztásból eredő szerkezet kereszttezheti a kiscsaládi szerkezetet.

A családban a két nem kölcsönös feltételezettsége elsősorban az új nemzedékek nemzésében nyilvánul meg. Ettől eltekintve bizonyos fokig függetlenek egymástól, ami a tevékenységek rendszerében is megfigyelhető. Nemcsak a mi példánkra gondolok, ahol a két nem közti munkamegosztás rendje kereszttezi a kiscsaládi szerkezetet. A viszonylagos függetlenség a gyermekekhez való viszonyból is kitűnik. A gyermek akkor lép a családtagok sorába, amikor már „haszonra való” munkát képes végezni.

Addig a gyermek az anyjáié, neki kell róla gondoskodnia; ruházata és étele az anyja, illetve a gazdasszony gondja. Amennyiben a nagycsaládon belül valamilyen okból felbomlik a kiscsalád — például az apa halála miatt, — a kisgyermek az anyát, sőt az anyja családját (nemzetségét) illeti meg, hasonlóképpen az asszony törvénytelen gyermeke. Ez utóbbi még nem számít „rossznak”.⁹ Az asszony—gyermek összetartozás ősi állapotokig vezethető vissza. A férfi, a nővel együtt megvásárolta annak magzatát is, ahogyan a tulajdonában levő gyümölcsfa termése is az övé.¹⁰

A múlt század második felétől általános jelenség az asszonynak a közöstől független, női munkákból, például a téli háziipari munkákból, női munkák hasznának egy részéből (Cziboréknál dohányból, paprikából) eredő külön kasszája. Ez a gyerekek gondozását, az asszony öltözködését fedezi, sőt a felnőtt fiúk kocsimázása, dohányja, és részben a lányok kelengyéje is ebből egészül ki. A parasztcsaládban megtalálható az asszony külön tulajdona is — családjától kapott kelengyéje, mint személyi tulajdon, de olykor borjú, tehén vagy baromfiak is. Az asszony a fejlett kiscsaládi formában egyenlő jogú birtokossá válik, amennyiben már földet is visz a gazdaságba. Az osztatlan nagycsaládi birtokon belül más a tulajdon értelmezése. A patrilineáris nagycsaládban a birtok az apai nemzetségen öröklődik, s a családba kerülő nőnek, vagy fiú utód híján, a „vöként” benősülő férfinek elsősorban a családi munkamegosztásból kell részt vállalnia.¹¹

Az anya—gyermek kapcsolatot a családon belül, elsősorban biológiai feltételek szabályozzák, a gyermeknevelés azonban a családi tevékenységrendszer szerves része — ha elfogadjuk, hogy az újratermelésre irányuló tevékenységek rendszere. Ezen belül az anyagi javakat termelőtevékenységeken kívül a gyermek gondozása, nevelése az egyik legősibb eredetét tekintve társadalom előtti funkció. Kizárólag biológiaiak viszont éppen azért nem tekinthető, mert az asszony (és gyermek) viszonylagos elkülönültsége ellenére — ez minden elkülönült tevékenységet folytató személyre érvényes — e nevelő tevékenységét is társadalmi körülmények között végzi: gondozó munkája az anyagi termelésben végzett munkáknak egy része, visszahat rájuk, feltételeket teremt számukra. Ha a gondozás feltételeinél fogva társadalmi tevékenység, a nevelés tartalmánál fogva még inkább az. A gyermek, munkaképessé válásáig a gyermekmunkák révén tájékozódik jövőjéről foglalkozása alapvető tevékenységei felől; szüleihez, elsősorban anyjához és gyermektársaihoz fűződő viszonya orientálja társadalmilag, alakítja ki társadalmi normáit.¹² Ez a funkció még akkor sem szorul háttérbe, amikor az oktatás, és részben a nevelés is az iskolában, egy magasabb rendű társadalmi szervezet keretében történik. Az apa csak később, munka közben kapcsolódik be a nevelésbe; addig egy intézmény — a család — képviselőjeként szerepel, bár az etnográfia ennek ellenkezőjére is szolgál példákkal.

A gyermeknevelés és a házhoz kötöttség olyan helyzetet teremt, melynek következtében a betegek gondozása, gyógyítása, a gyógynövények gyűjtése, kerti termesztése is női munka. A Czibor-családban ezt is az özvegy végzi az egész családért. A kiscsaládok asszonyai csak súlyos esetben maradnak otthon, hogy férjüket, gyermekeiket ápolják.¹³

A családi újratermelési folyamat egyik legfontosabb eleme az élelmezés. Az élelem jelentős részének előteremtése és elkészítése női munka. A

Czibor-családban az állati fehérje és a növényi eredetű táplálékok előállítása, a mezei munkából származó gabonától eltekintve a törzs, az özvegy tevékenységi körébe tartozik. E munka nagy része a ház körül elvégezhető.

Az állatgondozó nő új jelenség. Itt a fejlődéssel párhuzamosan végbemennő szerepcserék egyikének vagyunk tanúi. A folyamat napjainkig is tart, amikor a nők az elkülönült szaktevékenységek terén is kimondottan férfi-munkákat vesznek át. A parasztcsalád munkamegosztásának eredeti rendjében az állatgondozás, beleértve a fejést és a tejjel, tejtermékkel való gazdálkodást is, kifejezetten férfimunka volt.¹⁴ Ezzel szemben a földművelés női munka; a legteljesebb mértékben az volt a nomád és félig-megtelepedett életmódban, a téli szálláshelyek körül. Női munka Magyarországon a múlt század első felében még a nehéz testi erőfeszítést igénylő sarlós aratás is, mindaddig, amíg az aratásnál szénavágásra használt kasza elterjedése férfi munkává nem tette ezt a műveletet is.¹⁵ A tevékenységek fölcserélhetősége bizonyítja, hogy a két nem közötti elsődleges különbségből fakadó tevékenységektől — például a gyermekneveléstől — eltekintve nem állapítható meg általánosan, milyen adottságokon alapszik a munkamegosztás férfi és nő között. A fizikai erő sem tekinthető általánosan ilyen szempontnak. Nemcsak az aratás, hanem általában a hegyvidéki földművelés állandó nagy erőkifejtést igényel; legjavát mégis nők végzik, például a palócoknál. Az asszonyok gyakran helyettesítik férjeiket, nem is szólva a rendkívüli, de nem ritka helyzetekről — például háború —, amikor mindent az asszonyok végeznek a gazdaságban.¹⁶

A családi tevékenységrendszer jellege éppen a változások tükrében érzékelhető a legkézzelfoghatóbban. A férfi intenzív bekapcsolódása a földművelésbe párhuzamos az állattenyésztés fokozatos belterjesedésével. E folyamat fordulópontja, a földművelés uralkodó mezőgazdasági ágazattá válása, sokkal később következik be, mint a köztudatban elterjedt. Az elsőrendűen gabonatermelő nagybirtok (földesúri majorság) fedni látszott a parasztcsalád árutermelővé válásának körülményeit, noha e téren kifejtett gátló hatása közismert. Magyarország nyugati, északnyugati területein a fordulat a múlt század derekán ment végbe, majd századunk elejéig gyűrűzött tovább az Alföldről a hegyes vidékekig, amit a tagosítás, az ármentesítés, az iparosodás is elősegített. A legelőterületek csökkentése a vetésterületek javára a dolognak csupán egyik oldala, hiszen a nagyobb arányú földművelés nagyobb igavonó erőt is igényel. A rideg állattartást intenzív istállózás és takarmánygazdálkodás egészíti ki, majd váltja fel. A körülmények a pásztorkodó férfiak csoportját szinte a nyájakkal együtt terelik a házkörüli gazdaságba.¹⁷ Idebent az állatok könnyebben kezelhetők. Az igavonókon kívül — ló, ökör — az aprójószág és a tehén is az asszonyok gondjaiba kerül, a férfiak viszont átvállalják a mezei munka jó részét. Régebben a pásztorkodó férfiak főleg télidőben vetődtek haza, ellátásukról is javarészt maguk gondoskodtak; a belterjesebb gazdálkodás mindennapi ritmusa ezt is a ház köré összpontosítja, az asszony kötelességei (főzés, mosás, gyógyítás stb.) közé sorolja.

Ezt, az ország népsűrűségének növekedésével párhuzamos, koncentrációs folyamatot, amely Magyarországon a múlt század harmadik harmadában vett nagy lendületet, a családon belüli tevékenységek továbbdiffe-

renciálódása követte. A házi gazdaságnak a férfiakéval megszorult munkaereje, a női munkaerő egy részének a felszabadulása a háztáji gazdaság részére a belterjesebb kertkultúra elterjedését vonta maga után; tért hódított a baromfitenyésztés.¹⁸

Egyidejűleg azonban megkezdődött a tevékenységek kiáramlása a családból. A létszükségleti cikkek előállítására egyre munkaigényesebbé válik. Ez egyrészt a férfi állattenyésztői munkakörében a takarmányozásnál jelentkezik. A ridegen tartott állat tavasztól őszig talált legelőt, télen kikaparta magának a hó alól. Vágott takarmányra ősidők óta a beteg és a gyenge növendékállatok szorultak, legeltetési időben pedig az eladásra hizlalt szarvasmarha.¹⁹ A rétgazdálkodás, a termelt takarmány — egyes gabonafélék, árpa, zab, a kukorica és burgonya majd a lucerna termesztése — munkát adott mindkét nemnek. Amennyivel a férfimunka a földművelést tehermentesítette, annyival több tennivaló adódott a ház körül. Ha szemügyre vesszük példa-családunknál a gazdasszony feladatkörét, a teendőket egy napra elosztva, ő alig terhelhető meg jobban. Az özvegy, illetve a gazdasszony tevékenységei közül már nem is egy, az önálló parasztcsalád tevékenységrendszerében még megtalálható feladat hiányzik. Például a paraszti háziipari vászon- és gyapjúszövés, amelyet korábban egyszerű eszközökkel is valósággal művészi szintig fejlesztettek. A rostonövények elvetése ugyan férfimunka volt, de a len, kender gondozása, kitépése és fonálalá feldolgozása a századfordulóig, a gyári kelmék széles körű elterjedéséig, a parasztasszony kezemunkája volt. Az alapvető öltözet, a vászonruha szabása és varrása ugyancsak az ő feladata volt. Közben azonban a szövés, először a városokban, mezővárosokban, majd a falvakban is egyre inkább takácsmesterek kezébe került, még ha ezek jórészt parasztiparosok voltak is. E szép, szakértelmet és időt igénylő munkát az intenzívebb időgazdálkodás szorította ki.²⁰ A gyári kelmékkal, a ruházat városiasodásával végül a szabás-varrás is különvált a varrónők és a szabók mesterségében. Most már nemcsak a nehéz felsőruhákat készítik ők, hanem az egyszerűbb, egyre divatigényesebb könnyű ruhadarabokat is. A leszűkült keretek között a falu állatainak legeltetése a családok férfitagjait helyettesítő közös pásztor feladata. Ebben a formájában azonban már a női állatgondozómunka kiegészítője. A gyógyítás és a gyógyszerek előállításának egy része az orvosi és gyógyszerári hálózat kiépülésével szintén a női munkakörből válik ki. A betegápolás napjainkig is a családi és elsősorban női funkciók közé tartozik. Az előbbi azonban az elkülönülési folyamatnak csak egy része, a női munkán keresztül jelezve a család tevékenységrendszerének átalakulását.

2. NEMZEDÉKEK

A vérségi csoportokon belül az elsődleges differenciáló tényező a kétne-műség. A kétne-műség azonban potenciálisan épp úgy magában hordozza a kiterjedt rokoni szervezet, a nemzetség lehetőségét, mint a nagy- és kis-családét. Sőt, a nőnek, illetve a két nemnek viszonylagos egyéni függetlensége következtében a család újratermelési funkcióinak társadalmasodása mellett a családtöredéket is. Ameddig az átlagos életkor olyan alacsony, hogy nem él együtt több felnőtt nemzedék, e rokoni szervezeteknek mint

együttműködési formáknak nincsen jelentőségük. Egy csoportban férfiak, nők és gyermekeik élnek — természetes elkülönülési szempont a két nem különbsége. Az életkor meghosszabbodása, a gyermekhalandóság csökkenése — mind ezáltal a csoportok növekedése — a több nemzedék együttélésének és az elkülönítésnek feltétele. A „több nemzedék” tulajdonképpen a harmadik nemzedék színrelépését jelenti. A szülők megérik fiaik érett korba lépését (2. nemzedék), kívülük pedig még vannak a csoportban gyermekek (a 3. nemzedék) — akik nem feltétlenül az ifjabbik felnőtt nemzedéktől származnak. A népesség növekedésének és a differenciálódásnak a természetes összefüggésére utal a rokonházasság tilalma, amely csak nagyobb számú rokon és idegen közösségek együttélése mellett nyer értelmet. A tilalom újabb elkülönülés alapja a vérségi szervezeteken belül: megjelenik a családokban az idegen férfi vagy nő.

Ezeket a differenciáló szempontokat mintegy hálózatként egymásra illesztve a kétneműséggel, mint a családi, vérségi szervezet legfüggetlenebb elemével, a hagyományos formák határolódnak el.²¹

Ha a nemiség önmagában nem, a generációk elkülönülése már magában hordhatná a kiscsalád szerveződésének lehetőségét. A nemzedék azonban eredetileg horizontálisan csak a nemiséggel tagolt. Nem egy helyen tapasztalható, hogy a fejlett vérségi formák között is kialakul az egyes korcsoportok kohéziója (például az együtt avatottaké).²² A generáció nem utolsó sorban az egyidőben munkaképesé váló férfiak vagy nők természetadta munkacsoportja. Példánkra visszatérve megfigyelhető ez a magyar nagycsaládban is, a fiatalabb fivérek és asszonyaik megszabott tevékenységi körében. Ők látszólag járulékos tagjai a közösségnek, sőt a maguk kiscsaládjában ugyanolyan funkciókat töltenek be, mint az özvegy és Zsigmond a nagycsaládban, pedig szervezetileg ők teszik nagycsaláddá a nagycsaládot. Kiscsaládjaikkal tulajdonképpen ők a második és harmadik nemzedék.

A FAMÍLIA

Az előző részben jelzett differenciálódási folyamat első pillantásra akár kiscsaládon belül is végbemehetett volna. Azon belül is elképzelhető, hogy az „öreganya” töltsen be a gazdasszony szerepét. Az irányítás, előkészítés, intézményesítés tevékenységét folytató, külső szervekkel kapcsolatot tartó gazdát megtaláljuk a kiscsaládi alapon nyugvó nagy- és középparaszti háznál is. A mezei munka java részétől ott a „bérmunkás” zsellér, cseléd vagy napszámos mentesíti őket, és a falu különböző, a családtól független rétegei egészítik ki a termelés szervezetét. Felmerülhet az is, hogy a Czi-bor-család valamilyen véletlen körülmény folytán maradt együtt, mint ahogy „meg is válakozhatott”²³ volna.

Ez esetben példánknak nem sok haszna lenne. A család belső viszonyainak alakulása azonban nem ilyen esetleges. A kiscsaládban az önellátásra irányuló tevékenységek megosztása már pusztán a munkák elvégeztetőségénél fogva is korlátozott. A munka a férfi és a nő között oszlik meg; segítséget jelent, ha már vannak munkaképes gyerekek. A gazda nem maradhat a háznál — még akkor sem, ha zselléreket tud fogadni. Bármennyire a családhoz tartozik (pozitív, olykor negatív értelemben is) a

cseléd, a családi gazdaságot kevésbé ismeri a felnőtt családtagoknál, akik gazdái is a mezei munkáknak. A gazda kénytelen maga is mezei munkát végezni vagy közvetlenül irányítani azt. Ház körüli funkciói (javítás, újíthatás, a szerszámok készítése, előkészítés, hivatalos ügyekben való eljárás, bevásárlás stb.), ha lehetséges, az asszonyra (vagy női cselédekre) maradnak, de szűkítik annak munkaidőkeretét és szükségessé teszik egyes tevékenységek kívülről való igénybevételét, (ács-, asztalos-, kőművesmunkák, textíliák előállítása, varrás, sőt bizonyos mezőgazdasági termékek megtermelését is.).

Az elkülönült szaktevékenységek igénybevételéhez a kiscsaládi gazdaságnak bizonyos fokig szakosított formában árutermelőnek kell lennie — bár az önellátás elemei, a parasztcsalád legfejlettebb formájában is megtalálhatók. Itt szakosításról nemcsak olyan értelemben lehet beszélni, hogy agrártermékeken mérhető mezőgazdasági tevékenységek különülnek el gazdaságonként, tájanként, hanem már akkor is, amikor a gazda tevékenységei közül a hagyományosan házi munkát alkotók kerülnek a szaktevékenységek szintjére (bőrkikészítés, szerszámfaragás stb.). Az árutermelés ellenértékével, főképp pénzzel elégítheti ki a gazda nemcsak a házi-, vagy háziipari tevékenységet helyettesítő iparost (mestert), hanem a gazdaságban igénybevett külső munkaerőt is. A természetbeni juttatáson kívül, melyet családjával közvetlenül fogyaszt el a béres vagy a zsellér, az árutermelő környezetben létszükségletét képező cikkek — bármi szerény — részét ugyancsak pénzen szerezheti be, például ruházatát, de nemegyszer élelmét is. Ameddig azonban az árutermelés feltételei nem jönnek létre, s a paraszt — agrár környezetben — nem talál rendszeres felvevőpiacot mezőgazdasági termékei számára, ameddig az iparos nem kerül a gazdaság számára elérhető közelségbe, a gazdaságok erőteljesen nem differenciálódnak, a kereskedelmi hálózat ki nem terjed a mezőgazdasági területekre — addig az egyébként igénybe vehető külső tevékenységeknek is helyet kell kapniuk a paraszti gazdaságban. A fejlettségi szintnek, az önellátás fokának megfelelően az újratermelési tevékenységek elosztására alkalmas egységek termelődnek újra.²⁴

A hagyományos parasztgazdaságban, ahol több gyermek nőtt fel, a kiscsaládnál nagyobb formát szinte magától kinalta a nagycsalád. Egy gazdaság azonban megfelelően nagy állatállománnyal, s a XIX. század második feléig tartó viszonylagos földbőség mellett, nemcsak a szűkebb nagycsaládot volt képes foglalkoztatni és kenyérrel ellátni, hanem olykor családostul az igavonó barmát vesztett rokont, de még idegeneket is. Ez az egység azonban már nem nevezhető nagycsaládnak, bár alapja rendszerint egy nagycsalád, ez a paraszti háznép vagy „familia”, amelynek különböző típusai élnek egymás mellett.²⁵

A parasztcsalád, a familia szervezete — ha meg is őrizte nagycsaládi szervezetében a vérségi hagyományok számos elemét — mégsem elsősorban ezzel függött össze, hanem azokkal a konkrét társadalmi viszonyokkal, amelyek a középkoron át az újkorba átterjedően a létfenntartás körülményei között indokoltá tették fennmaradását. Kontinuitása (a földközösséghez hasonlóan) nem minden területen mutatható ki. Dezintegrációs hullámok, a termelőerők fejlődésének visszaesése következtében olyan helyeken is újraélesztették, ahol az árutermelésen alapuló kiscsaládi gazdálkodás

már a XV. században kifejlődött. Továbbélése, a megrekedt városi, mezővárosi fejlődést tükrözi a parasztgazdaság szintjén. Látszólag ellentmondó, mégis a helyzet lényegére utaló tény, hogy ez a „nagy család” árutermelő volt és évszázadokon át viselte magán a felbomlás jegyeit, miközben a viszonyok folyamatosan újratermelték.²⁶

A nagycsaládok adatait gyűjtő néprajzkutatók (a század elején, a két világháború között és az ötvenes években) főleg a múlt századra általánosan jellemző viszonyokat vizsgálták, és az adatfelvétel is ezt tükrözi. A XIX. század második felétől visszafelé tekintve a nagycsaládra, illetve a paraszti familiára utaló adatok egyre sűrűbben fordulnak elő. Olyannyira, hogy a koraközépkortól a jobbágyfelszabadítást követő évekig a paraszti gazdálkodás alapsejtjének tekinthetők.

A Czibor-család nagycsaládi szervezete egy ilyen nagy időt megért forma késői, közvetlen felbomlás előtti változata. Ez a forma a XX. században nem általános, de meg kell jegyezni, hogy nemcsak periférikus, elmaradott vidékeken volt föllelhető, hanem közvetlenül az iparosodó területek közelében is, miképpen az Fél Edit Kocs községet elemző művéből kitűnik.²⁷ A közösségi formák bázisát megnyirbáló XVIII. századi úrbérendezések, majd az 1948 utáni tagosítások, a mezőgazdaság kapitalizálódása és a Kelet-Európára is átterjedő ipari forradalom kétségtelenül hozzájárultak a hagyományos parasztcsalád bomlásához is. Az igazi bomlasztó erő azonban már magában a családban és termelési környezetében működik, és pedig a koncentráció növekedése okozta intenzitási kényszerben, az árutermelés fokozódásában.

A nemzedékeken belül a kiscsaládok együttmaradása funkcionális motívumainak feltárásánál, és a felbomlás indítékainak magyarázatánál ismét a tevékenységrendszer változására kell hivatkoznom. A fiatalabb férfiak nemzedéki együttműködése a többi között a rideg-, külterjes állattartásnál játszott fontos szerepet. A Czibor-családnál archaikusabb formáknál, például a matyóknál és palócoknál a múlt században (a palócoknál a századfordulón is) még épségben található szokások, hogy a felserdült fiúk kb. 16 éves korukban „csuhát kapnak”, és kora tavasztól késő őszig a legelőkön az ökrök és csikók mellett foglalatostkodnak. Morvay Judit leírásában is azt olvashatjuk, hogy több család fiatal férfiai legeltetnek együtt.²⁸ A legeltetés, de a halászat és a vadászat is nemzedéki kooperációt igényelt. Az asszonyok földművelő munkájában is vannak közösen végzendő műveletek — például a kalákában végzett sarlós aratás (az asszonyok mögött a férfiak „kalákái” kötötték a kévét). A faluban több család közösen végzett munkája volt hosszú ideig a nemzedéki együttműködés funkciója.²⁹

A nagycsaládi állatállomány gazdasági jelentőségének csökkenésével, a belterjesség fokozódásával és a XIX. századi eszközváltások sorozatával lassanként megszűnnek a nemzedéki kohézió tényezői. A közös földtulajdon önmagában nem elegendő alap a nagycsalád fennmaradásához. Felvetődhet, hogy a földhiány, a nem gazdaságos felosztás lehetett a további együttmaradás oka. Ezt nem tartom valószínűnek. A kis földbirtok inkább motiválója a nagycsalád bomlásának, ahogyan az általános tendenciának meg is felel: a rendelkezésre álló, művelés alá fogható földterületek csökkenésének és a közösségi formák, közöttük — régies kifejezéssel élve — a „házközösség”, a nagycsalád párhuzamos bomlásának. Ahol századunkban

egy községben együtt, kiscsaládi és nagycsaládi gazdaságok találhatók, ott a nagycsaládi szervezet általában a módosabb parasztsokra jellemző, de erre vonatkozóan már a XVI. századtól kezdve találunk adatokat.³⁰ A földművelés túlsúlyba jutása az állattenyésztéssel szemben, a művelhető földterületek leszűkülése először a familia idegen és távolabbi rokon elemeinek leválásához, majd a nagycsaládból való egyénenkénti kirajzásához, a nagycsalád bomlásához vezetett.

3. A CSALÁD INTÉZMÉNYE

A család az újratermelő tevékenységek szervezete, és szorosan ehhez kapcsolódik intézmény jellege. A rokonság a természettől való egyszerű eljáratítás fokán szinte természet-meghatározta viszony. Az érintkezés, és elsősorban az idegen csoportokkal való érintkezés intenzitásának fokozódásával egyre inkább realizálódnak a vérségi keretek között fennálló differenciáló lehetőségek. Az emberi faj kétneműségének megosztó jelenléte a nemzedékekben szinte magából teremti az újabb differenciákat, amikor idegen férfit vagy nőt von be a vérségi szervezetbe. A rokonság jelentése lényegesen kiszélesedik, patrilineáris nyilvántartás mellett is, áterjedhet az anyai nemzetségre, de rendszerint számon tartják a testvérek házasságából származó rokonságot is. Az idegen rituális rokonná — férjjé, feleséggé, vagyis lényegében az apa fiává, vagy lányává — fogadásával látszólag fiktív alapon nyugvó intézmény keletkezik.³¹

Más esetekhez hasonlóan, e fikció valóságos magva is a tevékenységrendszer vonatkozásaiban keresendő. A rokonná fogadás kritériumai ugyanis nagyon valóságosak. A próbák — néhol már a leányszöktetés is ilyen próba számba megy — bizonyos tevékenységekre való képességet mérnek fel, amellyel a jövő rokon beilleszkehdhet a rokoni rendszerbe. Ez az intézmény az emberi társadalom szerveződésének szinte korlátlan lehetőségeit nyitja meg; így viszont a Morgantól Straussig leírt rokonsági rendszerek sem önmagukban való hierarchikus képződmények, hanem a munkamegosztási forma hordozói.

A rokonság már a korai exogám fokon intézményi-tudati szintű ideológiai elem. Az ideológia, az intézményesült tevékenységeket végzők rokonságán belüli rétegződésének megfelelő történelmi rétegeket hordoz magában. A rétegzettség ennél sokkal bonyolultabb az olyan rokoni rendszerben, mint az általunk vizsgált késői, felbomlófélben levő nagycsalád, amely a nemzetségi keretek közül már kiszakadt, közösségi jellegét veszített „kommunitász”-ban él, a faluban, árutermelő, ami viszont már a városhoz, közvetve — tegyük fel — a nemzethez fűzi.

A nagycsalád intézménye a család tevékenységrendszerében nem elkülönült szféra, hanem annak szerves része, és intézményesítő tevékenységekben testesül meg. Családon belül nincs elkülönült, intézményesítő tevékenységet folytató személy. E tevékenységek — *irányítás, szervezés, bíráskodás belső ügyekben, ideológiai tevékenység* — a család tagjai között oszlanak meg, döntő részük azonban Zsigmondra, a családfőre és az özvegy gazdaszponyra hárul. Kettőjük között az előbb vázolt családi szerkezetnek megfelelő a felosztás: Zsigmond tekinti át a gazdaság egészét, legfőképp a

mezei munkákat irányítja, de a nagyobb szakértelmet igénylő vetésnél, a szőlőben, javításnál, előkészítésben még részt is vesz. Őt egészíti ki a ház körül rendelkező özvegy, akinek a család nőtagjai, ha más nem, a segítségére levő idősebb meny irányításában is vannak funkciói. A család belső, személyi jellegű ügyeinek eldöntése, a bíraskodás konfliktusok esetén is kettejük között oszlik meg. Meghatározott jogkörrel is rendelkeznek, amely elkülönül az egymásétól és a kiscsaládokon belül hasonló jogkörrel rendelkező férfiakétól és asszonyokétól. Zsigmond „fellebbviteli szerv” is, aki a kiscsaládok fejeivel kommunikálva érvényesíti a közösség érdekeit — például az asszonyok férjeik elleni panaszos ügyeiben. Testvéreit személyesen vonja felelősségre, ha rászolgáltak. A gazdaasszony, menyei, vagy ha lányai vannak, azok körében tölti be igazságtévő feladatát. Ő az egész család békítője, összehangolója is: „azért nagy a gazdaasszony kötevénye, hogy mindent betakarjon vele”. A gyermekek ügye közös.

A családi ideológia oldaláról a legszembetűnőbb az intézmény rétegzettségére. Ha a rétegeket külön-külön egymásra akarnók helyezni — hiszen élő valóságukban szoros egységbe fonódva jelentkeznek —, a legmélyebben, a gazdasszony halotti kultikus tevékenységében jelentkező őskultuszt találunk, mellette pedig Zsigmond meséit az elhalt rokonokról. Ez az őskultusz már távoli a pogány elődökétől, de az országban még épségben élő rokonsági nyilvántartásoktól is. Cziboréknál a pogány hit maradványai karöltve élnek a kereszténységgel, miképpen tevékenységük rendszere is egyaránt épül a vérségi hierarchiára és az újabb funkciók elosztására.³² Az intézmény és a létfenntartó tevékenységek egységét szimbolizálja a Fél Edit által feljegyzett mondat: „Engem nagyapátok tanított meg vetni, az így szokta”. Ebben a nagyapától tanult műveletben a hagyomány kap súlyt; Zsigmond földművelő gazda; apja is az volt; a hagyományt fiaira hagyja örökbe; a gondolatkör központi eleme a vetés, a termelőtevékenység. A jelenet szereplői számára az öregapai hagyomány kimondatlanul is a család mint társadalmi csoport hagyományos egységét jelképezi.

Sok szál fűzi a családi intézményhez a nevelést, amelyről mint női munkáról, már szóltam. Ahogy a nemzés révén a népesség, a gyermek taníttatása révén a képzett munkaerő születik újra. A nevelés nevezetes funkciója a családi intézmény újratermelése. Az egységek változásával alakul át e nevelési mozzanat tartalma is. A községi iskola már nemcsak apját, anyját tisztelő embert, hanem állampolgárokat is nevel.

4. KÍVÜLRŐL IGÉNYBE VETT TEVÉKENYSÉGEK

A Czibor-család gazdasága ahhoz a típushoz hasonlít, amelyet Csaplovits a múlt század első felében, szemben az „ázsiaiak” nevezett síkvidékivel, hegy- és dombvidékinek, „európainak” nevezett.³³ Az alföldinek az állattenyésztéssel szorosabb a kapcsolata; emellett elsősorban búzatermelő. A búzát úgy takarították be, mint a szénát, kaszával aratták, nem kötötték tévébe, hanem villával, gereblyével gyűjtötték össze, boglyába rakták, s még tél előtt a szántóföldön vagy a szérún nyomtatással nyertek szemet belőle.³⁴ Cziborék természetettek búzát is, ennél azonban több rozsot, amely-

ből el is adtak.³⁵ Felszereléseik között szerepel a kévekötő, csépeltek, szétrüskertjük nem volt, a betakarítás utáni munkák a dombvidéki típusnak megfelelően a ház körül folytak. Ez a gazdálkodás középkelet-európai módja, amely „szinte észrevétlenül megy át a szomszédos népek gazdálkodásába”³⁶. A múlt században erősen keveredik a két művelési változat, ami a két táj munkamegosztásával, a hegyvidékiek Alföldre járásával is összefügg. Cziboréknál ez a kaszás aratásban nyilvánul meg. Ugyancsak a keveredés jele az istállójukban a két ökör mellett a két igásló. A ló hazánkban is korán, már a XIV. században vált igásállattá. Olyanról is tudunk, hogy ökrök elé fogták, mert gyorsította a szántást. Hogy mégis a kevésbé gazdaságos, de igénytelenebb ökör maradt a hegyes-dombos táj jellemző igása, az a talaj adottságain kívül a visszahúzó történelmi eseményekkel magyarázható.³⁷

Az állatok, különösen a nagy állatok, a szarvasmarha, a ló, a dombvidék földművelő gazdaságainak olyan elemei, melyeknek folyamatos pótlása szükségessé teszi a kapcsolatot az állattenyésztő területekkel. A földművelés mint *speciális tevékenység* megjelenésével egyidejűleg keletkeznek a vásárok, az árucsere fórumai, ahol az alapvető cikk az állat, amelyet bűzára cserélnek. A vásár nem modern értelemben vett piac volt. Gyakorlatilag önellátó parasztgazdaságok kínálták egymásnak termékfeleslegeik egy részét; a csere valóban csere volt.³⁸ Ezeken a vásárokon mintegy kiegészítették egymást a különböző művelési típusok, amit szemléletesen bizonyít a jelentősebb vásáros helyek elhelyezkedése, két tájtypus találkozásánál, általában a hegyvidékekről a síkságok felé tartó folyók, a természetes szállítóutak mentén.³⁹

A kétféle árucikk, a földműves és a pásztoré, a piacon már kész formájában, egyetlen tevékenység tárgya: a cseréé. Az árucsere lebonyolítója maga a termelő. Ő szállította áruját a vásárra. Otthon viszont a parasztcsalád állt e csere mögött, amelynek szervezete jellegzetesen a vásárra került árura utalt. A Czibor-család tevékenységsszervezetét vázolva rámutattam az állattenyésztés gazdasági szerepének családi tevékenységrendszer-formáló hatására. Az állattenyésztés és a földművelés jelentősége nemcsak időben, az egyes családok vonatkozásában játszik strukturális szerepet, hanem területi szempontból is. A történelmi rétegződés így nemcsak időben, hanem területileg is érvényes.⁴⁰

A cserének erre az alapformájára, mintegy vázra épül a termelési eszközök és használati tárgyak cseréje. Itt hangsúlyoznom kell, hogy ez sem különíthető el feltételeitől, nem elvont anyagcsere folyamat, hanem első fokon a parasztcsaládban szerveződő, társadalmi viszonyokat tükröző tevékenységek cseréje, melynek során a viszonyok cseréje is folyik. (A viszonyok cseréjére példa, hogy a férfi a hegy- és dombvidéki sarlós arató gazdaságból kaszával jár aratni sík vidékre. Az otthon kalákában, sarlóval arató nőket aztán lassanként itt is a kaszás férfi váltja fel — az Alföldön végzeve meg is teheti — a később erő gabonafajtákat termesztő dombvidéken. Ez a folyamat azonban már századunkban ment végbe.)⁴¹

Az előzőek során úgy fogalmaztam, hogy a nagycsaládi vagy familiáris parasztgazdaság intézményének fennmaradása az urbanizáció megrekedésének tükröződése a mezőgazdaságban. Ez tulajdonképpen az analógia értelmében vett tükröződés, amennyiben mindkettő az árutermelés egy bi-

zonyos szintjének jelzője. Az ipari tevékenység elkülönülése megkezdődött, de a középkorban Nyugat-Európában megtett utat sosem járta be. Az elkülönült ipar gazdája, a város, már a koncentrációs körülmények miatt sem támaszkodhatott a XIX. századig szélesebb árutermelő és piacot alkotó mezőgazdasági régióra. A város és a falu árucsere-kapcsolata így alig lépte túl a tömegcikkék terén, az ipari forradalom küszöbén a táji adottságokból fakadó cserelehetőségek szintjét.

Ipar mint tevékenység mégis létezett: házi munka és háziipar formájában, a parasztszalád tevékenységrendszerében. A háziipar már cserére is termelt. A kezdetleges ipari tevékenységformáknak azonban nemcsak ez a két, első látásra magától értetődő formája fűződik a parasztszaládokhoz, hanem az elkülönült feldolgozóipart folytató kézművesség is.

A háznép parasztiparosokkal bővült, akik egy-egy nagyobb jobbágyfamília körül találnak megélhetést a földesúri allódiumoknál szerényebb keretek között. Az ilyen iparos lehetett zsellér, aki a gazdaságban kézműves szerepet töltött be, de lehetett családtag is, aki időszakonként — a tevékenysége iránti igény szerint — árut is termelt, bérben is dolgozott: jövedelme a családé volt. Mindkét típus a XX. századig élt.⁴²

Az első két forma — a házi munka és a háziipar — nagyjából a parasztszalád tevékenységrendszerében okoz differenciákat. A parasztszalád egyaránt fogyasztó és termelő; a háziiparban viszont egyéni ügyesség révén, rendszerint a házi munkák közül emelkedik ki valamelyik, s terméke szűk körben kerül kicserelésre: férfiak famunkája, ügyesebben szövő asszonyok terméke. A háziipar már a családi kereteken túl terjeszkedő tevékenységrendszer felé mutató forma. A harmadik, a kézműves, egy árnyalattal különbözik ettől, amennyiben cserébe nem közvetlenül veszi igénybe más tevékenységét, hanem rendszerint természetbeni ellenszolgáltatást kér. Tevékenysége alig különbözik a háziiparosétól: a falubeli asszony vagy takács hozott fonalból sző, a másik csizmadia munkát végez stb. Olykor egész falvak nevezetesei kézművességükről, például varrottasaiokról, vesszőkosaraikról, faragásukról, mind ez a mezőgazdasági jövedelem kiegészítését szolgálja.⁴³

A házi munka, háziipar, kézműipar, az ipari jellegű tevékenységek elkülönülésének fokozatai, de különböznek a már város felé mutató iparosságtól, a pénzért dolgozó mesterektől is. Az iparos elkülönültségét a múlt század végéig a céhek intézményesítették. A város helyzetével függ azonban össze, hogy az iparos mestersége összefér az önellátás céljából folytatott mezőgazdasági tevékenységekkel, a XVI. századtól kezdve pedig a mezőgazdasági termelésbe történt visszakapcsolódásával, egyes területeken jelentős részük földbirtokossá, szőlősgazdává lesz.⁴⁴

A város, mezőgazdasági jellegében éppen úgy hordozza a megtorpanás jeleit, mint falun a hagyományos családi szervezet a bomláséit. Amilyen mértékben mezőgazdasági a város, olyan mértékben ipari a falu. A mezőgazdaság szervezetének megfelelően, az ipari tevékenységek jelentős része is a parasztszaládhoz és a faluhoz fűződik. A gyáripar a mezőgazdasági cikkek felvásárlási és szállítási csatornáin át a XIX.—XX. század folyamán szinte közvetlenül a parasztszalád tevékenységrendszeréből vonja ki az ipari vagy ipari jellegű tevékenységek egy részét.

Mielőtt végleg elszakadnánk a Czibor-családtól, nézzük meg gazdasági

felszerelésének szerkezetét. Fél Edit leltárában házilag előállított, vagy kívülről beszerzett tárgyak szerepelnek. Ezek a kívülről beszerzett — cserélt vagy megvásárolt tárgyak — a családon kívül elvégzett tevékenységek igénybevételére mutatnak és a tevékenységrendszer változásának tárgyasult indikátorai.⁴⁵

A) A változt formák fokozati sorrendjének megfelelően a *házi munkával* kezdem.

Időben visszafelé menve, a felszereléseknek ez a csoportja mennyiségileg bizonyára a legjelentősebbnek számítana; a mi leltárunk szempontjából azonban már más a helyzet. Egy részük fafaragás, amelyet a férfiak készítenek, más részük kenderfonásból, női munkából származik, vagy e munkához szükséges eszköz, melyet viszont ugyancsak férfiak készítettek.

Az egyszerűbb fatárgyak előállítása sem különösebb szakértelmet, sem speciális szerszámokat nem igényel. Ilyenek a faragópad, a fűrészbak, rudak (a padláson száradó ruháknak), dagasztóteknőláb, piszkafa, tapasztódeszka, kévekötőfa, valószínűleg a szerszámnyelek egy része, melyeket külön nem említ a leltár. A ház bútortárából ilyen lehet a három gyalogszék, s a szőlőben levő asztal és pad. Az asszony munkaeszköze a férfi keze alól kikerülő kenyérrács (a kisütött kenyér tartására), a kender földolgozásánál a kenderkötő, a gombolyító, esetleg a motolla, amelyet azonban bognár is készített. Házilag kötötték nyélre, a vesszőseprűt, készítették pemetét. Az asszony varrta meg a házilag font lenből, háziipari — vagy takácsnál szőtt vászonból — a vászontarisznyát, ő szabta batyunak a lazsnakot, sok helyütt a zsákokat is maga készítette, kezdve a kender kitépésétől a varrásig. A leltárban szereplő tárgyak mellé sorolhatók még a kevés faragással, néha csak töréssel készülő, látszólag jelentéktelen, a parasztgazdaságban mégis értéket képviselő ágasfák, rudak, kerítés. Ezek a középkori írásos emlékekben nemegyszer fordulnak elő, mint hatalmaskodások során eltulajdonított vagy megrongált tárgyak.⁴⁶

B) A felszerelések más csoportja, melyeknek előállítása *átmenet a házi munka és háziipar között*, a XIX. század második felében különült el az ország nagy részében. Ilyenek a ház bútora: asztalok, padok, sarokpadok, ágyak, almárium, sublót, faltéka, láda, székek. A formák itt, de a továbbiakban sem érvényesülnek a fokozatosságnak megfelelően. A múlt században a falvak egy részében — ahol elég megrendelést kaptak — megjelentek az asztalosok, ács mesterek is. Ők készítették a bútort; a festett díszítés paraszti kontárookra maradt. A paraszti asztalosság terméke volt nem egy jellegzetes, nagyobb bútort is, mint a faragó fejszével rótt szekrény, amely a vőlegény ügyességét dicsérte, aki menyasszonya kelengyéje számára küldte azt annak házához.⁴⁷ Sőt, amíg elegendő fa állt rendelkezésre, a paraszt faragta házát is, ahogy erről ugyancsak a hatalmaskodások során megemlékeznek. Az Alföldről eltűnt a faház, ma inkább a hegyvidék jellegzetesége a boronaház, de még a favázás épület is.⁴⁸

Valamikor férfi háziipari munkából származtak országszerte, a Cziborcsaládnál már piacon, vagy vándormesterektől beszerzett faeszközök: a járom, falapát, sütőlapát, favilla, kád, prés (ha faprés), puttony, dagasztóteknő, szapuló és szapulószék, a mosódézsza, a boroshordók, famozsár, a rokka, a galuskaszaggató deszka, a kovászfa, az öt főzőkanál, tésztafedő kanál, a három itatóveder, a fejtödézsza, a mosogatódézsza, sodró-

deszka a sodrófával, a gereben és a mángoló. Ebbe a csoportba sorolnám a kocsit (nehézkocsi), a trágyahordó saroglyát, amely korán szekérgyártó és bognár munkája lett, egyben csere-, vagy árucikként is szerepelt.⁴⁹ Úgy-szintén a nehezebb, fából készült földművelőeszközök: a borona (fogas-, tövisborona), a henger, és ameddig a faeke volt használatban — a mi esetünkben már nem valószínű —, az eke is. A szekér, borona, eke vaselésát a falusi kovács végezte.⁵⁰ Ezek a tárgyak a faragó mesterség korán elkülönült tevékenységi formáit foglalják magukba: a keményfával dolgozó kádár (bognár, pintér), az abroncsos készítmények gyártója — lehet faabroncs is — és az esztergályos munkáját (faesztergályozó), aki olcsóbb keményfákkal dolgozik (juhar, bükk, gyertyán). Az asztalost már előbb említettem.⁵¹

Ezeknek a tevékenységeknek az elkülönülése a feldolgozásra alkalmas faanyag területenként változó tulajdonságaira vezethető vissza, és az erdős hegy- és dombvidék, valamint a fában szegény Alföld adottságaihoz kapcsolódik. Ami egyik helyen kívülről igénybevett tevékenység, az a másikonál a családi tevékenység szerkezet eleme. Az egyszerű faeszközök készítése — láttuk a kifejezetten földművelő árutermelő családban is szerepelt a férfi munkái között, de a mezei munka intenzitásának fokozásával bizonyos fokig visszamaradt. Ellenkező esetben a férfi tevékenységei között a mesterség jutott nagyobb jelentőséghez. Csaplovics János 1829-ben a szlovákokat az angolokhoz tartja hasonlóknak, mint kitűnő iparosokat, bányászokat, nagy vállalkozó kedvű szállítókat szárazon és vízen. A székelyek és románok ezermestersége közismert volt. A hegyes, erdős, szűk völgyekben települt falvakból vízi úton szállítják termékeiket az alföldi vásárokra, vagy vándorolnak, házalnak termékeikkel. Jellemző formája e tevékenységcserének a faedényeket készítő esztergályosoké: tálaikat, tányérjait, poharaikat egyszer vagy kétszer töltik meg gabonával, így méri a csereértéket. A kisebb hatékonyságú mezőgazdasági tevékenység nagy része, az Alföldet járó férfiak távollétében, az asszonyok dolga. (A faeszköz, fatárgy csak egy részét alkotja a tájak kapcsolatának. A csere alapját más cikk is képezheti: tejtermék, viasz, méz, erdei gyűjtögetés terméke — a gubacs, gyümölcs —, de közvetlenül a munkaerő is, például aratáskor a részes arató szintén terményben kapja fizetségét.)

A famegmunkáló tevékenység mellé kívánkozik a félig-meddig háziiparnak számító *vesszőfonás*. A fonás szintén ősi férfimunka, ellentétben a női szövéssel. Alapanyaga nemcsak a fonás a kisiparban napjainkig is használatos vessző és sás lehet, hanem nagyon sokféle, tartással, rugalmassággal bíró növény — káka (szittyó), hajlékony ágú vagy gyökerű füvek és fák (gabonaszár, nyír-, mogyorófa).⁵² A Czibor-család gazdaságában ezt az ősi fonó mesterséget már csak a vesszővéka, a három kosár, a verembejáró kosár, borító kosár, szakajtó és az aszalókosár képviseli. A földművelés, az árrendezések itt már kiszorították az alapanyagot szolgáltatató ártéri füzeseiket. A kosárfonó mesterség nemcsak ezekben az egyszerűbb formákban élt. Az Alföldön a koraközépkorban várak, templomok épültek vesszőfonatból, majd bizonyos területekre szorult vissza a vesszőfonás, sőt falvanként is specializálódott.⁵³ Gazdaságunk felszerelése közül teljesen hiányzanak a halászó szerszámok: a nádból állított ősi vejsze, amely a két világháború között a szegények halászó eszköze volt, a vesszővarsa, tapogató stb.⁵⁴

C) A megtelepült földművelés korában az asszony tevékenységei között igen jelentős a *fonás-szövés*, a kender (len, csalán) feldolgozása — erről és eszközeiről azonban korábban már szoltam. A leltárból hiányzik a szövészék, a tevékenységsorozat legigényesebb műveletét jelző eszköz. Ahogy az állatok közül hiányoznak a juhok, a tevékenységek közül a textiliák más-sik fajtájának előállítására is hiányzik: a gyapjúfonás, -szövés. A gyapjú felsőruhát a család pénzen szerzi be, hasonlóan a szűr- és gubacsapó mester-ségnél hamarabb elkülönült tevékenységet jelző nemez holmit (kalapok; süveggyártó).⁵⁵

D) A bőrből készült felszerelések mennyisége jellemző lehet egy gazdaságra. A bőrfeldolgozás (elsősorban birkabóré) a nomád állattenyésztők mesterségeinek egész sorát foglalja magában. Nemcsak lábbeli, lószerszám, nyereg, hanem szinte minden készülhetett állati termékekből, ahogyan étkezésük alapját is állati eredetű táplálékok képezték: a nemezzel fedett jurtt, teljes bőr ruházatuk, kemény vagy puhára kikészített bőrszakok, edények (tömlők), tokok, díszítések.⁵⁶ Hogy milyen nagy jelentőségű volt hazánk paraszti életében az állattenyésztéssel egyidejűleg a házi, háziipari tímárság, szíjjártóság, szűcsmesterség, mutatja az is, hogy a XV. század óta a városokban virágzó szűcs céhek falun csak a múlt század elején kezdenek megjeleni.⁵⁷ Az Alföldön a háziipari szűcsmesterség túlélté a XIX. századot, a Czibor-család gazdaságában viszont a típusnak megfelelően e férfimunkának szinte semmi nyoma. A két lószerszám, a lábbeliek, bundák, megannyi kisipari termék. A szőrtarisznya és a tokmányos tarisznya viszont már másutt is városi mesterek keze alól került ki.⁵⁸

E) A *cserép-edények* már egyértelműen és hagyományosan *kívülről igénybe vett tevékenységeket* jeleznek. Fazekas munka a szőlőben használt boroskancsó, a három cserépfazék, a nagy levesestál, a kásátál, az öt vi-zes-, és két olajoskorsó, a három tejesköcsög, a cserép kásasütő, a két kug-lófsütő, a komatál, a két virágcserep.

A házi fazekasságra (gömlöncsére) alig van adatunk, annak ellenére, hogy az agyag gyakran fordul elő és könnyen formálható anyag.⁵⁹ Annál több a más jellegű felhasználását őrző emlék. A népi építészetben a sö-vényfonás, az egyszerű famunka és a *tapasztás* napjainkig fennmaradt.⁶⁰ A korongolt, égetett kerámia azonban „egész mesterség” lévén, egész em-bert kívánt. A gömlöncsér munkája legegyszerűbb formájában is szaktevékenység, sajátos készséget igényel, míg a véső és faragó munka a pásztor és parasztember mindennapi tevékenységéhez is hozzátartozik. Speciális gyakorlatot igényel az edény formázása (az agyagrög közepretartása és fel-húzása a korongon), az újkorban Nyugat-Európából importált máztechnikák, nem különben az égetés. Elkülönülési indokként szokás emlegetni, hogy „ősidők óta meglehetősen lenézett, piszkos mesterség” volt, akár a kovács- és a tímárszakma. Véleményem szerint inkább „ősidők óta” kiala-kult szakmai jellege tette ezeket a mesterségeket „kasztjellegűvé”. Emel-lett látszik szólni a több helyütt kialakult, e szakmákhoz fűződő, rituális képzet: az agyagból, porból formált ember, agyag-istenség, Ilmarinen a ko-vács stb.⁶¹

F) A Czibor-család gazdaságában a legdifferenciáltabbak a *vaseszközök*. Nehéz lenne náluk olyan tevékenységet találni, az asszony konyhai, kerti munkakörében, az állatgondozásban, a mezei munkáról nem is szólva,

amelyben ezeket ne használnák, és általuk az iparhoz ne kapcsolódnának. Az újdonság nem a vas használata, hanem a vas (és acél) használatának mértéke; az az arány, amellyel a család kívülről igénybe vett tevékenységei között — a XIX. század második felétől gyáripari formában — a vasipari tevékenységek szerepelnek.⁶²

Az eddig felsorolt tárgyak és javak újratermelését (alapanyaguk szerint fa, kender, len, bőr, gyapjú, agyag feldolgozása) a családi munkamegosztás keretében részben meg lehetett szervezni; a háziipari kézműves mesterségeknek sem kellett messzire szakadniuk a családi gazdaságtól. A tájak természetéből fakadó tevékenységcsere egy (legfeljebb megye nagyságrendű) térség munkamegosztásának rendszerén belül maradhatott.⁶³ A középkori századokban a vas mint kereskedelmi (olykor távolsági kereskedelmi) cikk, mint nyersvasból kisipari úton előállított egyszerű szerző, mint kincsként tűnt fel és alig bontotta meg a térség tevékenységcsere rendszerét. A vasérc táji adottság is, de kevésbé elterjedt a természetes körülmények között, mint több más anyag. Mivel előfordulása ritkább, a más csere tárgyát képező anyagokénál termelése koncentráltabb, tömegcikké válásával más ágak koncentrációjára is kihat.⁶⁴ A napóleoni háborúk után a vas termelése a dekonjunktúra ellenére is túlnő az önellátásra képes térségek határain, és növekvő társadalmi súlyával nagyobb egységek szerveződésének katalizátorává lesz.

Cziborék gazdaságában a kézi földművelő szerszámok, a leltár hagyományos darabjai: 8 kapa, 4 kasza, 1 ásó, 3 sarló, 2 vasvilla, 2 kisebb, egy nagyobb gereblye, 5 böködő (gyomirtó), 2 szárvágó, 1 nádvágó és a vaslapát. Ennek az egyszerű készletnek az alaprétege az ásó, a kapa, a sarló, melyeknek eredete a gyűjtőgető időszakig nyúlik vissza. Az ásó az újkorban is ismert; fából, élén vasalással.⁶⁵ Ez ugyancsak az ekét megelőző ősi réteghez tartozik. A villa és a gereblyék ősei fából készültek, de napjainkig is használatosak.⁶⁶ A nádvágó igen változatos formái élnek napjainkig; a készlet egyszerű szármától a sarlóhoz hasonlóan keresztül a jégen kétkézeltolható nagyobb alkatmattossáig. A szárvágó az újkori kultúrnövényekhez kötődik (kukorica, napraforgó) készülhet elvásott vagy törött kaszából is.⁶⁷ A böködő kerti szerszám, nem vasigényes. A kaszáról, a gazdaság valószínűleg régen használt aratószerszámáról pedig már szóltam. Mennyiségéből következően is aratószerszám (4 kasza, 4 férfi), a szénakaszáláshoz viszont 3 tehén, 2 ökör, 2 ló mellett nem szükséges ennyi. A szálás takarmány aprítására szolgáló szecs kavágó éle kaszából is készülhet. A XX. században ezek a szerszámok már gyári eredetűek, akárcsak az újmódinak számító két metszőolló.⁶⁸

Az eszközök történelmi rétegei a földművelő tevékenységek több ezer éves differenciálódásának, de egyben a társadalmi csoportok tevékenységrendszerének útján végbement összefonódásának is tanúi. E történelmi rétegek azonban nemcsak a női és férfi mezei munka egyszerűbb szerszámainál követhetők nyomon, hanem az asszony műhelyében, a konyhában is, például a vaslemez készítményeknél: 3 ebédesfazék (zománcos vas?), 3 vasfazék, 1 kávéfazék, tölcser, pogácsaszaggató, reszelő, hurkatöltő, vizesvödör (zománcos?) moslékos vödör, bádögbödön, kis krumplitörő, 6 tepsi, 5 zománcozott tálka (gyerekeknek), személtlapát. Kovácsolt vasszerszámok: csipővas, piszkavas, vasláb. Megjelenésüket ebben a formában nemcsak a

vaslemez (fehér, fekete lemez — bádóg, gyári zománcáruk) széles körű elterjedése datálja a századfordulóra, hanem például a paraszti lakóház és a tűzhely átalakulása is (tepsik).⁶⁹ A kovácsoltvas tárgyak közül régebbi elem még a nyílt tűzhely tartozéka, a vasláb, amelyen az edényt a tűz fölé helyezték. A változatosabb ételek elkészítési lehetőségei egyrészt a kertművelés differenciálódásában, másrészt, most már az asszonyi konyhai tevékenységei között és a konyhai eszközökben tükröződnek (az eddig felsoroltakon kívül, a gyári öntésű húsdaráló). Itt említem meg a varrógépet, a női házi munka eszközét, amely mindenképpen gyári, esetleg import termék, ha nem is konyhafelszerelés.⁷⁰

A bádógholmikat vidéken gyári, hengerelt áruból napjainkig kisiparos, vándoriparos (bádógos, drótos) készítette. Ő végezte a gyári edények javítását, foltozását is, sőt a cserép főzőedények drótozását is — ha megrepedt, vagy hogy a repedést megelőzzék.⁷¹ A foltozók a természetes formák között rossz bádógtárgyak és mezőgazdasági termékek ellenében is dolgoznak — hasonlóan a hegyvidékek és mostohább területek fazekasaihoz, faesztergályosaihoz. Falusi kisiparos készítheti a szárvágót, böködőt, a nádvágók élet, csipővasat, piszkavasat, vaslábát. A kovács végezte az egyes szerszámok élesítését is. Ezeknek a munkáknak egy részéért természetbeni ellenszolgáltatást („kommencióban”) más részéért (vasalás, patkolás) pénzt kapott.⁷² A vödörök, a bödön és a zománcáruk már gyári termékek, amelyekre azonban a későbbiekben nem akartam kitérni. Fa, cserép változatuk még ma is megtalálható.⁷³

A leltárban felsorolt többi eszköz ipari műhelyekből került ki — a férfi házi munka egyszerűbb szerszámai is: a ráspoly, reszelő, harapó, kalapács, fejsze, balta, fűrészek (a félkéz- és keresztfűrész éle mindenképpen). A XVIII. században és a XIX. század első felében hazai — kincstári, magánföldesúri manufaktúrákban is készültek, a XX. században Magyarországon gyári, részben import cikkek.

A kéziszerszámok egyike: a franciakulcs, az összetettebb felszerelések jelzője. Ezek alaprétege az eke — és ebben a gazdaságban egy gyáripari eredetű, differenciáltabb változata, a kapáló eke (lovaskapa). Az eke a XIX. század második fele óta is sok változáson ment keresztül. A század első felére még a faeke nyomja rá a bélyegét. Egyes területeken, például Erdélyben, a Felvidéken a faeke fennmarad a XX. századig. Emellett azonban a század második felében Magyarországon túlnyomóan a vasfejű, faagerendelyes (Vidacs-féle típus) terjed el, kiszorítva elődjét a tájak közti cserepiacról. Még a XIX. század végére esik a gyári vaseke (láncoseke) elterjedése is. Múlt századi viszonylatban korszerű eszköz még a szelelőrosta (melyet idegennel közösen használtak Cziborék), hasonlóképpen a vetőgép, és a permetezőgép.⁷⁴

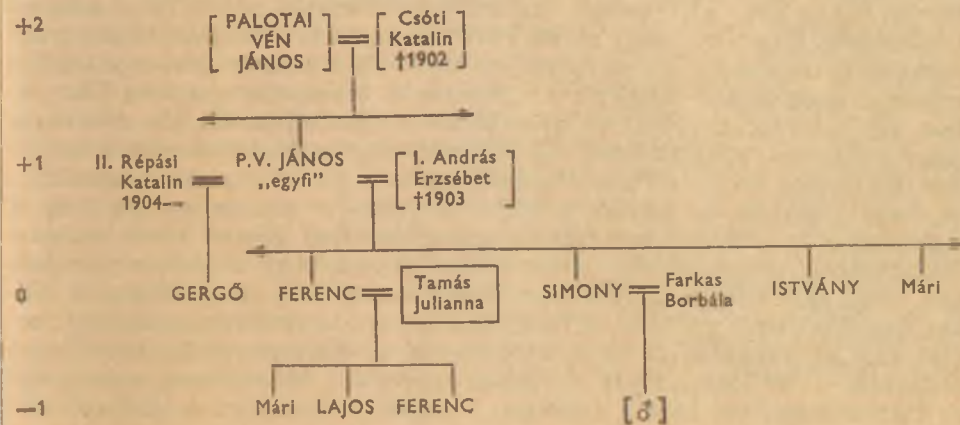
Gyári termékek a mérőszerszámok: a mázsa, a húzómérleg (rugósmérleg), valamint a félliter. Ezek már a paraszti árutermelés felé mutatnak és érvényük 1875 óta nemzetközi.

MELLÉKLET. AZ ÖREGCSERTŐI PALOTAI VÉN CSALÁD

(A Kiskörösön élő 82 éves özvegy Vén Ferencné, született Tamás Juliannával 1970 decemberében készített interjú alapján)

Öregcsertő, s a vele ma már összeépült Kiscsertő a Solti-lapály középetáján, Kalocsától keletre, a Dunamenti-főcsatornához közelebb, a kiskörös—kalocsai vasúti mellékvonal és a Kiskörös felől Kalocsa felé vezető út kereszteződésénél fekszik, a hajdani Pest—Pilis—Solt—Kiskún megye területén (ma Bács-Kiskún megyéhez tartozik). A kisközség régebben Kalocsa vonzáskörébe tartozott, a terület ma már inkább Kiskörös felé orientálódik. A környék a két világháború között megépült Dunamenti-főcsatorna („Báger” vagy Átok-csatorna) elkészültéig gyakorlatilag a Duna széles árteréhez tartozott, tavasszal rendszeresen elöntötte a víz, ezért mocsaras is volt. A kalocsai járás nagy részét kitevő vizenyős területet, akár a Duna túlszéljén fekvő hasonló adottságú részt, a helybeliek „Sárköznek” hívják, ahol a szárazabb helyeken települtek meg az apró községek, szállások. A régebbi házakat ezeken a szárazabb foltokon is „partra”, kisebb, 70—100 cm magas töltésre építették. Öregcsertő a „Sárközben” az „Alsószállás” községei közé sorol Kiscsertővel együtt. Helyi beosztás szerint a területet a szárazföld, Kecel, Kiskörös felől nyugat felé tartó utak osztják ketté: az északra eső Felsőszállásra (»Felsőszállására«) és a délre eső Alsószállásra (»Alsószállására«). »Felsőszállásán« van: Szakmár, a felsőszállásiak központja, Kistény, Nagytény (Öregtény), Gombolyag, Keserütelek, Résztelek, Felsőerek, Alsóerek (»Felserek«, »Alserek«), Andrászállása, Pécsi-szállás, Ludas-szállás, Vörös-szállás. »Alsószállásán« a központ Homokmégy, a szállások: Drágszél, Hilye, Alsó- és Felsőmégy, Öregcsertő, Kiscsertő, Halom, Mácsa, Kecskemégy. A szállásiak megkülönböztetik magukat a jórészt nemzetiségi lakosságú környezettől, de azok is őket. A keceliek például „sárközi poták’-nak hívják őket, de vaskosabb jelzővel is élnek. Az ugratás nem a környezet nemzetiségére utal, nemzetiségükért becsmérlő szólásokat nem ismernek, viszont maguktól különbözőnek tartják az ugyancsak magyar lakosságú foktöieket a Duna mentén. A család 1912—1913 körül:

Palotai Vén Jánosnak hat gyermeke volt: öt lánya, egy fia, („egyfi” Vén János). János második gyerek volt. Csóti Katalin hosszú ideig élt özvegyen; 1902-ben halt meg.

András Erzsébet egy évvel élte túl anyósát („egyfi” Vén Jánosnak a fentiekén kívül nyolc gyereke született tőle, közülük három gyermekkorában halt meg. Mári — a 8. gyerek — 12 éves volt, mikor meghalt, ő még az első világháború előtt a családhoz tartozott.

A Vén Ferenc bátyja, János vincellérséget tanult, majd Császártöltésen vett szőlőt kerestéből. A jelzett időpontban már nem volt otthon. Nővérei, Boris és Pöre férjhez mentek.

Vén János András Erzsébet halála után újra nősült 1904-ben.

Ferenc mostoha anyja, Répási Katalin első házasságából való lányát, Tamás Juliannát vette feleségül és otthon maradt.

Simony »fölsereki« (felső-ereki) asszonyt hozott a házhoz; az asszony halála után röviddel vőnek ment.

Jóska, öccsük korábban elment vőnek.

István az első világháborúban, 1915-ben legényként pusztult el.

Az öreg Vén János 1923-ban meghalt.

Gergő 1924-ben nősül, ekkor már csak Ferencsel élnek a gazdaságban, s 1926-ban meg is osztoznak, az apai házban Gergely, a legkisebb fi maradt.

Vénéknél nyilvánvalóan nem lehet nagycsaládról beszélni, legfeljebb, Szabó István kifejezésével, „nagy kiscsaládról”. Az első világháború előtt ugyan néhány évre kialakult a nagycsalád-szerkezet (három nemzedék, Vén János, második feleségével, Ferenc feleségével és három gyerekével, Simony feleségével és kis gyerekeivel, Jóska, István, Mari és Gergő), ez azonban már nem szilárd szervezet, kiscsaládból alakult — noha nem tudni, hogy lett volna, ha az öregapa, János nem „egyfi” — és a világháború után ismét szétbomlik kis családokra. A kiscsaládi forma felé tendálás nem a hagyományok hiányából származik, hiszen a környéken a rokonságából való földművesek még éltek nagycsaládban, például Vén Ferenc lánya Mári is nagycsaládba ment férjhez Örjeg-tanyára Vénpál Rudolphhoz, ahogy özv. Vén Ferencné elbeszéléséből ki lehet következtetni. A mai viszonyokat a következő szavakkal szólja meg: „Nem úgy vót, mint ma, hogy *különőnek*, ott vótak a szülőkkel . . . vót olyan hely, ahol három menyecske is vót, meg három fíjj is vót.” »Különőni« (különözni) itt annyit jelent, mint a közös háztartástól független, vagy annak rovására személyi, kiscsaládi haszon reményében cselekedni; ez pedig súlyos vád volt a háznép bármely tagjára nézve. A hagyomány meglétét a szokásjog is bizonyítja. Az öreg Vén János, egyfi lévén, anyjával és gyerekeivel kiscsaládban élt, de nővére és négy húga nem örökölt földet, őket pénzzel elégitették ki házasságkötésükkor. Ez történt Boris és Pöre kiházásításakor is. Vén Ferencné megemlítette, hogy a lányok, ha kaptak is földet, kevesebbet kaptak, mint a fiak. A fiak közt is az otthonmaradottak kaptak többet (hét gyerek közül ketten a fél birtokot). Az egyenlőtlen osztás indoka az volt, hogy az otthon maradtak, tehát akik nem mentek vőnek, vagy asszonymak más gazdaságba, többet dolgoztak ezen a földön. A Kelet-Európa szerte érvényes szokásjog szerint való az idősebbik fi János távozása is, és István halála után Gergő féltestvér — de legkisebb fi — házban maradása. Mivel harag volt Gergő és Ferenc asszonyai között, 1926-ban a plébános tanácsára megváltakoztak,

s a fél ház Ferencé lett, de nem az egyenlő osztozás jogcímén, hanem az öreganya (Répási Katalin) kommenciójának fejében, annak haláláig tartó haszonélvezete mellett. Ugyancsak kommenció fejében osztotta fel a (valószínűleg) möringba kapott földjét a két fi között, amiből Ferencnek felesége után, Gergőnek anyja után egyébként is örökösödnie kellett volna. A hajdani jogrend maradványa, ahogy a családtagok egymást szólítják, Fél Edit martosi leírásával majdnem megegyezően. özv. Vén Ferencné férjét „uramnak” említi, „apjuknak” szólította; férje bátyját „öregebbik uramnak”, öccsét „fiatalabbik uramnak”; férje nővérét „nénémnek”, „nénjének”, annak férjét már „sógornak” (Schwieger), férje hűgát neviről szólította; apósát „apámuramnak”, anyósát „anyámasszonnak”, az após leánytestvérei „nénik”; a gyermekek szüleit „édesapám”, „édesanyámnak” (édesanyjukat „édesnek” is) szólították; a nagyszülőket „öregapa”, „öreganyának” nevezik, azok szüleit „igenöregapának”, „igenöreganyának” — nem ismerik sem a »déd« (dédapa, dédanya) szláv eredetű, sem pedig »ó'« (óapa, ómama) német eredetű rokoni jelzőt. Fajt, nemzetséget, hadat, már nem tartottak számon, de ágazatokat (Vénpál, Vén Csicska. Véngergel, Vén Bénga) igen. A családhoz legközelebb a keresztszülők álltak (»körösztapám«, »körösztanyám« — »körösztanyám«-ként szólították régebben az idegen asszonyokat általában). Rajtuk keresztül maradt fenn a korábban szélesebb értelmű komaság intézménye („komámaszon”, „komámuram”).

A családtagok vagyoni ügyekben egymással teljes mértékben a szokásjog íratlan törvényeinek megfelelően jártak el. A hagyománytól azonban nem szakadtak volna el, ha az öreg Vén János leánytestvérei férjhezmennek, s vőt hoztak volna a házhoz, kikerekítve a nagycsaládhoz hiányzó részt. A föld ezt lehetővé is tette volna; hatvan holdon az Alföldön is számosabb családok éltek egy kenyéren. Vén János azonban béresekkel dolgozott, míg a gyerekek fél nem nőttek miután pedig egyenként kirajzoltak, az első világháború idejére hadifoglyokat kapott munkaerőnek az adigra 80 hold szántóvá és 5 hold szőlővé gyarapodott gazdaságba.

Az a folyamat, hogy a munkaerőt már nem igyekeznek a családhoz kötni, még akkor sem, ha esetleg olcsóbb lenne, egyfelől a földbőségre, másfelől a földinségre utal — inkább bérest vagy zsellért tartanak, mert az otthonmaradt családtag a későbbiekben viszont felaprózná a birtokot. Fél évszázaddal korábban a felaprózódás nem tűnhetett ilyen visszafordíthatatlannak. (Noha 1912-ben Vénék egy szabadkai banktól vettek 20 hold homokos erdőt és kaszálót, ennek feltörése már csak a megművelt terület szerkezeti átalakításának számít.) Az árutermelés körülményei között ugyanakkor arra sem volt szükség, hogy idegennel, a családban élő zsellérral bővítsék a familiát — a család a munkaerőpiacon hozzájuthatott a munkaerőhöz és a szükséges árucikkekhez is. Az alkalmazott munkaerő, a 'bérös' azonban nem mai értelemben vett mezőgazdasági munkás. Pénzt munkájáért Vénéknél sosem kapott. A fiatal legényt egy évre fogadták — Szent György naptól Szent György napig, akit jószág mellé fogadtak Szent György naptól Szent Mihályig. Ellátásán kívül rendszeren gabona és egy pár csizma volt kikötött jussa, esetleg szalonna. Az élelmiszert haza adta családjának. A bérest cselédnek is nevezték, a cselédet pedig eredeti szláv jelentésének megfelelően a családhoz tartozónak számították, a gyerekektől sokszor az örö-

kösödés kérdésében különböztek csak. A „család” és a „cseléd” kifejezést egyként értik a gyerekekre is Csertőn.

Az interjú alapján a család gazdálkodásának három szakasza különböztethető meg. Az első, amíg a birtok egyben volt 1926-ig, a második a megválakozás után 1926-tól 1945-ig, a harmadik az 1945 utáni. Ezt követte fél évszázadon belül negyedik változásként a termelőszövetkezet megalakítása, de a szövetkezeteken belül a család gazdaságának sorsa külön tanulmány tárgya lehetne.

Vének gazdasága tipikusan alföldi jellegű gabonatermelő gazdaság. Birtokuk több mint felét búzával vetik be, ami meglehetősen előnytelen arány. Belterjesebb művelés, veteményes kertben, takarmánynövények termesztése a földterület néhány százalékán folyik. (60—80 hold mellett 3 hold kukorica, 1 hold kert, s körülbelül ugyanannyi lóhere, 1945 után vetnek csak az ugarba őszi búza előtt herét.) Jelentős azonban a század elejétől a szőlő, amiből 3—4—5 hold mindig volt, még 1926 után is.

A család gazdálkodásában a leglényegesebb változás 1945-ben történt a földosztással, amely tagosítással járt együtt. 1945-ig hagyományos háromnyomásos, ugarfordulós rendszerben dolgoztak, s ezen nem változtatott a család 1926-ban történt szétválása sem: két részt bevetettek, egy részt ugaron hagytak pihenni és legelőnek. Az ugart nyáron (János nap után) mélyen szántották, trágyázták, majd »csekélyen« szántották, s ősszel ebbe a táblába vetettek búzát, a következő évben tarlólántás után ebbe került a kukorica, árpa, zab, kender, s újra ugaron hagyták. (A községgel ma már egybeépült Kiscsertőn, 1945 előtt is volt közös legelő.)

A tagosítás után az ugarlegelő megszűnt, a váltógazdálkodáshoz se elég töke, se elég állat nem állt rendelkezésre, így a háromnyomásos rendszer javított formáját vezették be. Legelőnek ugyan beadtak földet, de a takarmánynövények termesztését növelni kellett, elsősorban a kukoricáét, herét. Herét 1945 előtt kertben termesztettek. A kukorica után csak tavaszi búzát vethettek, az őszi a herét követte a földben. Az őszi búza, kukorica és tavaszi búza, here, majd újra őszi búza vetésforgó kiküszöbölhetővé tette az ugart.

Vének a gazdálkodás rendszerének megfelelően elsősorban búzát termeltek. Emellett kukoricát legfeljebb három holdon vetettek »sarok után« sorba takarmánynak; árpát szintén takarmánynak (a háború alatti rendelet szerint kenyeret is sütöttek belőle); napraforgót a kukorica szélébe és végibe olajnak; kukorica szélébe és közepibe cirkot is vetettek; kukorica között termesztettek tököt és répát (lórépát); krumplit fél holdon ültettek, amiből 100 zsáknyi termett (40—50 kilójával) fogyasztásra, az alja és az apraja az állatoké lett; ma már csak kertben terem krumpli (lisztes „kék krumplit”, rózsza krumplit, bőtermő aranyalma fajtát és gúlbabát ültettek).

Míg egyben volt a birtok, 4—6 ökörrel szántottak, de szántottak lóval is — a kettős ekét (valószínűleg) 4 lóval vontatták, de 1926 után elhúzta kettő is, ekkor a lovat már kevésbé kímélték. A megválakozás után az ökrökön túladtak, s igaerőként 2—2 lovat használt Vén Ferenc és Gergő. Az ökörrel való szántáshoz nem is voltak elegenden, ahhoz négy ember kellett: egy-két felserdült gyerek vezette, és hajtotta az ökröket, egy segédkezett és tisztította az ekevasat az ösztökével a ráragadt földtől, gyökerektől — ez

a tükörpáncélos vasekénél már nem volt szükséges — egy ember tartotta az eke szarvát, hogyha több férfi szántott, váltották egymást. Az ökörrrel való vontatás emellett igen lassú is volt, úgy hogy annak idején több ekével is kellett egyszerre szántani. A lovat korábban főleg kocsi elé fogták, alkalmanként hátsónak használták (például képviselő választásokon). 1926 előtt két ekét használtak közösen; egy kettős és egy egyszerű ekét, fagerendelyeseket fa ekekocsival. Láncos vasekét Vén Ferencék már 1926 után maguk vettek. Őzv. Vén Ferencné fiatalkorában még faekével dolgoztak. Vasfejű, fagerendelyes ekét egészen a szövetkezetesítésig használtak a vidéken. Új szerzemény volt a lovas kapa is. Ez a főleg kukoricásban használatos szerszám kézierőt pótolta. Régebben a család férfi és nő tagjai kapálták és töltötték a kukoricát, vagy harmadában külső munkaerővel végeztették; a gazda vetette el, trágyázta, azután két kapálás, a leszedés és a csumázás volt a harmados dolga. Amikor már volt kapálóekéje, a gazda húzatta meg a sorokat; a sorok közének gyomtalanítása és a töltés maradt a gyalogmunkásra.

Búzából 80 kg-ot vetettek egy ezres holdba. Ferencék 1926 után 8 hold búzát, 4 hold árpát és körülbelül egy-egy hold kukoricát és zabot vetettek. Azelőtt körülbelül ennek megfelelő arányban vetettek a nagyobb birtokon is. A gabonafélék vetését már az első világháború előtt (ifj. Vén Ferenc emlékezete szerint Hofher—Schwarz-féle) vetőgéppel végezték. A vetőgépet még Vén János vette, a megvalakozás után a két fivér, Ferenc és Gergely közösen használták. A gép után hengereltek, hogy az aratáskor a kasza alatt sima legyen a föld.

Kaszával vágta a gabonát, gereblére markolták, s a térdükön »verették össze«. Árpának rozsszalmából hánytak kötelet, búzának sásból (rozstot itt nem, csak homokosabb helyen természetek, egyébként azt saját magával, magas szárával kötötték, mint a zabot). Tehát kévét kötöttek, de nem sarlóval markolták, hanem gereblével; a sarlót mégis marokszedő szerszámként ismerik. Az elszórt kalászos szálakat is széles fa gereblével gyűjtötték össze. A kévéket keresztbe rakták, s másnap hajnalig ott-hogyták a földön, majd behordták és asztagot raktak belőle. Őzvegy Vén Ferencné megjegyezte, hogy nem mindenki tett így. Akinek kevesebb élete volt, az boglyába rakta.

Vén Simonné Kiscsertőn elmondta, hogy 1915-ben a 80 hold mellett 40 hold árendás földön arattak. Ekkor Simon és Ferenc családján kívül János és Jóska családja is otthon dolgozott. Aratáshoz bérest nem fogadtak, 17-en gyűltek össze, ebből hatan arattak, a többiek hordták a gabonát és főztek, a gyerekek segédkeztek. A hat aratóból három férfi, három nő volt („a kettőzők”). Két férfi vágta a gabonát, a kettőzőjük — két asszony — markot rakott. A három pár közül az egyik kötözött: az asszony terítette a kötelet, a férfi bekötötte. A párok váltogatták a kötözésnél egymást. Vén Simonné Vén Ferencnével szemben úgy emlékszik, hogy sarlóval markoltak. Az aznapi aratás után összehordták a kévéket; aszerint, hogy milyen volt az időjárás, csomóba (14 kéve) nagy keresztbe (18 kéve).

A cséplés legnagyobb részét géppel végezték. Kiskőrösről és Kalocsáról jártak a cséplőgazdák. A kicséplést gabonából minden hetedik, kilencedik vagy tizedik mázsa illetve őket és a segítséget. A cséplés sorrendje régebben kockahúzás szerint ment (összehajtott papíron szám volt, s ki mit hú-

zott, annyiadikként került sorra), később a falu végéről kezdtek és sorba mentek, mert »sok időt evőtt, hogy ide-oda möntek«. A gazdák osztály szerint álltak össze segíteni (kis, közép stb. osztályúak), különösen a kisebbek, akiknek a családja »nem adott annyi embört«, de jártak homokos helyről — például Kecelről — módosak is tiszta búzáért segíteni. A nyomtatás emellett korántsem volt elfeledett cséplésmód. Nyomtattak a földön már aratáskor a lovaknak abrakért, de azért is, hogy előbb vihessék örteni. A háborúban, a rekvirálásokkor és a beszolgáltatás idején is nyomtattak, mert a katonák, majd a tisztviselők a cséplőgépnél ellenőriztek. A rostálást, magtisztítást elvégezte a cséplőgép, így a »szélrostára« (szelelőrostára) csak a nyomtatott szem került, fő funkciója a napraforgó, len és kendermag tisztítása volt. Szélrosta nem volt minden háznál.

Malomba Kecelre, Kiskörösre, Kalocsára jártak a búzával — ezek közégi malmok voltak. Kukoricadaráló volt Öregcsertőn is. Olajat is Csertőn sajtoltak a napraforgómagból (»sutu« — sajtó; »sutus« — a sajtós). Annyi olajat sajtoltattak, amennyi saját használatra a bőjti olajos főzéshez kellett, ha több lett, néhány litert a piacra vittek. A darálót és a »sutut« korábban lóval, majd helyben fejlesztett villanyárammal hajtották. A háború alatt ezeket az áramfejlesztőket leszerelték. Az olajpogácsát takarmánynak használták.

A községbeliek és Vének is főleg búzát értékesítettek a kereskedők közbenjöttével, akik évekre előre előleggel kötötték le a termést (»zsidók vóték már jó előre«). Az értékesítésnek ez a módja is a hagyományos gazdálkodás szerves része, amennyiben a gazda fő terményével tulajdonképpen nem is jelenik meg a piacon. Termelése évekre előre meg van kötve: egyfelől a nyomáskényszerrel, másfelől a kereskedő részéről, akivel bizonyos mennyiségű gabonára leszerződött. Így a kereskedő sem kockáztat, mert minimális árakat fizet, s a paraszt sem lesz vállalkozóvá. Olyan esetre is emlékeznek, amikor a gazdának nem termett a szerződésben előírt mennyiségű búzája és vásárolnia kellett, hogy a kereskedőt kielégítse. Szerződétek hasonló módon borra is kocsmárossal, kereskedővel, mint másutt a dohányra.

Kertet a megválakozás előtt egy holdnál többet tartottak fenn, s első sorban takarmányt termesztettek benne. Ez a ház körül volt. Zöldségeskáposztáskertet a szőlő végében műveltek. A háznál csalamádét, herét a nők kaszáltak a legelőről hazatérő barmoknak. Volt, ahol kölest is vágta zölden takarmánynak. A zöldségeskertben paprika, fokhagyma, vöröshagyma (»hajmák«), sárgarépa, petrezselyem, karaláb, zeller, káposzta, kelkáposzta, bab, lencse, borsó termett. A kertben a férfiak is segédkeztek: vizet hordtak, gazoltak. Újabban, 1945 után termesztettek paradicsomot, uborkát, tököt is a kertben. Zöldséget vettek is. A környéken Foktőről, Bátyáról vitték piacra a kerti termékeket, a keceliek amióta termelősövetkezet van. Ezekről a helyekről szállítottak Kalocsára és Pestre is zöldséget; a Duna mentén hajón.

A szőlő nagy részét az első világháború előtt telepítették. Öregcsertő környékének sárga, agyagos talaja nem kedvezett a szőlőnek, szőlő a vidéken ma is alig van. Ennek ellenére már itt is volt egy darab szőlőföldjük, mielőtt a homokos, Kecel közelében fekvő földhöz nem jutottak 1912-ben. Vén Ferencék négy holdat örököltek, s vettek hozzá öt hold kaszálót még

1929-ben, és azt betelepítették. Boltban vettek rafiát kötözéshez, rézgálicot és meszet permetezni. A húszas évekig négyszögletes, csavaros faprést használtak, azután vett Vén János vasprést, amit örökösei — akár a vetőgépet — közösen birtokoltak. A harmincas években taposást helyettesítő szőlődarálót vett Vén Ferenc. Addig gyári készítményű, ritkás taposósákba tették a fürtöket, két fakadat tettek egymás fölé, a felsőben taposták a szőlőt, a lé lukon keresztül az alsó kádba folyt. Ami a zsákban a taposás után fennmaradt, azt préselték ki. Bort ekkor már el is adtak, a söprejéből házon kívül, pálinkafőzőnél pálinkát főztek, amiből szintén adtak el.

Az állatállomány a korábbi osztatlan birtok mellett, mint említettem, 6 ökröt, 4 lovat számlált; a lovak közül egyet „katonának vittek” 1914-ben. Tartottak az igásokon kívül 3 tehenet, 4—5 vágódisznót és 2 anyadisznót. Baromfi volt 60 liba, kacsa, csibe, pulyka. Birkát ők nem tartottak, a faluban azonban soknak volt. Gulyás 10 éves kora után a fiúgyerek volt, libapásztor a lány, a disznókat kanász őrizte; az anyadisznókat községi kannal pároztatták. A megváltozás után a 2—2 lovon kívül Ferenc és Gergő tartott egy-egy tehenet, disznót és baromfit. A tejet feldolgozott állapotban (túró, tejföl, vaj) vitték a heti piacokra (hetente kétszer volt piac Kőrösön és Kalocsán, vásár ugyanott kétszer volt évente). A fölözött tejet a disznónak adták. Az állatbőröket »szidók szöték« szárazon, de nyersen is faluszerre. A kereskedő az utcán ment és pénzköteget mutogatott, kiabált, parasztugrató rigmusokat mondott, amire választ is kapott. Csikó-, borjú-, tehén-, ló-, juh-, nyúl bőrt vásárolt készpénzért. A fogyaszthatatlan, felesleges zsiradékból szappant főztek bolti szappansódával. A háború alatt nem lehetett szódát kapni, akkor hamulúggal főzték a szappant.

A földek trágyázása az útviszonyok miatt meglehetősen nehéz volt; trágyahordási időben, tavasszal és ősszel az utak fellazultak. Különösen nehéz volt a Kecel határában fekvő szőlők trágyázása, ahová az Örjegen, a mai Dunamenti-főcsatorna helyén fekvő vizes árkon kellett átkelni a nehéz teherrel.

Öregcsertőn a halászatra is volt lehetőség, mégpedig igen egyszerű eszközzel, tapogatóval (»tapogató«) a „Báger”-csatornába ömlő kanálisban. A vesszőből font, kerek feneketlen kosársszerű eszközzel a sekély vízben gázoltak, az iszaptól fölvert halat letakarták vele, s a kosár felső nyílásán át kézzel vették ki, vászontarisznyába tették. Ezt a halászatot főleg nyáron űzték — valószínűleg áradásos időszakban.

Váltakozó intenzitással foglalkoztak méhészettel is. Vén Ferenc Kalocsán még az első világháború előtt tanult méhészetet. Ifjabbik Vén Ferenc említette, hogy faluszerre többféle különleges szakmunkát igénylő vállalkozásba fogtak a nagyobb jövedelem reményében, így a méhészetbe, nyúltenyésztésbe, valószínűleg pulyka tenyésztésbe is. Ezeknek nagy része — a már korábban általánossá vált szőlő- és zöldségtermesztésen kívül — nem vált be; viszont a harmincas években Csertőn volt olyan gazda, aki szántóföldjének egynegyed-egyötöd részét lencsével vetette be.

Vén János haláláig, 1923-ig, mint családfő maradéktalanul betöltötte funkcióját. Tevékenységét özv. Vén Ferencné — menyé — ugyan úgy jellemezte, hogy »segédközött anyámnak« (Répási Katalinnak), a jellemzés kicsengésével ellentétben azonban, családfői tekintélye még csorbitatlan volt: »igön szigorú embör vót«. A munkákat irányította, de nem vett részt

bennük, nem dolgozott a család tagjaival a szőlőben sem, a ház körüli férfi-munkákat viszont elvégezte; tudott vesszőt fonni, állatot is gondozott, s emellett községi pénztáros is volt. A háromnyomásos rendszerben 60—80 hold művelése, a munkák idejében és megfelelő helyen való elvégzetése meglehetősen összetett feladat is volt, s megkövetelte, hogy az irányítás egykézben fusson össze.

Vén János nemcsak a gazdaság minden dolgában döntött, hanem még fiai és unokái sorsáról, taníttatásáról vagy otthonmaradásáról is. Bár a család „hatalmi struktúrájára”-nak felbomlása a Rancsó-Cziborékénál formailag előrehaladottabb volt, az atyai hatalom abszolutisztikusabb volt. Vén János szerepe nem oszlott meg annyira sem, mint Fél Edit leírásában, Rancsó-Czibor Zsigmondé Marcelházán. A családtagok egyenjogúsága csak halála után érezhető, majd a megválkozás után a kiscsaládokban jut kifejezésre. Korábban az is elképzelhetetlen lett volna, hogy az asszonyok ellentéte szakadáshoz vezessen, noha ilyen ellentét elsőfokon anyós és menyé, másodfokon a fiatalabb asszonyok között mindenütt volt, ahogy Morvay Judit is megemlékezik róla a palócoknál. Vénéknél korábban főállott ilyen ellentét az idősebbik Vén Jánosné özvegyasszony és fia — Vén János — első felesége között, de itt még lehetőség sem volt a konfliktus-helyzetből való kitörésre. Az özvegyasszony sok keserőséget okozott menyének, de a reakciót a család és a köztudat kollektivitási kényszere fojtotta el. A családi hagyomány szerint András Erzsébet egy évig volt boldog, anyósa halála után, bár maga is beteg volt már. Figyelemre méltó az is, hogy a megválkozást a plébános tanácsa segítette elő. Itt a hagyományrendszeren kívülről jött az ösztönzés. A pap jelentős tekintély volt a faluban, elegendő a szokásoktól való eltérés szentesítéséhez. Az egyház egyébként sem volt a kiterjedt rokoni rendszer híve, noha a családot — elsősorban a kiscsaládot — szentesítette. A gazdálkodás rendszere ebben az időszakban alig változott, így a családon belüli viszonyok változására alig nyújt közvetlen magyarázatot. A patrimoniális rendszer és a hierarchia gazdasági bázisát a múlt század vége kezdi ki az önellátási rendszer lehetlenné válásával, a művelhető területek bővíthetőségének megszűntével; a viszonyok azonban a háromnyomásos rendszerrel és az árutermelés körülményeivel az emberekkel együtt öröklődnek a század elejére. A plébános tanácsa — bár az egyház ezer éve képviselte a Szentháromságban testet öltő kiscsaládot — erre az időre lett elfogadhatóvá. A tényleges változás még az 1945-ös tagosítás előtt, tehát a gazdálkodás rendszerének megváltozása előtt megy végbe, a kiscsaládi rendszer szervezési lehetőségei szerint.

A megválkozás után a gazda már nem elkülönült szervező, mint Vén János volt, hanem tevékenyen részt vesz a mezei munkában is. A gazdasági tevékenységek szükségszerűsége korábban a viszonyrendszer útján érvényesült, illetve úgy érvényesítette a családfő. Özv. Vén Ferencné megemlékezett róla, hogy mikor ura a háborúban volt, és levelet írt neki, mostohatestvérei sem voltak hajlandók munkába menni, míg apjuk meg nem róttá ezért őket, s morogva ugyan, de engedelmeskedtek. A nagycsalád tagjainak a gazdaság egészével tanúsított idegen viselkedésével találkozunk máshol is, például Fél Edit leírásában Cziboréknál: őt a fiatalabb Czibor-fivérek Zsigmondhoz küldték, ha a gazdaság egészét érintő kérdést tett fel

nekik. Ez az ártatlan lázadás Vénéknél elő sem fordulhatott volna, ha a testvérek a gazdaság szemszögéből ítélik meg az elvégzendő munkát. A kiscsaládon belül a tevékenységekhez és a család más tagjainak tevékenységéhez való viszony hasonló esetet nem produkálhat.

A tevékenységek két nem közötti megosztására korábban már utaltam. A szántás-vetés férfimunka volt. A kukorica vetésénél is részt vett férfi, az ő csizmája sarkának nyomába került a szem, ő húzatta meg lovaskapával a sorokat, korábban pedig kapáltak férfiak és nők is, még a kertben is. Aratáskor a férfi kaszált, de kaszáltak a nők is, a ház körüli takarmányherében. A kéve kötése nehéz munka, a megválakozásig férfiak végezték. A leszűkült kis gazdaságban Vén Ferencéknél az asszony kötözött; ha lemaradt, segítettek neki. Férfiak gondozták a szőlő felszereléseit, ők vitték a seprőt pálinka főzőbe. Ők intézték a kováccsal a kerékhuzatást, patkolást, vasaltatásokat. A bevásárlásokat már azért is együtt végezték, mert a „kofázkodás” asszonyi kötelesség volt, de őt a férfi vitte szekéren a piacra. Míg élt, a vásárlást Vén János feleségével végezte az egész családra, azelőtt pedig, míg anyja beteg nem lett, vele járt a vásárba. A férfimunkák nagy része Ferencre, Simonyra és apjukra hárult a megválakozásig, majd Vén János halála után mindketten maguk gazdái lettek. Mikor a birtok egyben volt a gazdaságon kívül élő fiak (János és Jóska) is hazamentek aratni.

Öregcserető és környéke az Alföld más területeihez képest erdőkben nem volt szegény, a férfiak mesterkedésének mégsem nyújtott megfelelő nyersanyagot. Az erdők nagy része homokot megkötő akác volt, emellett ártéri fűzések táplálták elsősorban a vesszőfonást, és szerszámnyelekekhez, szőlőkarókhhoz szolgáltatott nyersanyagot. A fonál orsóval való felgombolyítására használt (egyszerű kézi) áspát is a férfiak faragták. A gémeskút fa alkatrészeit is elkészítették házilag. Az örjegi árok tele volt fűzfával. A vesszőt őszelel szedték, a kosárfonás téli férfimunka volt. Fontak élesztő-, szárító-, asztalkosarakat, tyúkülőkosarakat, tapogatót. Férfiak kötöttek seprűt a kukorica széléről vágott cirokból, vesszőből. Zsuppból (rozsszalmából) fontak szakajtót, méhkest — a kast sárral tapasztották. Kas helyett Vén Ferenc másnak is készített deszkából „izromot”, ahogy a méhészközlóban tanulta. A vessző-, tövisboronát maguk kötözték.

A faeszközök nagy része azonban még házaló kézművestől került a gazdaságba. »Úgy vötek« a fogasborona keretét, a fogakat a kovács ütötte bele. A szekeret bográr készítette, a vasalását a gazda végeztette el a kováccsal, akár a kádár készítette vödör, hordó, dézsa »abrincsának« föltételét. A famozsárt is vásárban »vötek«. »Teknyős cigányok« házaltak teknőkkel, a vödör fa részével, főzőkanállal, lukaskanállal, vályúval. A kender kikészítéséhez, fonásához szolgáló asszonyi szerszámokat a tilót, gerebent, rokkát Kalocsán vették vásárban; ugyanitt vették a »mángolót« (mángorlót).

Kerítés régebben nem volt; amióta van, azóta asztalos készítette. A ház bútorait is ő csinálta: kétajtós szekrényt, négyfiókos »sublók«-ot, »kaszlit« vagy kredencet, sarokpadot, székeket, asztalokat, ládákat. A családban mindenkinek magának volt sublótja. Ugyancsak asztalos készítette Vén Ferencék házának fa szerelvényeit (ajtóját, ablakát), amikor az atyai házat elhagyták. »Miskéri házépítő segítségökke« jött, ácsot ő hozott. Telket a plébánostól vettek, a faluban »legszelelül vót«. A ház alul piros tég-

lából épült, fala pedig két deszka közé vert sárga földből. Cseréptetőt csináltattak; a cserepet már nem a vállalkozó hozta, hanem a Vadkerten vették (»caklis« fehércserép). Kemencét építettek bele, amin »vót katlany is«. A kemence a szobában állt, szája a konyhába nyílt, füstje a szabad kéményen távozott. A konyhából kétfelől nyílt egy-egy szoba. Az udvarra nyílt sorban a kamra, istálló; külön álltak az ólak. A régi háznál az udvarban nyári-konyha is állt kemencével. A régi, atyai háznál volt lőszbe vajt pince is. A leszüretelt szőlőt itt az új portán is haza kellett hozni. A szőlőskertben nem volt présház, s a homokos földre pincét nem építhettek. A külső díszítést, a »stokátort« a kőműves csinálta.

A családban az első asszony a családfő mellett míg élt, az igenőreg Vén Jánosné volt. Ő főzött és gondozta vagy gondoztatta a ház környékét, nevelte a kisgyereket. Amíg a gyerek rászorult, anyja otthon segített. Az asszonyok tapasztottak, meszeltek, pingáltak.

A betegek füvekkel, házi gyógymódokkal való kezelését kuruzslásnak, babonának tartotta Vén Ferencné. A beteghez orvost hívtak. Az volt a szokás, hogy a súlyos beteg asszony édesanyjához ment haza. Farkas Borbála, Simony első feleségét azonban annyira szerették, és annyira szeretett ő is Vénéknél, hogy a házban maradt; Vénéknél is halt meg. A század elején jártak már a faluban felvilágosító előadásokat tartani, többek között a fogamzásgátlásról és a terhességmegszakításról is. A szülő anyához diplomás bába járt. A sok gyereknek már nem nagyon örültek, özv. Vén Ferencné is korholta urát ügyetlensége miatt. A környéken előfordult, hogy az újszülöttet hagyták gondozatlanul elpusztulni. A kuruzslásnak is maradtak nyomai, kisebb betegségekkel pedig nem feküdtek le, betegen dolgoztak tovább.

A kert is az asszonyok gondja volt eredetileg, ez azonban nem konyhakert volt régebben, hanem takarmányos, ahol, mint említettem, a csalamádét, a lóherét az asszonyok kaszálták. A szőlő végében levő kertet a férfiakkal együtt művelték. A tehén, disznó, baromfi gondja is az asszonyok vállán nyugodott. A liba, mint különösen értékes baromfi, itt is külön kezelésben volt. Míg a többi háziállat közös, ez az asszonyokat illeti, jövedelme az asszonyok és gyermekeik ruházatára szolgált. A ludakat külön bérleten termelt gabonával táplálták, amit az asszonyok műveltek meg. Mikor a közös birtokon éltek Vén Ferencék, kiscsaláduk ludainak, barmainak takarmányozására külön bérletföldet is vettek, két holdat. Amíg Simony otthon volt, neki is volt két hold bérlete. Ez azt mutatja, hogy a közös mellett már kiscsaládi tulajdon is létezett az asszony tulajdonán kívül, főleg állat, például tehén. Vén Ferenc lánya, Mári, mikor férjhezment, pénzt nem kapott, csak kelengyét, s ami menyasszonypénzt összetáncolt mennyegzőjén. Ez az összeg övé, ameddig nem vett rajta valamit, ha borjat vett rajta, az már a család, esetleg kiscsaládjának közösségéé lett.

Házi munkaként végezték a len termelését, előkészítését és fonását is az öregsertői asszonyok. Az áztatást a lecsapolások a környékbeli vizekben végezték, ebben részt vettek férfiak is, Vén Ferencné úgy emlékszik, hogy azután a Dunára is vitték szekérrel a lent. Taposással törték, tilolták, gerebenezték, majd fonták, ami igen durva munka volt. A megfont lent gödörben tiszta szalmára tették ezután, erre marhatrágyát tettek, »ott osztán kifehérödött«. Vén Simonné ezzel szemben úgy emlékszik, hogy »mesző-

tös« vízben (meszes vízben) fehérítettek. Ekkor mosták és miskei, dusnaki asszonyokhoz vitték szőni pénzért, akik »tunak rácul«. Körösön, Kalocsán voltak férfi takácsok is. A gombolyagot lemérték, és amennyit nyomott, annyi mégszött vásznat kaptak vissza; búzával fizettek. Szokás volt már pamutfonalat is szőni a len közé. A »pamuk«-fonál fehérebbé és finommá tette a durva lenvásznat. Ezt már a takács szerezte be, s pénzbe került. Varrógéppel nem varrtak, a varrás után a vásznon ruhanemű széleit kirojtozták. A férfiak hordtak még bőszerű gatyát és bőujjú, rövidde- rekű inget. A szoknyának valót Kalocsára vitték festetni. Az ágynemű is lenvászonból készült, a dunnát, derékalját, párnát maguk töltötték tépett pehellyel. (Mári kelengyéjébe 3 párnát, 3 dunnát, 12 »vánkust« (derékal- jat), 1 négyfiókos »sublókot«, és egy kétajtós szekrényt kapott saját ruhaneműjével és lepedőkkel.) Csertőn fontak gyapjút is. Vénék a nyers gyapjút a juhásztól vették, mosták, megfonták, de nem szöve, hanem kötve használták fel az első világháború után. A nyers gyapjúfonál a háborús években külön jövedelmet is hozott, piacra is vitték.

Asszonyi munka volt a só őrlése az őrlőkővel. A faluban pék nem volt, a kenyeret maguk sütötték »kemencébe«. A házban levő kemencén kívül volt még kettő: egy az udvarban a nyári konyhában, s még egy banya- kemence a víz partján a telken kívül.

A családban használt tárgyak legnagyobb része kisipari eredetű volt. A legkorszerűbb eszköz a vetőgép, a nagyprés, majd az 1926 után vásárolt láncos, tükörpáncélos eke lehetett.

A cserépholmikát Kalocsán és Kiskőrösön szereztek be a vásáron vagy a piacon. Használtak cserépfazekat, a tejet köcsögbe »szűrték alunni«, cserépbögréből ittak, cseréptálat használtak és cserép vizeskorsót.

A lábbeliket ugyancsak vették: Kecelen, Kiskőrösön, Kalocsán voltak csizmadiák, akik a »piacon« hosszú fára »rakosgálták föl« terméküket. Piacon vették a nők cipőjét cipésztől, papucsostól a papucsokat. Az asszonyok díszes papucsot hordtak bőrből, de volt papucs bársonyból is; a férfiak nyáron hordták ezt a lábbelit, volt bőrből és fából készült papucsuk is. Aratáskor az asszonyok és az emberek is bocskort hordtak, de ezt az egy- szerű holmit is piacon vették. Úgy vették a kalapokat is.

Subát az »embörök« hordtak még nyáron is ünnepnap és a templomba. Ezt szűcs készítette. A juhász járt cifra gallérú szűrben. Szijártótól valók a lószerszámok s a nyereg, amit legfőképp a választásokkor használtak, amikor bandériumban a képviselő elé mentek a határba.

A faluban 1945 előtt három kocsmá volt, két mézárszék azoknak a fa- lubelieknek, akik nem vágta, például az iparosok, a községi útkaparók (az útkaparókat a község fizette). Öregcsertőn egy bolt volt, ahol petróleumot, cukrot, sót, rizskását, lisztet (ugyancsak az iparosoknak, a többiek »öllettek« maguknak), szappanszódát, ruhaanyagot, díszpertlit (hímzőfo- nalat), pántlikát, fűszereket, rafiát, zsákokat, rézgálicot stb. lehetett kap- ni. Két kovács volt Öregcsertőn, akik pénzért dolgoztak, de voltak kom- menciósosok is, akik megegyeztek a kovácscsal, hogy mennyi búzáért végez nekik el egy bizonyos munkát. A háromlábát azonban, amin a katlanra helyezték a fazekat, vásáron vették Vénék, ugyancsak a piszkavasat és a vaseszközöket — ezek közül néhányat a boltban is megvásárolhattak. A faluban dolgozott asztalos is. Volt községi apaállat gondozó, aki bikát és

disznókat tartott. Az apaállatok a község tulajdonát képezték, ő gondozta, búzát kapott attól, aki pároztatni hozott állatot. (1960 körül mesterséges megtermékenyítésre tértek át.)

Templomot a múlt században építtetett a falu, plébániája azonban csak 1920-tól van. Addig temetni is Homokmégyre jártak, azután lett katolikus temető itt is. Új, emeletes iskolát az érseki hatóság létesített 1929-ben. Kántor 1912-től működött a faluban, de volt korábban »énekös embőr a templomba«. Választott testület a községi tanács volt a bíróval, tisztségek: a községi pénztárosság, »gyeröktelen« gazda látta el a közgyáni tisztséget (az árvák hagyatékát bérletbe adta, a befolyó jövedelmet bankba tette). A faluból legtöbben a kiszgazda- és a néppártra (»papi pártra«) szavaztak, de jártak a faluban a szociáldemokraták is.

*

Rancsó-Czibor Zsigmondék gazdasága dombvidéki jellegű, Vénéké kifejezetten alföldi típusú volt. Mindkettő viszonylag elmaradott vidéken élt és sok elemet konzervált a XIX. századi családszerkezetből; mindkettő vagy felbomlása előtt állt, vagy a két világháború között bomlott fel. Mindkét gazdaságban a tájjellegnek megfelelő növénytermesztés dominált, emellett istállózó állattartásuk volt. Vének viszonylag kisebb munkaerővel, több állattal, nagyobb szántóterületen búzát termesztettek, megtartották a második világháborúig a háromnyomásos ugarfordulós rendszert; Cziborék kisebb területen, kisebb igavonóerővel és nagyobb emberi munkaerővel, elsősorban rozstot termesztettek és több takarmányt, valószínűleg már váltó gazdálkodással; volt vetőgéjük, emellett tekintélyes mennyiségű dohányt, paprikát neveltek. Cziboréknál a földterület arányában a szőlőgazdaság valamivel nagyobb súllyal esett a latba, míg Vén Ferenc telepített szőlőkertje termőre nem fordult.

A lényegesebb különbségek a tájjellegből fakadnak; ez okozza azt is, hogy Vének archaikusabb gazdasága már a húszas években kiscsaládi gazdasággá alakul át a búzatermesztés elsőbbségével, amely külterjesebb és területigényesebb, noha a nagycsalád lényegesen nagyobb földdarabbal gazdálkodott, mint Cziborék. A két gazdaság kooperációja elvben is csak közvetve lehetséges, búza és a kerti kultúrnövények cseréje révén.

Mindkét gazdaság leglényegesebb vonása azonban az élelmiszer önellátásra való berendezkedés, amely a családi tevékenységszerkezetben is jellegzetes arányokat teremt. Az önellátás a *tenyészállatok* beszerzésénél hiányos, ami viszont egyik motiválója a tevékenységszerkezet árutermelő szektorának. A másik ilyen motívum az *eszközök* reprodukálásának kényszere, ami ugyancsak kívülről igénybe vett tevékenységek családon belüli munkával való ellensúlyozásában tükröződik. A harmadik, tisztán pénzgazdálkodásra szorító tényező az *állami adó*.

Cziborék családi tevékenységszerkezete annyival differenciáltabb, amennyivel belterjesebb a gazdaság, noha egyik családi gazdaság sem nevezhető szakosítottnak. Cziboréknál hiányzik a méhészet, halászat, különböző kisállatok tenyésztése; ezzel szemben nagyobb súlya van az ültetvényeknek, amelyek Vénéknél szinte kizárólag saját fogyasztást szolgálnak, nagyobb a szőlő és a takarmány részaránya a földterületen. Vénéknél

szinte monokultúrás szintű túlsúlya van a gabonának, elsősorban a búzának, létezik az ugarlegeltetés, ami belterjességük szintjét erősen csökkenti. Vénék gazdaságának további differenciálódása a megválakozás, illetve 1945 utánra esik, elsősorban a takarmánynövény termesztés fokozódásával, ami viszont a történeti, demográfiai tényezőkön alapuló fáziseltolódás jele. Ennek a differenciáltságnak felel meg Vénéknél a családi intézményi struktúra centralizáltabb formája. A két család genetikus szerkezeti különbsége a gazdálkodásból következő különbségekhez csak másodszorban járul hozzá.

Vénéknél figyelhető meg leginkább, hogy a családi szerkezet és a termelés alakulásában nem elsősorban a városnak, hanem a gyáriparnak — mint nemzeti típusú szektornak — van szerepe. A búza vetésterületének aprózódása mellett ugyanis nem lehetne a hagyományos eszközökkel (ökrösfogatos szántással, kézi csépléssel, nyomtatással) a hagyományos gazdálkodást folytatni, a földterület nem tartaná el azt a munkáslétszámot, ami megműveléséhez szükséges (Vén Ferenc gyermekeiből felnövő nagycsaládot). A technikai újítások — vetőgép, láncoseke, gépi cséplés stb. —, azonban a gazdálkodás gyökeres átalakulása nélkül is hatékonyabbá teszi egy ideig a termelést. A gazdaság specializációja minimális.

Könnyen belátható azonban, hogy a további gépesítésre a külterjes kisgazdaság képtelen; másrészt a feleslegessé vált munkaerő, a Vén, Ferencet követő generáció kirajzása a gazdaságból mégiscsak hozzájárult a társadalom differenciálódásához — három gyermeke közül csak kettő maradt földműves.

JEGYZETEK

¹ E munkafázis terméséből már megjelent *Faragó Tamás* A két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvések történetének kutatásához c. dolgozata, és egyéb tanulmányok is készülnek.

² A belső mechanizmus és az ágazatok nemzetközi összefüggésére Ausch Sándor (1969), a társadalmi struktúrával kapcsolatos vitákat — vitatkozva — összefoglalja Ferge Zsuzsa (1969). Az integráció és differenciáció problémáját teoretikus igény nyel Káplán József (1966) közelítette meg közgazdasági szemzőből az újabb magyar irodalomban. Magam 1969-ben készítettem a belső integráció tárgyában „Nemzeti integráció” címmel intézeti tanulmányt (a Társadalomtudományi Intézet Archivumában P/37/1—2.), amelynek főbb mondanivalóját „A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez” című felszólalás foglalja össze. A felszólalást a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tartott 1970 szeptemberi konferencián olvastam fel, s a terv szerint az egyetem 1971-ben megjelenő Évkönyvében lesz olvasható.

³ *Marx—Engels*: A német ideológia. Szikra 1952. 33. old.

⁴ A dolgozathoz elsősorban magyar néprajzi, történeti és régészeti irodalmat használtam fel. A külföldi etnográfiai és szociológiai munkákra az alábbi jegyzetekben hivatkozom. Az olvasottakat az 1970 decemberében készített interjú egészíti ki, amit a Kiskörösön élő öregcsertői özvegy Palotai Vén Ferencnél készítettem; az általa elmondottakat Öregcsertőn a család más rokon tagjainál ellenőriztem. Az interjút a dolgozat mellékletében dolgoztam fel.

A néprajzi irodalom a XIX. századi magyar parasztcsaládra nézve a témával foglalkozókon kívül is sok elszórt adatot tartalmaz. A matyók és a palócok „nagy családjáról” már Istvánffy Gyula írt a múlt század vége felé (1897—1898), majd Győrffy István foglalkozott a kérdéssel, elsősorban a népi építkezéssel kapcsolatosan [1909. Magyar nép, magyar föld (továbbiakban: MN—MF.) 1942.] A történetírás és a néprajztudomány egyként magáénak érzi Tagányi Károly művét (1919), amelyben a népi jogszokások között találkozik a hagyományos paraszti familia maradványai-val. Győrffy és Tagányi munkái ösztönözték a későbbi családkutatást is. A „családi tűzhelyről” Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos ír, Tagányival szemben kizárólag magyar vonatkozásban [A magyarság néprajza. (Továbbiakban: MN) IV. köt. 178. old.]. A második világháború éveiben éled újra az érdeklődés Fél Editnél (1944), aki kislalföldi, martosi és marcelházai (Martovce, Marcelová) családokat ír le, korábban azonban Kocs községről szóló tanulmányában is foglalkozik a családokkal (1941). A következő kifejezetten családdal foglalkozó munka Morvai Judit tollából lát napvilágot (1956), akinek ezután két ide vágó tanulmánya jelenik meg (1965, 1966). Nyír-ségi parasztcsaládról Jávor Katalin publikált (1966). Haszonnal forgattam Bodrogi Tibor kis könyvét (1962); és rokonsági terminológiával foglalkozó cikkeit (1957, 1961). Újabban Pándi-Kovács Attila cikke jelent meg a palóc nagycsaládról (1969), valamint Fél Edit és Hofer Tamás Ártányról szóló monográfiája tartalmaz kiadós fejezetet parasztcsaládokról (1969).

A történetírás — Tagányitól eltekintve — később fedezte fel a parasztcsaládot, megközelítése lényegesen különbözik a néprajzitól. Az etnográfia a paraszti társadalom egyik jellegzetességeként kezeli a familiát, a történetírás önmagában vele nem foglalkozik, a róla nyert adatokat az utóbbi időkig a rétegződés vagy a népesség számának megállapítására használta fel. A különbség a forrásadottságokból is eredhet, azonban szemléleti alapja is van.

A család szervezetének társadalomtörténeti jelentősége a két világháború közti kutatásban két, egymástól távol eső korszakra nézve válik világossá: a honfoglalás korára a régészeti kutatásoknál és a néprajz közvetítésével a századvég és a századfordulóra. Az ezeréves szakadék az utóbbi időkig áthidalhatatlannak tűnt. László Gyula régészeti adataihoz (1944) Szabó István illesztette a középkorra nézve hiányzó részt [Magyarország történeti demográfiája (továbbiakban: MTD) 1963, 1969], Szabó István véleménye viszont az okleveles adatok alapján az volt, hogy a középkori paraszti familia típus a XV. században felbomlott (1969. 210. old.), közben azonban ennek ellentmondó eredmények is születtek (Veres Éva 1958., Zimányi Vera VITA... 1961., Kosári Domokos 1963., Kirilly Zsigmondné, Jobbágytelek... 1966.). Az utóbbi publikációkkal a kiscsaládnál szélesebb familiáris forma folytonossága a XIX. század végéig bizonyítható lett. A nagycsaládi forma az ország minden részében megtalálható volt (Fél Edit: Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményéről. Néprajzi Közlemények, 1958. 4. sz. 14. jegyzet). A családformák fejlődésének felkutatása szintén hátra van. A kérdések felvetésénél a régészeti irodalom ennél egy lépéssel előbbre tart [László Gyula (1954), Bodrogi Tibor (1957), Erdélyi István (1960), Mesterházy Károly (1968)], itt már a családformák variánsainak kérdése vitatott, a források azonban ennek a diszciplínának is megszabják a haladási sebességét.

Az újabbról kutatáshoz értékes információkkal szolgál a régebbi és a mai szociográfiai irodalom (Erdei Ferenc, Féja Géza, Kiss Lajos, Galgóczi Erzsébet, Kunszabó Ferenc, László Lajos).

Dolgozatom megírása után jelent meg a témában a „Család és házasság a mai magyar társadalomban” c. gyűjteményes kötet, Sullerot női munka szociológiájával fog-

lalkozó összefoglaló munkája, s Molnár Mária kitűnő cikke az „Agrártörténeti Szemlé”-ben, amelyek a későbbi munkában még hasznosíthatóak lesznek.

A fenti irodalomhoz a téma, a belső integráció kapcsán néhány megjegyzést kell fűzünk.

a) Különösen a történeti munkákra jellemző az országos átlagok készítésére való törekvés a legkorábbi időkől napjainkig. A politikai történetírásnak, amely a társadalom minden jelenségét a politikai egységhez, az országhoz viszonyítja, ez a módszer megfelel. Az így nyert adatok annál nagyobb nehézségeket okoznak a társadalomtörténet számára, amelynek viszont tudomásul kell vennie azt, hogy az általa fejlődésében vizsgált társadalom egységei lényegesen eltérnek a politikai egységtől. A társadalomtörténet számára az átlagokkal szemben (a középkori falvakban élő családok számától az ipari termelésig) az országon belüli különbségek mondanak többet.

Példának okáért, amikor a földművelés alapvetővé válásáról beszélünk a XIII. századtól Magyarországon (Cs. Bolla Ilona 1957., Váczy Péter 1958.), ez valószínűleg egészen másként érthető a Nyugat-Dunántúlon, a Duna—Tisza-közén és Erdélyben. Ebből viszont az is következik, hogy a török hódoltság is más következményekkel járt az ország különböző fejlettségű területein, a különbségeket viszont inkább elmélyítette, mint kiegyenlítette. A XVIII. században az ország egyharmadára a török hódoltság és a felszabadító hadjáratok gyakoroltak közvetlen hatást. Ami a fejlődésben a visszafordulást illeti, az elsősorban erre a területre, és ezen belül is az Alföldre vonatkozik. A török által megszállt Alföld északi szöglete a XVIII. század végétől már a fejlődésnek indult Buda és Pest vonzáskörébe kerül, ami perspektívikusan az említett elhatárolásból is kiemeli. A fennmaradt terület, a tanyásodó, szétrajzó mezővárosok világa. Ez az, ahol az állattenyésztés elsőbbségét a következő (XIX.) század szorítja ki, olyanmilyre, hogy a matyóság, a sokacok stb., akik az ármentesítések folytán már korábban elvesztették pásztori létüknek alapjait, ennek az életformának egyfajta múzeumává válnak. (Gyórfy István „Matyók”; MN—MF 1942; Jankó János 1896.) Hogy milyen mértékben jelentett visszafordulást a hódoltság, csak a terület nagy részét kitevő Nagy- és Kiskunság törököt megelőző állapotának jobb ismeretében lenne megmondható. Hogy ez a terület sem homogén, azt sejteti néprajzi tarkasága is. (Gyórfy István: „A kunok”, „A hajdúk”: MN—MF. 1942; Visky Károly: Tájékoztató. MN., I. köt. 20. old.; Barabás Jenő 1967.; Gunda Béla 1965.) A különbségek nemcsak formai, települési vonatkozásban fontosak, hanem a településeken objektív és szubjektív körülményektől befolyásolt társadalmi viszonyok szempontjából is.

b) Az állattenyésztés és földművelés, a termelés regionális specializálódása időben és területenként a tevékenységek szervezetének is különböző formáit alakítja ki. Ezek a történelmi formák nem szabadon választható alternatívák a csoportok számára, hanem a létfenntartásnak a körülményektől szigorúan meghatározott eszközei. Véleményem szerint ez vonatkozik a család különböző formáira is.

c) Mivel mind a történeti, mind a néprajzi irodalomban a családnak és a családformáknak szinte művenként változó értelmezését találjuk, az alábbiakban szükségesnek tartom, hogy a dolgozatban használt családformákra vonatkozó kifejezések magyarázatát adjam:

ROKONSÁG: „Rokonok — olyan személyek, akiknek egymáshoz való kapcsolata genealógiailag kimutatható.” (Bodrogi Tibor: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Ethnographia, 1957. 1. sz. 6. old.)

CSALÁD: általános fogalom egy társadalom elsődleges csoportjainak jelölésére, amelyek a történelem során lényegesen különböző formákat öltenek. Egyet kell értenem Umberto Cerronival, hogy „... a család általános meghatározásának nem lehet

tudományos jelentősége, mivel általában vett család nem létezik, csak a családi társulás sajátos történelmi típusairól beszélhetünk.” (Gondolatok a család és a társadalom viszonyáról. Gondolat 1970. 495—496. old.) Nem tekintem a család általános kritériumának azt sem, hogy a család tagjai rokoni kapcsolatban állnak egymással. A rokon család a család egyik, későbbi történelmileg kialakult — leszűkült — formája (kis-, és nagycsalád). Morvay Judit azonban megjegyzi, hogy „A nagycsaládot, noha apaági vérrokonság alapján szerveződött, s a had és nemzetség ideológiájának megfelelően rendezkedett be, elsősorban mégsem rokonsági csoportnak, hanem gazdasági egységnek tekinthetjük.” (A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. Ethnographia, 1966. 4. sz. 490. old.)

KISCSALÁD: a szülők (apa, anya) és közös gyermekeikből álló eltartási, fogyasztói közösség, a rokon család legszűkebb formája. A közösség kibővíthet nagyszülőkkel, sőt a felnőtt gyerek kiscsaládjával is, azonban a kiscsalád kibővült formájában sem köti össze a család tagjait termelési kooperáció; ma az utóbbinak a leggyakoribb formája a lakásközösség.

A „család” mai közhasználatú fogalma ezt a családtípust takarja.

A kiscsalád átmeneti formája a nagycsalád felé — Szabó István kifejezésével (A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó 1969. 215. old.) a „nagy kiscsalád”, amely kis- és középparaszti, kisiparos családokat jellemez; ezekben egy vagy két gyerek termelési közösségben marad szüleivel azok gazdaságában, műhelyében. A nagycsaládtól a „nagy kiscsalád” formailag abban különbözik, hogy annál szűkebb, általában egy fiú kiscsaládjá éli a szülőkkel együtt, s nem folyamatosan újratermelő jelenség; funkciója az idősebb szülők kiségtése, majd eltartása.

Utalnom kell itt arra is, hogy létezik olyan felfogás, amely a kiscsaládot tekinti a család alapegységének, családmagnak (Kern-familie) vagy alapcsaládnak (Grundfamilie), a többi családforma e felfogás szerint ennek bővített vázlata (erweiterte Familie). König fenti formuláját (1958.) átveszi Szabó István is (Ugyanott, 214. old.). A kiscsaládot úgy lehetséges alapegységnek tekinteni, ha a „családot” elválasztjuk a „háztartástól” — attól a gazdaságtól, amelyben a család tagjai élnek. Ha a család mindenkor formáját a háztartás, a családi gazdaság függvényének tartjuk, akkor a funkciók rendszere, mint ahogy dolgozatomban is kitűnik, keresztezi a kiscsaládi szerkezetet a kiscsaládot megelőző familiáris és nagycsaládi formákon belül. Még a rokoni nagycsaládon belül is a nagycsalád egészében oszlanak szét azok a funkciók, amelyek később a kiscsaládot jellemzik (főzés, mosás, karbantartás, ápolás, gondozás). A férfi és a nő kettős kapcsolatát a nemzésben, az asszony kisgyerekgondozó funkcióját pedig, mint nagyobb családi rendszeren belül elkülönültet, nem lehet kiscsalád alkotó funkciónak tekinteni, azt mondhatnám, hogy ezek a kiscsaládnál ősbibek és modernebbek is. E megfontolások alapján úgy tűnik, hogy a később kialakult forma, a kiscsalád, nem képezheti alapegységét a korábbi formáknak. Ilyen szempontból megtevesztő a „bővített család” kifejezés is, hiszen előbb Szabó István is így fogalmaz: „Általában tulajdonképpen a magasabb kultúrájú földművelésben a család győzedelmeskedett a nemzetség felett, és útja a családhoz (nyilván a kiscsaládhoz — T. Z.) a nagycsaládon keresztül vezetett.” Az apából, anyából és gyermekeikből álló „kiscsalád” potenciálisan jelen volt minden megelőző formában is, az egységet mégsem a kiscsalád, hanem ezek a tágabb formák alkották. A kiscsalád nem egyszerűen a vérségi kapcsolatok egyik változata, hanem a „magasabb kultúrájú földművelés” függvénye paraszti viszonyok között. Ha a viszonyoktól függetleníthető alapegységeket keresünk, eljutunk az egyénhez — illetve a szükségletektől motivált személyiséghez. Ezt követően a férfihez, s mellette az asszonyhoz (és gyermekeéhez), ami a kiscsaládot is

két, viszonylag független félre bontja. (*Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1932. 194. old.; Richard Turnwald: Die menschliche Gesellschaft... Berlin—Leipzig 1935. II. köt. 10. old.*)

Logikailag a fentiekhez kapcsolódik a

Családtörödédek: amely egy szülőből (apa, de legtöbbszörre anya) és gyermekéből áll. (A „családtörödédek” kifejezés alkalmatlanságát magam is érzem, azonban új és jobb kifejezést nem találok rá.) A családtörödédek potenciálisan éppúgy jelen van minden családfarmában, mint a kiscsalád, számuk azonban a szocializált városi környezetben nő erősen. Létét nem lehet modern jelenségnek tekinteni, annál modernebb az, hogy ezek a családtörödédek az ipari társadalmakban már nem csapódnak rokon családkhoz (haereditas), amelyben újra termelőképesekek lesznek, hanem szinte szakosított formában alkotják az új nemzedékek felnevelésének keretét. Eredetüket tekintve is különböznek elődeiktől: nem elsősorban férfiakat pusztító háborúk, vagy természetes elhalálozás következményei, hanem a család mint újratermelő egység fölbomlásának termékei magas fokon társadalmasult viszonyok között.

(I. István I. törvénykönyvének 26. cikkelye még úgy fogalmaz 1001 körül, hogy „... ha valaki özvegyen marad hátra fiaival és leányaival és ígéretet tesz, hogy őket felneveli, és velük marad, amíg csak él, legyen meg neki az a tőlünk nyert joga, hogy ezt megtehesse, és senki ne kényszerítse őt újabb házasságba”. — Szöveggyűjtemény. I. köt. 1964. 22. old.) A nemzetség férfi rokonai ugyanis a vérségi jogszokások szerint jogot formálhattak az özvegyre és vagyonára. A törvény Werbőczyhez is átkerült, de a házasságra kényszerítés — ekkor nyilván már kevésbé általános jelenség — tilalma nélkül. (*Werbőczy István Hármaskönyve. Franklin — Révai 1897. I. rész. 113. cím.*) Parasztcsaládokról külön szól a III. rész. 29. cím. A parasztcsaládban a haereditási jog érvényesítésének nyomait egész századunkig megfigyelte a néprajztudomány (*Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Budapest 1919.; Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai...*)

Família: a kifejezés önállósult megfelelője, a „családdal” szemben; jelentése azonban annál nem sokkal szűkebb. Morgan a familiát a latin törzsekre vonatkozóan úgy határozza meg, hogy az a „létének fenntartásáért dolgozó rabszolgák és szolgák testületét jelentette”, elsődlegesen „a pater familias hatalma alatt”. (Az ősi társadalom. Gondolat 1961. 349—350. old.) A familia tartalma a római korban is nagyot változott, ehhez az eredeti formához a XIII. századot megelőző magyar prediális korszak családjá, illetve „háznépe” (mansio, domus) lehetett leginkább hasonló. Az 1092-es zsinati határozatok (az ún. I. László-féle I. törvénykönyv) 40/d. paragrafusa a következőket határozza a dézsma tárgyában: „A fiút pedig, aki apja házában lakik, vagy a rabszolgát (servus) ne számítsák külön, hanem együtt adjanak tizedet a családfővel; az olyan fiaktól azonban, vagy szolgáktól, akiknek külön van házuk, szedjenek tizedet mindenük után, amijük van.” (Szöveggyűjtemény. I. köt. 45. old.) A határozat már nem egyféle családról szól. A XIV.—XV. században gyakran tűnik fel a „fratriális nagycsaládra” utaló „cum fratribus” kifejezés költözések, vagy parasztok megkároztatása, birtoklása kapcsán. Hogy nem a „nagycsalád” lehetett általános a középkor századaiban, abban valószínűleg igaza van Szabó Istvánnak (A középkori magyar falu. 215. old.), bár a népességkoncentráció XV. századig tartó növekedése és az átlagos életkor növekedése is indíthatott folyamatot a rokoni nagycsalád és a kiscsaládok szerveződésének irányába; a „mansio”, a „domus” fogalmak, a névanyagból való következtetés, s az egykorú francia, német analógiák bizonytalan volta (Lásd ugyanott, 214—215. old.; *Szabó István: Bács, Bodrog, Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Budapest 1954; MTD 92—93. old.*), valamint a közvetlen a korszakot követő jobbágyház-

tartásokról publikált munkák fenti feltevésnek való ellentmondása (lásd alábbi), inkább azt valószínűsíti, hogy a „famíliának” különböző formái lehettek általánosak. (A nyugat-európai analógiáknál kétségeim a koncentrációs különbségek, s az ezt manifesztáló családszerkezetre is kiható városfejlődési különbségek miatt támadtak. A népességkoncentráció alakulása ugyanis a családi koncentrációban ellentétes tendenciát kell kiváltson, és módosítania kell természetesen a háztartások koefficiensét is. Ha az ötös szorzószám, mint átlagos alsó érték alig hiszem, hogy vitatható a XV. század végén, a hódoltság területén a pusztulás, az összeköltözés miatt ez valószínűleg magasabb volt.

A „familia”-típusok vázolására Veress Éva vállalkozott a XVI. század harmadik harmadában a Hegyalján és a Bodroghközben készült dézsma- és tizedlajtsromok összehasonlítása alapján (1966. 364. oldaltól). Veress Éva úgy látja, hogy „bizonyos táji módozatokkal, de egészében mindenütt általános lehetett egyes jobbágyságok teljes, vagy részleges települési és gazdasági közössége, s ez valamilyen, a jobbágyság állapotát összegegyeztethető, a szó feáudális értelmében vett „familia”-rendszerrel hozható összefüggésbe.” (Ugyanott, 366. old.)

Négy típust határol körül, ezek közül az első kettő közepes és nagygazdaságokban jön létre:

I. amelynek leglazább formája a telekközösség, ami közös birtoklást jelent, termelési közösséget; a fogyasztás kiscsaládonként elkülönülhet — a típus legszorosabb formája az apaági nagycsalád;

II. szűkebb kerete: az apaági nagycsalád; tágabb: a szolgálkkal kiegészült háznép — a típus kiscsaládonkénti elkülönülési tendenciát nem mutat.

A harmadik és a negyedik típus valamilyen formában a közép- és nagygazdaságokra utalt kisebb gazdaságokra jellemző:

III. minimális kerete a közös telekrész, maximális formája beláthatatlan. Az együttélés alapja lehet rokonság, szomszédok egymásrautaltsága, de azonos mesterséget űzők családjából is összeállhat fogyasztási közösség, kölcsönös kisegítés formájában. Egy részük nem mezőgazdasági termelő, hanem „az árutermelő nagygazdaságok körül tömörülő jobbágyságok példáját ismétli meg” a nagyobb parasztgazdaságok mellett ipari vagy zselléri szintű tevékenységgel — XVI. századi „előproletariátus”;

IV. minimum kiscsalád — esetleg egy házas gyerekekkel, fél vagy negyedtelken, maximálisan két-három kiscsalád közös igaerőn alapuló termelési közössége.

A burgenlandi németújvári uradalom német és horváth családaira *Zimányi Vera* (Vita... 1961.) a következő adatokat közli négy összeírás alapján:

1643-ban	35 német faluban a családok	7,3%-a élt egykenyéren,
	15 horvát faluban a családok	24,2%-a élt egykenyéren,
1648-ban	35 német faluban a családok	9,71%-a élt egykenyéren,
	15 horvát faluban a családok	23,33%-a élt egykenyéren,
1666-ban	12 német faluban a családok	4,38%-a élt egykenyéren,
	8 horvát faluban a családok	13,33%-a élt egykenyéren,
1691-ben	10 német faluban a családok	6,94%-a élt egykenyéren,
	5 horvát faluban a családok	10,12%-a élt egykenyéren.

E területen a familia bomlása a XVI. században folyik már, valószínűleg a XVIII. században fejeződik be. Az egykenyéren élő („in uno pane viventes”) horvát familiák feltehetően délről feltelepített jobbágyságok, akik új szállásaikon is hagyományaiknak megfelelően rendelkeztek be. Nem volt ez azonban ismeretlen az ország más részeiben sem; a sárospataki és homonnai uradalmak a nevekből és a vallásokból ítélve, nemzetiségi szempontból ugyancsak tarkák lehettek. akárcsak később, a török után

betelepült ország. [Dávid Zoltán: A történeti statisztika forrásai. (Továbbiakban: TSF) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1957. 192. old.; Pápai Béla: MTD 147. old.] A család szélesebb közösségi formáit egyébként sem a nemzeti hovatarozással látom elsődlegesen összefüggésben (zadruga, vel'ka rodina stb.), hanem azokkal a körülményekkel, amelyek közt e viszonyrendszerek kialakulnak.

A XV. századig tartó koncentrációs és urbanizációs folyamat (Szabó István és MTD 63. old.), amit segített a Nyugat- és Kelet-Európa között fennállott konstelláció is (Makkay László: Les caractères...) Mohács előtt megszakad, s a XVIII. században indul el újra. Ez a folyamat a jobbágyi famíliák lassú bomlását is magával hozta. Ez a törés és újra indulás lehet a magyarázata annak, hogy a familia éppúgy ártermelő már egy bizonyos színvonalon, mint a nagycsalád. A dezintegráció, a társadalmi egységek megkárosodása következtében egy bomlási jegyekkel bíró forma termelődött folyamatosan, több mint kétszáz éven keresztül újra.

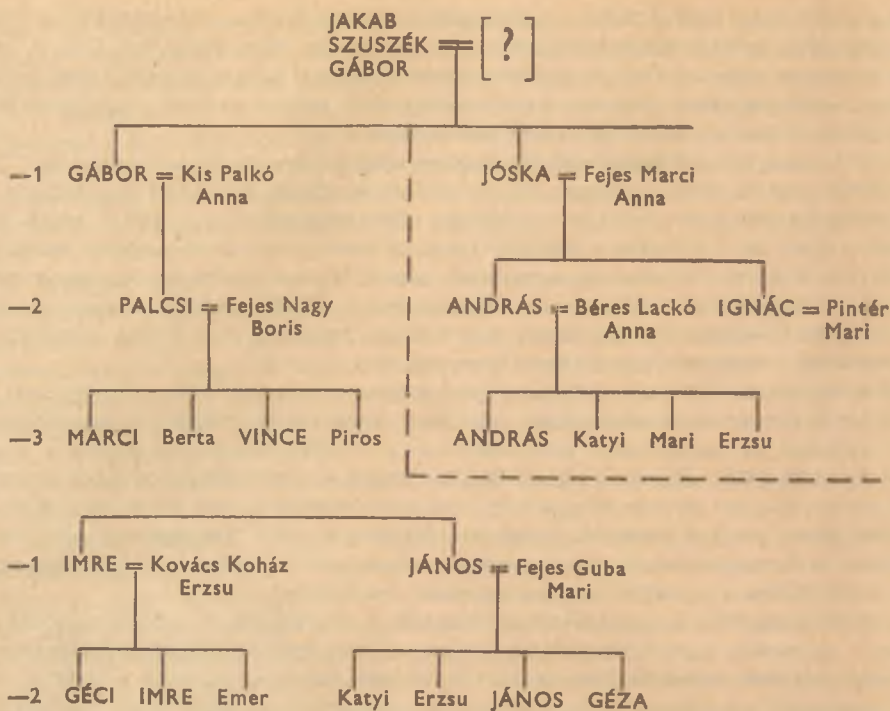
NAGYCSALÁD: 2—3—4 generációt összefogó rokoncsaládi forma, amely már a XIV.—XV. században is megjelenik „fratriális” típusával. Ez utóbbi két nemzedékből áll; testvérek és házastársaik gyermekeikkel. A későbbi formákkal szemben, amelyeket a XIX.—XX. században tártak fel, csonkasága a gyermekhalandósággal (testvérek száma) és a 30—35 éves átlagos életkorral (nemzedékek száma) függ össze (Kiszely István: Sírok, csontok, emberek. Gondolat 1969. 94—95. old.). E viszonylag szűk rokonkeret is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a családot oldalági rokonokkal és idegenekkel is bővítették a termelés követelményeinek megfelelően.

A XIX. században a nagycsaládban legalább a nagyszülők, de olykor a dédek is élnek, a családban maradó fiak száma gyakran 3—4. A család lélekszáma az idegenekkel való bővítést szükségtelemné, a művelhető területek kiterjesztésének korlátai miatt lassanként lehetetlenné teszi. A népességkoncentráció a családokban jelentkezik, s kirajzásra ösztönöz. A kiscsaláddá alakulás három típusát Fél Edit—Hofer Tamás mutatja be Ártányon. (103—112. old.)

⁵ Lásd: Fél Edit: Egy kisalföldi...

⁶ Lásd Fél Edit: Egy kisalföldi... 6. old. — Cziborék nagycsaládja (3 generáció, 14 fő) nem számít népesnek. Plánder Ferenc az 1830-as években Göcseiben „6—7 feleséges férfiút” talált egy földél alatt (Göcseiek esmérete. Tudományos Gyűjtemény 1838. 11. old.), Istvánffy 48 tagú családról is tud az 1860-as évekből (Újabb adatok a palócok ethnográfiájához. Ethnographia, 1893. 6. sz. 306. old.), Jankó János 1894 körül Szóntán a 37 fős sokác Vidákovics-Peák család „házközösségét” találta legnépesebbnek, Tagányi (A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Budapest 1919. 41. old.) húsztól ötven főig terjedő nagycsaládokról ír. Sz. Morvay Judit (Asszonyok a nagycsaládban... Budapest 1956. 8. old.) négy nemzedékből álló 28 főnyi nagycsaládot mutat be: (Lásd 106. oldalon.)

A képet ezzel Cziborékhoz képest csak egy nemzedék gazdagította. Jóska családja azonban a nagycsaládon belül is kisebb nagycsaládot alkot, míg a többieké, ha ki-

válnának, nem lépné túl a kiscsalád kereteit. Fél Edit és Hofer Tamás 24 és 10 tagú ártányi nagycsaládot elemez a századelőről (103—112. old.).

Saját gyűjtésemben ennél bonyolultabb családot is találtam. Palotai Vén János családjá a felbomlás Cziborékat követő periódusában volt a XX. század elején. Náluk már átmeneti a nagycsaládi forma; a gyerekek házassodásával keletkezik és nem is él sokkal tovább. A család legnépesebb időszakában 3 nemzedéket és 12 személyt számlál. A családfő előzvegylése után másodszor nősül, s e második házasságából is születik fia; a gyerekek között voltak lányok is stb. (lásd a mellékletben).

⁷ Lásd *Fél Edit: Egy kisalföldi* . . . 6—7. old.

⁸ Lásd *Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről; Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban* . . . 8. old.

⁹ Lásd *Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről; Fél Edit: A nagycsalád*. 32. old. — A gyermek „ . . . bárkitől származzék is, mindig a névleges apának tulajdonítják, még ha az meghalt volna is”. Nevet ad neki, ha »nemzótárstól«, idegentől származik, vagy özvegyétől halála után. Ez összefér azzal, hogy a gyermeket ténylegesen „ . . . az anyáénak tartják (még ruházatáról is neki kell gondoskodnia a családban, amíg haszonra való munkája nem lesz) . . .” A törvénytelen gyermek „ . . . az ősi hagyományhoz híven még jó . . .”

¹⁰ Lásd *Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. — Az egyes területeken (Erdély) az újkorrig fennmaradt intézményt a vérségi jogrendre vezeti vissza és különválasztja a rabszolgavásárlástól. A próbával is felérő nőrablást a lányon, a nemzetség tagján esett sérelem ürügyén vérbosszúnak kellene követnie. A lány fivérei, férfi rokonai üldözőbe veszik a rablót. Rokon népeinkkel kapcsolatban,

az ottani szokásokról Tagányi megjegyzi, hogy a rablás tervéről előre tudnak, sőt olykor kommandálás is megelőzi. (I. István I. törvénykönyvének 27. cikkelye is arról szól, hogy ha egy vitéz „valamely leányt *szüleinek engedélye nélkül* feleségül elrabol”, milyen büntetést érdemel. — Szöveggyűjtemény. I. köt. 22. old.). A lánynak így bizonyos döntési lehetősége van; fivéréivel megegyezhet, hogy az üldözés formális legyen vagy akadályozzák meg a rablást. Ha a rablás sikerült, a férfi nem egyszerűen a nő árát küldi el — vagy viszi el kísérettel — a rokonoknak, hanem a szokásjogban szabályozott ajándékokkal (menyét szőrmék — menyasszony) önmagát menti fel a vérbosszú alól. Tehát nem csak asszonyvásárlás történt, hanem a nőrabló önkiváltása is.

¹¹ Lásd *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban... 31. old. — „... a hetvenes, nyolcvanas évektől kezdve — az asszony (T. Z.) — kezelte a vagyon egy kis részét is”. *Fél Edit*: A nagycsalád... 35. old. — A kiházásításkor „... kaphat egy üszőt az apjától. Ezt bekötik az após istállójába, a közösből nevelik, haszna és szaporulata — mit mindig el kell adnia, mert csak egy állatot, a tőkét tarthatja — a fiatalasszonyé, hogy legyen miből ruházza magát és gyerekeit”. Anyjától a fiatalasszony kaphat ludat is; ennek tollából pénz.

¹² Lásd *Mérei Ferenc* — *V. Binét Ágnes*: Gyermeklélektan. Gondolat 1970; *Clauss, G.* — *Hiebsch, H.*: Gyermekpszichológia. Akadémiai Kiadó 1964. 68., 137., 181. old.

¹³ Lásd *Fél Edit*: Egy kislálföldi... 6. old.

¹⁴ Lásd *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban... 37. old.; *Gyórfly Magyar nép, magyar föld*. Budapest 1942. 252. old. — „Az asszonynak nincs helye az ólban (istálló — T. Z.), még tehenet is férfi fej.” Korábbi adat igen sokhelyütt található: *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958. 1. sz. *Bartha Antal*: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok, 1963. 2., 3. sz. stb.

¹⁵ Lásd *Kösa László*: Az Alföld és a hegyvidék kapcsolata. Ethnographia, 1967. 1. sz. 24. old. — „Férfiak csak szegényparaszti gazdaságokban arattak, különben a kötézés volt a munkájuk. Ott, ahol a családból nem tellett ki a kívánt arány: 4—6 aratóra (asszony) 1 kötő (férfi) vagy 10-re egy, a Fekete-Körös felső völgyében, magyarulakta falvakban (K. L. feljebb), férfiak és nők egyformán dolgoztak, mindenki maga aratott, és amit aratott, azt be is kötötte. Ugyanígy dolgoztak olyan kis parcellákon, ahol nem kellett sok munkás a kevés gabona levágásához. A gabonátáblákon anyyi asszony haladt egymás mellett, ahány megfért a tagosítatlan határ keskeny földcsikjain”.

Az ország középső területein a múlt század végén történt meg az eszközváltás. (*Tálas István*: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia, 1957. 1. sz. 219. old.). A sarló—kasza váltás csak egyike volt a múlt században a család munkamegosztására kiható eszközváltásoknak, hiszen ismeretes váltások a faeke—vaseke; kézi cséplés—nyomtató—cséplőgép; szórás, rostálás—magnisztitógépek; fa—vasborona (csékélyebb kihatással a munkamegosztásra); kapa—ekekapa; kézi vetés—vetőgép (szintén kevesebb hatással; mind a kettőt férfi végzi, legfeljebb gyorsabban); henger és föld tömörítés; takarmány előkészítő eszközök; aratógép — az utóbbi hatot részleges eszközváltásnak nevezik. *Varga Gyula*: A parasztság Magyarországon... 1965. I. köt. 318. old. A fa- és vaseke váltás munkaszervezeti átalakító hatásáról *Fél Edit*—*Hofer Tamás*: Proper Peareasant... 104. old.

¹⁶ Lásd *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban. 33. old.; *M. Mead*: Férfi és nő. Gondolat 1970. 42. old.; *C. M. Turnbull*: Az afrikai törzsek élete. Gondolat 1970. 65. old.; *K. Birket—Smith*: A kultúra ősvényei. Gondolat 1969. 114. old. — A felcserélhetőségre nézve érdekes, hogy a délkelet-európai neolitikus kor második felében, férfi sarlós istent tiszteltek — Kronosz a sarlós isten. A balkáni kultusz kiterjed a tiszai kul-

túrára — például a szegvár-tűzkövesi szobrocška. (*Kalicz Nándor*: Agyagistenek. Corvina 1970. 38—40. old., 32—34. kép.)

¹⁷ Lásd *Győrffy István*: Magyar nép, magyar föld.; MN—MF 113. old. — A XIX. század a paraszti állattartás jegyében telt el; ez a rideg állattartási forma nem nevezhető állattenyésztésnek. A földművelés fokozott előtérbe kerülésével egyidejűleg nem az állatállomány addigi jelentősége csökkent, hanem az „... úgynevezett *tő-kemarha és meddőnyáj*, amelyet sem nem fejtek, sem nem igáztak, hanem tisztán szaporulatért, súlygyarapodásáért vagy gyapjúhozamáért tartottak...” szorult ki a legelőkről (*Balogh István*: A parasztság Magyarországon... 1965. I. köt. 372. old.)

¹⁸ Lásd *Orosz István*: A parasztság Magyarországon... 1965. II. köt. 40. old.-tól.

¹⁹ Lásd *Győrffy István*: Magyar nép, magyar föld. 114—115. old.; *Balogh István*: A parasztság... I. köt. 374. old.; *Belényesi Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. Budapest 1946; *Hofer Tamás*: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. Ethnographia, 1955., 1—2. sz. 125. old.

²⁰ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN I. köt. 289., 198. old.; *Tolnai György*: A paraszti szövő-fonóipar... Akadémiai Kiadó 1964. 22. old. — T. Gy. könyvének utolsó fejezetében említi, hogy a manufaktúrák tönkremenését követően a fonó-szövőipar visszatér a házimunka körébe (210., 212. old.). A „fonóipar” visszatért valóban, a szövő azonban kismesterek, háziiparosok kezébe került, illetve maradt.

²¹ Lásd *Marx—Engels*: A német ideológia. Szikra 1952. 12. old., *Engels*: Család, állam, magántulajdon, Szikra 1949. 33., 49. old.

²² *C. M. Turnbull*: Az afrikai törzsek élete. 69—70., 83—85., 107. old.

²³ MEGVÁLAKOZÁS, MEGVÁLAKOZNI (megkülönböztetés, megkülönböztetni — stb.): a családi közösségben élő fiúk közös megegyezéssel, általában a családfő halála után egy jól sikerült évben felosztják a közös gazdaságot, s külön háztartásba költöznek. A szokásjog az osztozás módját részletesen szabályozza, nem egy ponton a polgári törvényektől különböző módon — például a leány örökösök nem kapnak egyenlő részt. földet pedig csak akkor, ha nincs fiú utód; az atyai házban a legkisebb fiú marad stb. A XIX. század második felétől a megválakozás már többnyire a kiscsaládonkénti szétköltözést jelentette, a familiáris, illetve a nagycsaládi keret végleges felbontásával. A XX. században nagycsaládok is csak tanyán képződtek újra, az utóbbi azonban nem elhanyagolható hányad. (*Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről.; *Fél Edit*: A nagycsalád...)

²⁴ Mivel Rancsó-Cziborék s a mellékletben a Vének is csak részleges önellátást reprezentálnak, összehasonlítás céljából idézem Pländer Ferenc göcsei ismertetésének idevágó részét a szinte teljesen önellátó jobbágyháztartásról az 1830-as évekből: „Szép szarvas marhákat, számos erős alkotású tartós lovakat, és számos sörtvéseket nevelnek; négy vonós erős ökör, három-négy csikó, tíz-tizenöt darab kisebb s nagyobb szarvas marha ballag ki udvarából — lovat ha csak fajtáját változtatni nem akarják, ritkán vesznek, hanem mind önön szükségekre, mind magok nevelnek... Az adózó nép életmódja pátriárkális, a' családnak öregebb férfiak, ha csak külömben nem alkalmatlan, feje s parancsnoka az egész családnak, 's mivel egy illy főnök alatt gyakran 6—7 feleséges férfiú is találkozik, többnyire úgy intézkednek, hogy a mezei gazdaság folytatására szükséges minden eszközöket ön magok elkészíthessék, általánosan mind jó faragók, de különösen minden családban van egy ki a' szeker kerekén kívül az egész szekeret elkészítette, új csöbröket, vedröket, bucskokat, kisebb nagyobb boros hordókat csinál, melyeket egy másik, ki a' kovács mesterséget vagy a' családnak elöregült tagjától, vagy vidék helyen tanulta, kovács munkával ellátja, egyéb eszközeit úgy külső ruházatjaikat a' köztök itt ott letelepedett csizmadiáktól, vargáktól,

szücsöktől, szabóktól, asztalosoktól, lakatosoktól vagy nagyobb vásároknak szerzik meg magoknak.

A' nő személyek fonással, szövással, varrással és himzéssel foglalatoskodnak. A' család Főnöke a' házi szükségnek alkalmazott föld mennyit jókor kivág, azt többször megszántatja, megboronáltatja és annak idejében egy részét len maggal be veti, ha a' len és kender a' némberek közös munkájával egész a' fonhatásig elkészítetik, akkor a' házi gazdaasszony a' ki készített lent és szöszt annyl részre, a' hány feleséges férfiú a' családban találhatik — elosztja... illy osztály után mind egyik asszony a neki jutott résznek tulajdonosa lesz, arrul egyedül férjének köteles felelni — a' szöszt megfonja — ön maga megszövi, és az így megkészített vászonyból férjének és gyermekeinek inget, gatyát, tarisznyát varr... Többnyire az előszámláltakon kívül a' Göcsei nemberek a' férfiaknak mind a' mezei, mind a' szőlő munkában, ebben az egy szőlő metszést, amabban a' csiplést és kaszálást kivéve, közös munkás társaik."

²⁵ Veress Éva: Jobbágytelek 364. old. (lásd 2. jegyzetben a FAMILIÁ-nál); *Fél Edit*: Kocs 1936-ban. Budapest 1941.

²⁶ „Végig nézve a falvak jobbágy lakóin, mindenütt egymás mellett találjuk a zárt és a lazuló, vagy felbomló közösségeket, és egyes családi gazdaságok felaprózódásával párhuzamosan mindenütt keletkeznek új, kisebb-nagyobb létszámot összetartó vagy egybevonzó közösségek. A bomlási tünetek, melyek anyagukban a lazuló családi kapcsolatokról árulkodnak, nem a rokonságszervezet elerőtlenedésének kísérői. Ilyen egyenesvonalú folyamatról aligha beszélhetünk, sokkal inkább a kettősségnek egy hosszú időn át tartó állapotáról.” Veress Éva: Jobbágytelek... 366. old.

²⁷ Lásd *Fél Edit*: Kocs 1936-ban. 1941. 99—100. old.

²⁸ Lásd *Morvay Judit*: Asszonyok a nagycsaládban. 38. old.; *Győrffy István*: MN—MF. 252. old. — „A szállásokon nem pásztorok gondozzák a jószágot, hanem a család legény tagjai.” (Matyók.) A Bódva vidékén 18—20 éves korukig legeltetnek a legények, de már a falu közelében. *Ruitz Izabella*: A parasztfjúság... Ethnographia, 1966. 1. sz. 92. old.

²⁹ Lásd *Győrffy István*: Takarás és nyomtatás az Alföldön. Néprajzi Értesítő, 1928. 3. old. *Kósa László*: Az Alföld... Ethnographia, 1967. 1. sz. 24. old.

³⁰ Lásd *Fél Edit*: Kocs 1936-ban. 99. old.; U. ö. Egy kisalföldi... 9—10. old. — Czi-borék közepes gazdaságnak számítanak 24 hold szántóval, 3 hold réttel, 2000 négyszögöl szőlővel, amihez 4—5 holdat szoktak felesbe bérelni. A nagycsalád Veress Éva familia típusainál is az első két módosabbnál jelenik meg (lásd 4. jegyzet).

³¹ Lásd *Engels* A család... 44. old.

³² Lásd *Deér József*: Pogány magyarság — keresztény magyarság. 1938; *Szabó A* falurendszer kialakulása. Akadémiai Kiadó 1969. 184. old.-tól.

³³ *Csaplovics J.* 1829. II. k. 10—20. old.

³⁴ Lásd *Győrffy István*: MN II. köt. 198. old.; *Makkai László*: Les caractères... 5. old.

³⁵ Lásd *Fél Edit*: Egy kisalföldi... 10. old. — rozson kívül bort, dohányt, paprikát (1942-ben 35 q-t), 1 hizót és tömött lúdat, tejterméket adtak el.

³⁶ *Győrffy István*: MN. II. köt. 199. old. — A „közép-kelet-európai” kifejezés helyett a második világháború előtti néprajzban használatos „Közép-Európát” ír. Több helyen utal rá, hogy a töröktől érintett Alföld gazdálkodása Dél- és Kelet-Európával, valamint Nyugat-Ázsiával mutat rokonságot.

³⁷ Lásd *Kósa László*: Az Alföld... 27. old.; *Belényesy Márta*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései... Ethnographia, 1954. 3—4. sz. 402—403. old.

³⁸ Lásd *Kósa László*: Az Alföld... 30. old.

³⁹ Lásd *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó 1963. 458. old.

⁴⁰ Lásd *Gunda Béla*: Telekformák... Földrajzi Közlemények, 1941. 243. old.; U. ö. *Ethnographia carpatica*. Akadémiai Kiadó 1966. 307. old. — Arra figyelmeztet, hogy a legősibb rétegek is rétegzettek, amit néhány egészen egyszerű gyűjtőgető szerszámmal példáz.

⁴¹ Lásd *Kósa László*: Az Alföld... 25. old.-tól.

⁴² Lásd *Veress Éva*: Jobbágytelek... 364. old. — „Az egymásrautaltság konkrétan az agrártermelés és a parasztiparok munkaszervezetében jelentkezik, továbbá egyes jobbágyrétegek osztályhelyzetén alapuló érdekközösségeiben.” A kettő összefüggéséről ír *Fél Edit*: Kocs 1936-ban. 9. old.

⁴³ A szekrény („szuszek”) „... faragófejszével készül, mégpedig kemény fából, rendszerint bükkfából. Termelőhazája is a bükkövezetben van. Erdélyi vásárookra, különösen udvarhelyszéki székelyek, az Alföldre palócok, tiszaháti, gömöri magyarok, tótok hordozták”. (*Visky Károly*: MN. I. köt. 230. old.) „... árpádi boronások, bélfenyéri vil lakásítók”. (*Kósa László*: Az Alföld... 31. stb.)

⁴⁴ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 260—261. old. — Az ipar fejlődésének e négy alapfokozata (házi munka, háziipar, kézművesség, iparosság) nem egyszerűen prekaptalista. A negyedik fokozat, a céhes ipari az, amelyiket kimondottan feudális képződménynek lehet nevezni, s amely a manufakturaiparon át, az ipari tőkekoncentrációval a tőkés viszonyok felé vezet. (*Marx*: A tőke. 1949. 347. old.) Közismert, hogy Kelet-Európában az iparnak nem ez az útja. Ahol kifejlődött a céhes ipar, ott is maradt helye a megelőző három fokozatnak, mert az előbbi nem elégitette ki teljesen a parasztgazdaság szükségleteit. Kitűnik ez az 1777. évi népesség-összeírás városi iparúzó népességének egyéni foglalkozást feltüntető adataiból. (TSF Táblázatok 6. 383—385. old.)

A város mezőgazdasági jellegéhez: *Kállay István*: Szabad király városaink gazdálkodása 1740—1780 között. Századok, 1966. 1., 2—3. sz.; *Kirilly Zsigmondné*: Jobbágytelek... 1966. 454. old.; *Román János*: Jobbágytelek... 1966. Makkay László több helyen is rámutat az iparos szőlős gazdává válására. Legutóbb az ötödik várostörténeti konferencián, Győrött merült fel a „refeudalizálódás” kérdése (1971 március).

⁴⁵ Lásd *Fél Edit*: Egy kisalföldi... 10. old. — A felszerelések közösek, szemben a személyi tulajdont képező ruhadarabokkal, kelengyével stb. A ruhadarabok közül csak egyesek közösek, például a suba, amelyet az használ, aki kocsin útra indul. Én a gazdasági felszereléseket, a ház berendezési tárgyait és a konyhafelszerelést veszem elemzés alá a tárgyalás menetének megfelelő csoportosításban, közülük néhányat (lámpák, fényképek, fésű, kefék, az iskolásgyerekek tintája és tolla) a tárgyalásba nem vettem fel. A lámpák, 5 állólámpa, 1 függőlámpa, petróleummal működtek, gyári termékek, akár a tinta és a toll, a 10 fénykép vándor- vagy városi fotográfustól származhat; a fésű valószínűleg kisipari (fésűs mester), a ruha- és cipőkefe kefekötő mester munkája lehet stb.

Összehasonlításképpen közlöm *Fél Edit* eredeti leltárát, amelyből kiindultam:

„A gazdaság felszerelése:

2 eke, 1 kapáló eke, 1 tövisborona, 1 fogas, 1 henger, 1 vetőgép; egy nehéz kocsi, 1 trágyahordó saroglya; egy közös (idegennel) szelelő rosta, 1 szecskavágó, 1 szalma-vágó kasza, 1 nagy répareszelő; két lószerszám, 1 járom; 1 falapát, 1 vaslapát, 8 kapa. 4 kasza, 1 ásó, 3 sarló, 2 favilla, 2 vasvilla, 2 kisebb és 1 nagygerblye, 5 böködő (gyomirtó), 1 máksoroló, 2 szárvágo, 1 nádvágo, 2 kevekötő, 1 szőr-, 3 vászon-, 4 tokmányos tarisznya, 60 darab zsák, 6 lazsnak (battyúzó lepedő), 2 ponyva, 1 favágópad, 1 köszörű, 1 franciakulcs, 1 ráspoly, 1 fúró, 1 harapó, 1 reszelő, 1 véső, 1 kalapács, 1 fűrészbak,

1 fejsze, 2 balta, 1 félkéz- és keresztfűrész; 1 létra, 1 vonyogó; 1 öntözőkanna, 3 veder itatáshoz.

A szőlőbeli kis hajlékban van: 1 kád, 1 prés, 15 hl úrtartalommal hordók, 1 putony, 1 permetezőgép, 2 metszőolló. Bútorzata: 1 asztal, 1 pad. Van ezenkívül 1 boroscancsó és 1 pohár.

A lakóház felszerelése: (mindkét épületbeli bútorok, edények egyben kerülnek felsorolásra) 3 asztal, 3 sarokpad, 5 ágy, 3 almárium (egyajtós szekrény), 1 sublót, 3 láda, 1 varrógép, 2 stelázsi, 1 falitéka, 7 szék, 3 gyalogszék, rudak (száradó ruhának a padláson), 10 fénykép falidíszül, 1 függőlámpa, 5 állólámpa, 2 falitükör, 1 falióra, 1 mosdótál, szappantartó, 1 borotva, 1 pamacs, 1 hajfésű, 1 ruha-, egy cipőkefe, 1 olló. Tinta, toll az iskolás gyerekeké. Van 1 mázsa, 1 húzó mérleg, 1 nagy üst, 1 dagasztóteknő, 1 teknőláb, 1 szapuló, 1 szapulószék, 1 mosdódézsza, 1 mángorló, 3 vesszővéka, 3 kosár, 1 verembe járó kosár, 1 borítókosár, 9 szakajtó, 1 aszalókosár. Van továbbá 3 ebédes fazék, 3 lábas, 3 vas- és cserépfazék, 1 kávésfazék, 4 levesestál, 1 kásástál, 1 tölcsér, 1 szűrő, 1 reszelő, 1 tőkgyalú, 2 pogácsaszaggató, 1 félliter, 1 kis krumplitörő, galuskaszaggató deszka, 1 kovászfa, 5 főzőkanál, 1 téstaszedőkanál, 1 kanalas, 2 merítőkanál, 1 habozókanál, 5 vizeskorsó, 2 olajoskorsó, 3 tejesköcsög, 1 cserép kácsasütő, 2 kuglófsütő, 6 tepsi, 1 hurkatöltő, 1 vizesvödör, 1 moslékosvödör, 1 fejjő dézsza, 1 mosogató dézsza, 2 bádobödön, 1 sótartó, 1 csipővas, 1 piszkavas, 1 vasláb, 1 szita, 1 rosta, 1 famozsár, 1 húsdaráló. Ezenkívül: 14 evőkanál, 6 villa, 3 kés a konyhában, 1 nagykés, 9 kistányér, 50 nagytányér, 8 kispohár, 2 nagy, félliteres fülespohár, 5 zománczott tálka (gyerek tányérja), 1 komatál, 12 kávéscsésze, 3 befőttesüveg, 3 uborkásüveg, 1 paradicsomosüveg, 1 virágváza, 2 virágcserep. Van továbbá 1 sütőlapát (közös az udvarbeliekkel), 1 szénvonó, 1 piszkafa, 1 pemet, 1 kenyérrács, 1 sodródeszka fával, 1 kenderkötő, 1 tiló, 1 gereben, 3 rokka, 1 gombolyító, 1 motolla, 1 meszelő, 1 tapasztódeszka, 1 ciroksóprú, 1 vesszősóprú, 1 szemétlapát.”

A leltár valószínűleg nem sorol fel mindent, hiányosnak tűnik az istálló és a szőlő felszerelése (pl. lóvakaró, fékek, a szőlőben lopó — héber — tőtike stb.).

⁴⁶ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 261.; *Szabó István*: A középkori magyar falu. 33. old.-tól.

⁴⁷ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 274. — „Az ősi ácstechnika leginkább a keményfa szuszékon ütközik ki. Régen ez a bútorfajta országszerte mindenütt járta, ma már pusztulóban van. Kés, gyalu, enyv nem kellett a készítéséhez, elég volt hozzá egy szál fejsze is. Valamikor a vőlegény faragta a szuszéket a menyasszonyának s cifra jegyinet kapott érte cserébe.”

⁴⁸ Lásd *Szabó István*: A középkori magyar falu. 35. old. *Bátky Zsigmond*: Parasztházaink építőanyag szerinti megoszlása. Föld és Ember, 1921.; U. ö. MN. I. köt. 130—132., 267. old. — „... valamikor az ősi fakorszakban a parasztház jóformán mindenestül, egész berendezésével, a férfinép keze alól került ki. Időrabló, fáradságos munka volt ez, mert a faragónak nagyon sokáig csak fejsze (szekerce, topor, balta), szalu (kapacs) és kés állt rendelkezésére. Fűrész nem ismertek. A fát fejszével döntötték ki, s ugyancsak fejszével bárdolták meg nagyjából, úgy ahogy, oszlopnak, gerendának. Vájásra, hornyolásra a szalut, finomabb faragásra a kést használták.”

⁴⁹ Lásd ugyanott, 271. old.; *Kósa László*: Az Alföld... 29., 30., 31. old. — „Szekérgyártó bognárfaalukat — a nagy közlekedő utak mentén — már az árpádkori oklevelek is sűrűn emlegetnek.” (*Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 263. old.; *Győrffy István*: MN. II. köt. 215. old.) „A szekeret, akárcsak a többi gazdasági eszközt, régebben a nép maga csinálta. Mivel népünk vasmunkával sohasem foglalkozott, házi gyártmányú esz-

közeit, járműveit teljesen fából készítette. Ma Erdély kivételével a szekeret csaknem mindenütt mesterember készíti, tartósságát vasalással biztosítja.”

⁵⁰ Lásd *Varga Gyula*: A parasztság munkaeszközei... — fogas-tövisborona 277—281. old.; a henger újabb eszköz (XIX. század vége—XX. század), a talaj tömörítésével való nedvességszabályozására, a talaj egyengetésére szolgál a vetőgépek megjelenése után 291—292. old.; *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 268—271. old.

⁵¹ Lásd ugyanott, 271—274. old.

⁵² Lásd ugyanott, 294—298. old.

⁵³ Lásd ugyanott, 129. old.; *Váczy Péter*: A korai magyar történet...; *Szabó István*: A középkori magyar falu. 40. old.

⁵⁴ Lásd *Gyórfy István*: MN. II. köt. 46. old.-tól.

⁵⁵ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 298. old.-tól. — Míg a len, kender termesztése és fonása házi munka marad (a fonás társas munkaként), a szövés, és az azt követő műveletek (fehérítés, festés) erősen szakosodnak. (*Bevilaqua-Borsódy Béla*: Régi és új magyar takácsmesterségek. 175. old.; A nemez, posztógyártáshoz *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 289. old.)

⁵⁶ Lásd ugyanott, 281. old.

⁵⁷ Lásd ugyanott, 288. old.

⁵⁸ Lásd ugyanott, 294. old.

⁵⁹ Lásd ugyanott, 277. old.

⁶⁰ Lásd ugyanott, — középkori eredetű paticsfalú templomunk ma is áll Tákoson.

⁶¹ Lásd ugyanott, és *Visky K.*: MN. II. köt. 317. old.

⁶² Az 1933-ban Zemendorfban kiásott, két XIII. századi ekevas pénzérmével együtt került elő, ami azt látszik bizonyítani, hogy aki valamilyen oknál fogva elrejtette, kincsként kezelte: (*Fritz Bworschako*: Der Münzfund von Zemendorf. Burgenlandisches Heimblatt, 1934. március 2. III. 2. 1934.; *Belényessy Mártától*: A földművelés fejlődése... 399. old.; *Heckenast Gusztáv*: A vaskohászat fejlődése Magyarországon a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. 1962; *Mérei Gyula*: A magyar iparfejlődés 1790—1848. Közoktatási Kiadó V. 1951. 108—113., 200—204., 319—333. old.)

⁶³ A XVIII—XIX. század fordulóján működő, felújított, korszerűsített, vagy a konjunktúra hatására létesített üzemeket nézve azt kell feltételeznünk, hogy nagy részük valamely kincstári vagy magánuradalom, legfeljebb egy kisebb körzet vasszükségletét látta el. „A rossz minőségű vassal a korszerűsített üzemek sem hajtottak sok hasznot. Létesítésüket a meglévő nyersanyagon kívül az motiválta, hogy saját termelése révén kiküszöbölhette a növekvő árakon való vásárlást. Az érc kitermelését és feldolgozását zömében olcsó jobbágyi munkaerővel végezte néhány, külföldről (Poroszország, Csehországból) hozott szakember vezetésével. A regionális szükségleteket tükrözik a termékek is: reszelő metszés, csavarkészítés, acéllemez, durva dróthúzás, vasedény öntés, kályha, tartós konyhatűzhely fedőlap, szerszámkovácsolás, szegkovácsolás, lakatosmunkák” (lásd ugyanott, 109—110. old.). Emellett azonban már megjelennek a nagyobb területi jelentőségű üzemek: a Murányvölgyi Unió (1805), a Rimai Coalitio (1811). (Lásd ugyanott, 111—112. old.)

⁶⁴ Megjegyzendő, hogy a múlt század közepéig a felhasználható vasérc mellett döntő jelentőséggel bírt a fakészlet. A kudzsíri vasfinomító műveknek például az „1500 kat. hold kiterjedésű kincstári bükkfaerdő és 140 HP lóerős víz szolgáltatva az üzem tüzelő- és mozgatóenergiászükségletét”. (Lásd ugyanott, 110. old.) A vasérc minősége, feldolgozásának gazdaságossága másodlagos, dekonjunktúrák időszakában a vashuták helyén gyakran létesülnek papírmalmok. Hegyes, erdős vidékeken nagy számban van-

nak ilyen üzemek; rossz minőségű vas-, üveg-, papír-áru termékeik regionális jelentőségűek. (Lásd ugyanott, 112. old.)

⁶⁵ Lásd *Zimányi Vera*: A rohonc-szalonkai uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Akadémiai Kiadó 1968. 106. old. — Örökösödési anyag alapján tárgyalja a paraszti munkaeszközöket. Azt is megjegyzi, hogy: „Lényegében mindazokat a szerzőségeket megtalálhatjuk a XVII. században is, amelyek egy XX. század eleji tradicionális parasztgazdaság felszereléseit képezték”. Ez nyilván a különböző szerszám-élelésekre (ásó, kapa, eke, stb.) és nem konkrét megjelenési formájukra vonatkozik; *Győrffy István*: MN. II. köt. 159. old.

⁶⁶ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 271. old.; *Kósa László*: Az Alföld... 30—31. old. — „A gyulai vásáron még Csongrád megyéből is felkeresték őket (a hegyvidéki, itt erdélyi parasztbirtokosokat — T. Z.) magyar villáért és tövisboronáért. Volt olyan csongrádi gazda, aki minden tavasszal elment Gyulára favilláért.” (1864-ben megjelent Kisjenői uradalom „Jószágismertetését” idézi.) Villaformák: *Győrffy István*: MN. II. köt. 127. old.

⁶⁷ Lásd ugyanott, 173—175. old.; *Varga Gyula*: A parasztság munkaeszközei. 283. old.

⁶⁸ Lásd *Győrffy István*: MN. II. köt. 175—178. old.; *Kiss Lajos*: A kasza a hódmezővásárhelyi ember kezén. Magvető 1958.; *Varga Gyula*: A parasztság munkaeszközei 282. old.; Szecskavágó: *Győrffy István*: MN. II. köt. 129. old.; Metszőollóról ugyanott, 195. old.

⁶⁹ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 174. old.-tól; *Győrffy István*: MN—MF. 124. old.-tól.

⁷⁰ A varrógép már a kelmék változását mutatja. Saját gyűjtésemben a ruhadarabokat, a durva kenderből szőtt vásznat kézzel varrják és rojtozzák; ezt az anyagot a gép „nehezen viszi”. Német géptípusok (»Singer«) terjedtek el, a márka sok más géphez hasonlóan magát a varrógépet jelenti.

⁷¹ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 62., 64. old.

⁷² Cziborék költségvetésében évente 70—80 kg búza szerepel élesítésért, 100 Pengő vasalásért; egyszerűbb élesítésre saját köszörűjük van.

⁷³ Lásd *Bátky Zsigmond*: MN. I. köt. 279—274. old.; *Kirner A. Bertalan*: A békési vásár. Gyula 1964. 104—107. old.

⁷⁴ Lásd *Győrffy István*: MN. II. köt. 162. old.-tól; *K. Kovács L.*: 1937.; *Varga Gyula*: A parasztság Magyarországon... 273. old.; a könnyű ekére: *Szabó István*: A falurendszer kialakulása... 21. old.; középkori típusok *Belényesy Márta*: A földművelés fejlődése... 399. old.; a rostákról *Varga Gyula*: A parasztság Magyarországon... 297. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. A parasztság Magyarországon... I. köt. 349. old.

Barabás Jenő: Mutatvány a Magyar néprajzi atlasz anyagából. Néprajzi Értesítő, 1967. 5. old.

Bartha Antal: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. I—II. rész. Századok, 1963. 2., 3. sz.

- Bátky Zsigmond*: Parasztházaink építőanyag szerinti megoszlása (1910-es adatok). Föld és Ember, 1921.
- Belényesi Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A telek és a magyar tanya középkori gyökerei. Budapest 1946.
- A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia*, 1954. I. rész 3—4. sz.; II. rész: 1955. 1—2. sz.
- Bevilaqua-Borsody Béla*: Régi és új magyar takácsmesterségek. Budapest é. n.
- Birket-Smith, Kaj*: A kultúra ősvényei. Gondolat 1969.
- Bodrogi Tibor*: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok. *Ethnographia*, 1957. 1. sz.
- A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. Műveltség és hagyomány. III. köt. 1961.
- Társadalmak születése. Gondolat 1962.
- G. Bolla Ilona*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. *Annales Univ. Scient. Budapestiensis. Sectio Hist.* I. köt. Budapest 1957.
- Borovszky Samu* szerk. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Magyarországi vármegyéi és városai. Budapest 1907.
- Cerroni, Umberto*: Gondolatok a család és a társadalom viszonyáról. Olasz marxista filozófusok írásaiból, Gondolat 1970. 493. old.
- Clauss, Günter—Hiebsch, Hans*: Gyermekekpszichológia, Akadémiai Kiadó. 1964.
- Család és házasság a mai magyar társadalomban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.
- Csaplovics, Johan v.* (Csaplovics János): Gemälde von Ungarn. I—II. köt. Pesth. 1829.
- Deér József*: Pogány Magyarország — keresztény Magyarország. 1938.
- Engels*: A család, a magántulajdon és az állam eredete. A Marxizmus—Leninizmus Kiskönyvtára, 42—44. sz. Szikra 1949.
- Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Budapest é. n.
- Magyar falu, Budapest 1940.
- Parasztok. Atheneum 1938.
- Futóhomok. A Duna—Tiszaköz földje és népe. Budapest 1937.
- Magyar paraszttársadalom. Budapest 1941.
- Erdélyi István*: A honfoglaló magyarság régészeti emlékényaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről. *Archeológiai Értesítő*, 1960. 2. sz.
- Europa et Hungaria*. Congressus ethnographicus in Hungaria. 16—20. X. 1963. Budapest. Akadémiai Kiadó 1965.
- Féja Géza*: Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe. Budapest é. n.
- Fél Edit*: Kocs 1936-ban. Budapest 1941.
- A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Kisalföldi Közlemények, I. köt. 2. sz.
- Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlat. Kisalföldi Közlemények, I. köt. 3. sz. Érsekújvár 1944.
- A magyar népi társadalom életének kutatása. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. II. köt. Budapest 1948.
- Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményéről. Néprajzi Közlemények, 1958. 4. sz.
- Fél Edit—Hofer Tamás*: Proper peasants. Traditional life in a hungarian village. Aldin-Corvina. Viking Fund Publications in Anthropology 46. Chicago—Budapest 1969.

(A Heves megyei Ártányról — T. Z.)

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

Frazer, J. G.: Az aranyág. Gondolat 1965.

Gunda Béla: Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolatai a Lápos felső völgyében. Földrajzi Közlemények, 1941.

— Die regionalen und strukturellen Belange der ungarischen Volkskultur. Europa et Hungaria. 1965.

— Ethnographia carpatica. Akadémiai Kiadó 1966.

Győrffy István: Takarás és nyomtatás az Alföldön. Néprajzi Értesítő, 1928.

— Magyar nép, magyar föld. Budapest 1942. (Cikkgyűjtemény; szerk.: Győrffy György.)

Heckenast Gusztáv: A vaskohászat története Magyarországon a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. Kohászati Történeti Bizottság Közleményei. 23. köt. Budapest 1962.

Hofer Tamás: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. Ethnographia, 1955. 1—2. sz.

Horváth Pál: A kelet- és középkelet-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.

Istvánffy Gyula: A matyó nép élete. Miskolc 1897.

— Újabb adatok a palócok etnográfiájához. Ethnographia, 1898. 9. sz.

Jankó János: Adatok a bács-borsodmegyei sokaczkok néprajzához. Ethnographia. 1896. 1, 2—3. sz.

Jávor Katalin: A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban. Közlemények a KLTE Néprajzi Intézetéből. Debrecen 1966. Részlet „A nő helyzete és szerepe egy nyírségi falu közösségében” c. kéziratból.

Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből. Szerk.: Makkai László. Akadémiai Kiadó 1966.

Kalicz Nándor: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Corvina Könyvkiadó 1970.

Kállay István: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között. Századok, 1966. 2—3. sz.

Káplár József: Nemzetközi integráció és külkereskedelem. Közgazdasági Szemle, 1966. 12. sz.

Kirilly Zsigmondné: A homonnai uradalom jobbágyosságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a XVIII. század első felében. Jobbágytelek... 1966.

Kirner A. Bertalan: A békési vásár. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 55—57. Gyula 1964.

Kiss Lajos: A szegényemberek élete. Művelt Nép 1955.

— A kasza a hódmezővásárhelyi ember kezén. Vásárhelyi hétköznapiak. Magvető 1958.

Kiszely Iván: Sírok, csontok, emberek. Gondolat 1969.

Kósa László: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. Adatok a sarló—kasza eszközváltásához. Ethnographia, 1967. 1. sz.

Kosáry Domokos: A paraszti „família” kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle, 1963. 1—2. sz.

König, R.: „Familie” címszó. Sociologie. Das Fischer Lexikon. Frankfurt am Main 1958.

László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet Kiadó 1944.

— A magyar őstörténet régészete. MTA Társadalmi-történelemtudományi osztályának közleményei, 1954. 460. old.

Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1963.

A magyarság néprajza. I. köt. 1941., II. köt. 1942., III. köt. 1943., IV. köt. 1943. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Makkai László: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le moyen age. Kézirat.

Marx—Engels—Lenin: A nőkérdésről és a családról. Kossuth Könyvkiadó 1967.

Marx—Engels: A német ideológia. Szemelvények Marx és Engels 1845—1846-ban írt kéziratban maradt művéből. Szikra 1952.

Marx Károly: A tőke. Szikra 1949.

Mead, Margaret: Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban. Gondolat 1970.

Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó 1963.

Mérei Ferenc—V. Binét Agnes: Gyermekelektan. Gondolat 1970.

Mesterházy Károly: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1966-67. Debrecen 1968.

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Közoktatási Kiadó V. 1951.

Molnár Ambrus: Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon (1890—1896). Agrártörténeti Szemle, 1967. 1—2. sz.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Budapest, 1949.

Molnár Mária: Egy parasztgazdaság munkaszervezete. (1940. Tarpa.) Agrártörténeti Szemle, 1970. 3—4. sz.

Morgan, Lewis Henry: Az ősi társadalom. Gondolat 1961.

Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében. Magyar Könyvtár, Budapest 1956.

— The Joint Family in Hungary. Europa et Hungaria. 1965.

— A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. Ethnographia, 1966. 4. sz.

Nemeskéri János—Kralovánszky Alán: Székesfehérvár becsült népessége a X—XX. századokban. Székesfehérvár évszázadai, 1. Az államalapítás kora. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 125—140. old.

Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. A parasztság Magyarországon. II. köt. 9. old.

Pándi-Kovács Attila: Die Schafhaltung der Grossfamilien bei der ostlichen Palocen (Ungarn). Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Akadémiai Kiadó 1969. 402. old.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Tanulmányok. Szerk.: Szabó István I—II. köt. Akadémiai Kiadó 1965.

Plándér Ferenc: Göcseiek esmérete. Tudományos Gyűjtemény 1838. 6. köt.

Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI—XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. Jobbágytelek... 1966.

Ruitz Izabella: A parasztfjúság társaslete a Bódva vidékén (1880—1950). Ethnographia, 1965. 4. sz.; 1966. 1. sz.

Schmitz, C. A.: Grundformen der Verwandtschaft. Basler Beiträge zur Geographie u. Ethnologie. Ethnologische Reihe, Basel 1964. 1.

Sullerot, Evelyne: A női munka története és szociológiája. Gondolat 1971.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Akadémiai Kiadó 1966.

— A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó 1969.

— Bács, Bodrog, Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Budapest 1954.

Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3—4. sz.

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. köt. Tankönyvkiadó 1964.

Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Budapest 1919.

Tanulmányok az integráció témaköréből. Társadalomtudományi Intézet 1971.

Tálasi István: Cselédsor a Kiskúnságon. Népünk és Nyelvünk. 1935.

— A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia, 1957. 1. sz.

Timaffy László: Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezésében. Anabona. II. Győr.

Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és textilmanufaktúra Magyarországon 1840—1849. Akadémiai Kiadó 1964.

A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1957.

Turnbull, Colin M.: Az afrikai törzsek élete. Gondolat 1970.

Turnwald, Richard: Die menschliche Gesellschaft... Berlin—Leipzig 1931—1935. II.

Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958. 1. sz.

Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei. A parasztság Magyarországon... 1965. I. köt. 267. old.

Veress Éva: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalomban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle, 1958.

— Háztartás, telek és termelés viszonya a hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. Jobbágytelek... 1966.

Vita a jobbágháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről. Történelmi Szemle, 1961. 3. sz.

Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1932.

Wellmann Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Főként az 1715. évi országos összeírás alapján. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3—4. sz. 344. old.

Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar törvények. Franklin—Révai 1897.

Zimányi Vera: Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Burgenlandische Forschungen. Heft 46. Eisenstadt 1962.

— A roñonc-szalonkai uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Akadémiai Kiadó 1968.

A komplex területi érdekképviselő

Minden demokrácia alfája és omegája a hatalom kérdése. A hatalom a szocialista társadalomban azonban nem öncél, hanem eszköz az emberek boldogulásához. A munkáshatalommal különösen szorosan összefüggenek a kormányzásnak, az államhatalom gyakorlásának módszerei és legáltalánosabb alapelvei. Nyilvánvalónak látszik, hogy az elavult kormányzati módszerek gyengíthetik, viszont a korszerű alapelvek és módszerek — amelyek megfelelnek a termelő erők és a társadalom fejlettségének — erősíthetik a társadalmi rendszert, elősegíthetik a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődését, és ezzel erősítik a munkáshatalmat.

A demokratizmus fejlődésén tudatosan munkálkodni nem pillanatnyi diavat, nem egyes emberek ötlete, nem is valamiféle „elhajlás”, hanem társadalmunk fejlődésének természetes velejárója, objektív követelménye. Hazánkban már túljutottunk a fejlődés extenzív szakaszain, mivel annak tartalmi kimerültek. Ma — a fejlődés intenzív szakaszában — már nem elegendő a mennyiségi oldalak (mutatók) teljesítése, az élet minden területén előtérbe kerülnek a minőségi követelmények. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az emberek magas fokon azonosulnak a feladatokkal. Ezért szükséges — a hatalom osztálytartalmának megváltoztatása nélkül — a hatalom gyakorlása, a kormányzás alapelveinek és módszereinek továbbfejlesztése. Ilyen fejlődésre ösztönöz a Központi Bizottság kezdeményezése és határozott álláspontja államéletünk és szocialista demokratizmusunk továbbfejlesztésében.

A hatalom gyakorlásának, a kormányzás továbbfejlesztésének szempontjából a jelenlegi szakaszban fontos a tanácsok helyének és szerepének helyes megítélése.

Államéletünkben, társadalmunk mechanizmusában, ha helyesen állapítjuk meg a *tanácsnak* mint állami életünk egyik fontos *alapsejtjének* (városi községi tanács) helyét és szerepét, akkor az állami szervek struktúrájában lehetséges lesz a fejlődésnek megfelelő és az ahhoz szükséges változtatásokat létrehozni.

Ezért örömmel üdvözölhetjük az MSZMP X. kongresszusának határozott állásfoglalását e kérdésben: „Az államelmélet, a szocialista demokrácia továbbfejlesztése a szocializmus teljes felépítésének egyik központi feladata. Ezt úgy kell megoldani, hogy erősödjön a központi hatalom, fokozódjon a kormányzati szervek hatékonysága és ugyanakkor növekedjen

a helyi szervek önállósága, a tanácsok önkormányzati tevékenysége és mind aktívabb legyen a lakosság részvétele a tanácsok és más állami szervek és testületek munkájában. Ilyen módon erősítjük a demokratikus centralizmust az állami életben is.”¹

Egy cikk keretében természetesen nem vállalkozhatunk „minden”, vagy „sok” kérdés kifejtésére. E cikk célja csak az, hogy a területi érdekvizonyokkal kapcsolatban fejtsen ki néhány gondolatot.

KÖZPONTI ÁLLAMI IRÁNYÍTÁS — TERÜLETI ÖNÁLLÓSÁG

Az első kérdés, amelyre válaszolnunk kell: összeegyeztethető-e a modern, központosított kormányzattal a területi érdekképviselet? Nem ellentétes-e a helyi önállóság a központi irányítás hatékonyságával, vagy éppen a szocialista államelmélet követelményeivel?

Kétségtelen tény, hogy az egész világon növekszik az állam, a központi kormányzat szerepe a gazdasági és társadalmi élet minden szférájában. A kapitalizmusban az ismétlődő válságok, az állammonopolizmus kifejlődése, a tudományos-technikai forradalom, majd a gazdasági integráció folyamata, a szocialista világ hatása stb. azok a főbb tényezők, amelyek miatt a tőkés gazdaságok is igénylik — egyre nagyobb mértékben — az állami beavatkozás különböző formáit, módszereit.

Minél fejlettebb a gazdaság és a társadalom, annál bonyolultabb és minőségileg magasabb feladatok hárulnak a központi kormányzatra. Természetesen az állam potenciális lehetőségei a kizsákmányolástól mentes szocialista társadalomban nagyobbak. A tudományos-technikai forradalom hatása, általában a tudomány szerepének megnövekedett jelentősége korunkban és felhasználása a társadalom érdekében, nem utolsósorban költségigényessége, növeli a központi kormányzatok szerepét. A kormányzó pártok és a kormányzat, a „szakértő igazgatás” szerepét fokozza a társadalom intézményesíthettségének állandó növekedése is. A központi kormányzat szerepének hatékonyságának növekedése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy minden kérdésben a központi kormányzatnak kell döntenie, állástfoglalnia, akciót kezdeményeznie stb. Ahogy a kizsákmányolás megszűntetése után a szocialista társadalom nem tekinthető homogén, strukturátlan társadalomnak, ugyanúgy nem strukturátlanok állami, társadalmi szervezeteink sem.

A gazdaságirányítás reformja leszámolt azzal a korábbi illúzióval is, hogy a népgazdaság „egyetlen vállalat”, amellyel kapcsolatban minden kérdésben központilag kell döntenie. „A szocialista állam centrálisan irányított és szervezett, de nem úgynevezett »totális« állam.”²

A gazdasági mechanizmus reformjának tapasztalatait természetesen nem lehet mechanikusan alkalmazni az államélet területére. Bizonyos következtetéseket azonban még így is levonhatunk. Ugyanúgy, ahogy gazdasági té-

¹ Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1971.

² 25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről. Interjú Nyers Rezső elvtárrsal. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 118. old.

ren a közvetlen központi irányítási módszer gátolta a hatékonyságot és a szocialista elvek érvényesülését, a központi „direkt” beavatkozások a helyi ügyekbe a tanácsoknál is jelentékenyen hátráltatják a hatékony működést, a „helyi kezdeményezést, a helyi újító szellemet”³, a szocialista demokrácia kibontakozását. A központi kormányzati munka színvonalát, hatékonyságát csak akkor lehet emelni, ha a részfeladatokról megszabadulva a fő kérdések elemzésére, kidolgozására és megvalósításának eszközeire, és a „mikro” feladatokról megszabadulva a „makro” feladatokra összpontosítják az erőt. Ehhez azonban a tanácsokat megfelelő helyi hatáskörrel és döntési joggal kell felruházni, hogy a központi elképzeléseket hatékonyabban valósíthassák meg. A tapasztalat is azt mutatja, hogy ezek az elvek nem gyengítik, hanem erősítik a központi irányítást.

Ha visszaemlékezünk, volt olyan időszak, amikor a lakosság élelmezését és a megfelelő készletek biztosítását úgy képzeltük el, hogy minden darab tojást és csirkét központilag nyilvántartanak, előírnak, begyűjtenek. Volt időszak, amikor kormányzati feladatnak tartottuk annak eldöntését, hogy mikor szántsanak-vessenek a parasztok. Amikor a Központi Bizottság megszüntette a begyűjtést, sőt „a kormány szintű vetési kampányokat” stb., ezzel nem rosszabb, hanem összehasonlíthatatlanul jobb lett a helyzet. *Akkor a központi kormányzat akarata és szándéka ellenére is importáltuk a gabonát, most nekünk van exportra gabonánk.*

Valószínűnek látszik, ahogyan kilábalunk az extenzív gazdálkodás időszakából, és amilyen mértékben gazdaságunk intenzívebbé válik, úgy változik szükségszerűen a kormányzás módszere is. A „direkt” intézkedések — miként a gazdasági életben — a társadalmi élet jelentős szféráiban is egyre közvetettebbé válnak. A fejlődés tendenciája, hogy emelkedik a lakosság jövedelme, növekszik szabad ideje, műveltsége, igénye. Ez az időszak várhatóan előtérbe helyezi a „termeléscentrikus” tervek után a „társadalomcentrikus” tervezést, a belső piac — a lakás-, a személygépkocsi-program — nagyarányú fejlesztését, az urbanizációt, a kommunális, kulturális, szociális és személyi szolgáltatások, az infrastruktúra korszerű arányainak létrehozását. Ezen feltételek teljesülése és a változások együtt járnak azzal, hogy a termelők — demokratikus érdekképviselőiteiken keresztül — beleszóljanak a társadalmi tervezésbe és irányításba. Mindez együtt egyre inkább megváltoztatja az állami intézkedések tartalmát és körét, anélkül természetesen, hogy megváltozna a hatalom osztályjellege. A mezőgazdasági termékek begyűjtésének megszüntetése sem a munkáshatalom szocialista jellegének gyengítését jelentette. Ellenkezőleg: *egy tipikusan háborús gazdálkodási módszert* szüntettünk meg akkor, amikor az már *anakronizmus* volt, gyengítette a munkás-paraszt szövetséget, és lényegében kompromittálta a szocializmust itthon és külföldi barátaink előtt egyaránt.

Ami a helyi önállóságot és hatáskört illeti, ugyanúgy, ahogyan a gazdasági életben nem lehet helyesen és felelősséggel dönteni a vállalatok helyett, nem lehet a városi (községi) tanácsok helyett sem. A tanácsok hivatottak arra, hogy képviseljék (elősegítsék közös gondjaik megoldását) a területükön élő egyenlő jogú, de a jogok realizálásában különböző lehetőségű és érdekű állampolgárok különböző rétegeit, csoportjait, akiket az köt össze

³ Lenin Művei. 27. köt. Szikra 1952. 202. old.

alapvetően, hogy azonos területen laknak, érdekeltek sokféle szolgáltatás fogyasztásában (az oktatástól a személyi szolgáltatásig), így lakóterületük komplex fejlesztésében is. Nem valószínű, hogy olyan bonyolult feladat, mint egy-egy város vagy község komplex fejlesztése Budapestről vagy a megyeszékhelyről jobban eldönthető, mint helyileg az abban legjobban érdekelt lakosság, illetve képviselői által. Természetesen más a lakosság politikai közérzete és másképpen talál magára az állampolgár akkor, ha az őt közvetlenül érintő kérdésekben saját maga, illetve képviselői által dönthet.

A marxista államelmélet művelőitől nem idegen a területi szervek önállóságának gondolata. „És mint ahogy a demokratikus centralizmus egyáltalán nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, feltételezi a különböző vidékeknek, sőt az állam különböző közösségeinek legteljesebb szabadságát, mind az állami, mind a társadalmi, mind a gazdasági élet különféle formáinak kidolgozásában.”⁴

Összegezve azt mondhatjuk: a kormányzat munkáját eredményességén mérhetjük. Az a vertikális munkamegosztás, hogy a központi kormányzati szervek közvetlenül az *országos* ügyekben döntenek, a *helyi*, területi ügyekben pedig — a törvényes kereteken belül — a tanácsok, eredményesebbé teheti mind a központi, mind a helyi irányítást. Az a körülmény pedig, hogy túlhaladott módszerek helyett korszerű intézkedésekkel, állandó, részletekbe menő „direkt” beavatkozások helyett „indirekt” *szabályozásokkal*, sok jogszabály helyett magasabbrendű kerettörvényekkel irányít, és a horizontális munkamegosztás szabályai szerint az *egymás mellett* létező különböző szervek, intézmények is végzik *saját munkájukat* — jobbá, a felelősség szempontjából áttekinthetőbbé, kevésbé kapkodóvá, tervszerűbbé, azaz együttvéve eredményesebbé, humánusabbá, szocialistábbá teheti *lent* is és *lent* is a munkát. Mindez nemhogy ellentétes lenne, hanem inkább *kívánatos* a szocialista államélet szempontjából.

A KOMPLEX TERÜLETI ÉRDEKEK SZEREPE

Az elmúlt évtizedek termeléscentrikus szemlélete az ágazati központokat, tárcákat helyezte előtérbe a városfejlesztésben is. Ez bizonyos időszakban (például a nagyfokú háborús károk után) elképzelhető. A kérdés az, lehetséges-e tartósan a várost, a községet *ágazati*, illetve *tárcaérdekek* alapján fejleszteni? Ez nagyon nehezen képzelhető el. Nemcsak azért, mert nem lehet egy ágazatot (egy tárcához tartozó vállalatokat, intézményeket) bárhol, *bármilyen szétszórtsággal* fejleszteni — hanem azért is, mert az ágazati érdek többnyire *a terület lakosságának csak egy részét érinti*, illetve érdekeinek csak *egyik sávját* képviseli. Ilyen volt például a múltban az iparfejlesztés jelentős része, amely a szükséges kommunális, egészségügyi, szociális, személyi stb. szolgáltatás nélkül jött létre. Ismeretes, ha egy tárca egy városban valamilyen vállalatot, intézményt létesített, a tanács vezetői mindent elkövettek (néha még szabálytalanságokat is), hogy megteremtsék a legszükségesebb összefüggő, kiegészítő beruházásokat. Az *ágazatnak*, tár-

⁴ Lenin Művei. 27. köt. 202. old.

cának, „csak” üzemre, munkaerőre volt szüksége, a városnak lakásra, vízvezetékre, villamoshálózat bővítésére, útra, közlekedésre stb. is.

A nagy társadalmi változások hatására (az iparosítás, a mezőgazdaság nagyüzemesítése) létrejött migráció és átrétegződések más igényeket, elvárásokat támasztottak a lakással, a közlekedéssel, az iskolával, az egészségüggyel, a kereskedelemmel, a személyi szolgáltatásokkal stb. szemben. Vállalhatja-e egy-egy ágazat, tárca ilyen sokoldalú igények kielégítését a városok, a lakóterületek mindenoldalú fejlesztését? Nem, ezt nem vállalhatja egyetlen tárca sem. Nem azért, mert „rosszak”, hanem, mert *ilyenek* a szervezeteik, az érték- és érdekrendszerük, szemléletük, és nem is lehetnek mások. Ezért az ágazati érdek nem lehet a városok (lakóterületek) fejlesztésének rendezőelve.

Elképzelhető-e hogy egy önállósággal és önfinanszírozással rendelkező tanács előtérbe helyez (preferál) valamilyen ágazati, tárca-, illetve szakmai érdeket? Ilyen elképzelhető. Különösen akkor, ha ez abban az időszakban a lakosság többségének érdekeit szolgálja. (Ez a legsimább ügy.) Elképzelhető, hogy valamely kérdésben a tanács az egyik kisebbségben levő csoport érdekeit képviseli, ha e csoport érdekeit a többség sem hagyhatja figyelmen kívül. (Nem sért többségi érdeket, illetve a kisebbségi csoport olyan jelentős, hogy nem lehet büntetlenül mellőzni érdekeit.)

Nyilvánvaló, hogy egy ipari, mezőgazdasági stb. vállalat eddig is, ezután is megteheti, hogy vízművével csak saját telepét (üzemi épületek és szolgáltatási lakások) látja el. A tanács azonban nem teheti meg, hogy a város lakóinak egy részét tartósan kirekessze a vízellátásból. Hosszabb távon a tanács a lakosság *túlnyomó többsége* érdekében működhet. Ha ez nem így történik, egy jó választási és képviseleti rendszerben leváltja a tanács vezetőit.

Lehetséges, hogy *vállalati* (szövetkezeti) érdekeknek megfelelően fejleszték a várost, a községet? Természetes, hogy a nagy, erős ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vállalatok, szövetkezetek éreztetni fogják hatásukat a város fejlődésében. Ez jó és helyes, és különösen önkormányzat esetén kedvező impulzusokat adhat a város (község) fejlődéséhez. De megoldhat-e a vállalat olyan kérdéseket, mint az egészségügyi, a szociális, a kulturális kérdések stb.? Nem, nem oldhat meg. Nemcsak azért, mert egy város, község lakossága *nem egy vállalat* vagy szövetkezet dolgozóiból tevődik össze — még ott sem, ahol egyetlen vállalat vagy szövetkezet működik a területen —, hanem azért sem, mert a kulturális, szociális, egészségügyi stb. fejlesztés kérdései *nem tartoznak a vállalati kategóriákba*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e területek egyikén-másikán a vállalat nem folytathat *kiegészítő*, kooperatív (együttműködő) tevékenységet. Ez azonban nem terjed ki — a társadalmi munkamegosztás mechanizmusa miatt sem — a terület lakossága igényeinek és szükségleteinek kielégítésére. Nem is terjedhet, mert a vállalati érdekekkel is ellentétes.

Egy-egy város (község) fejlesztése tehát nem ágazati, nem szakmai, nem vállalati (szövetkezeti) érdek, hanem sokkal inkább *komplex, területi érdekek alapján történhet*. A város (lakóterület) problémái komplexen jelentkeznek és így is oldhatók meg. Ilyen igény jelentkezett már korábban a területi szerveknél. Így például a Bács megyei pártbizottság javaslata szerint: „A megye tervszerű és hatékony fejlesztése indokolja, hogy az ötéves

népgazdasági tervezés rendszerén belül érvényesüljön a területi tervezés komplex rendszere.”⁵ A megyei tanács végrehajtó bizottsága jelentésében olvashatjuk, hogy: „... a rendelkezésre álló anyagi, szellemi és pénzügyi lehetőségek koncentrált felhasználására, a feladatok komplex megoldására törekszünk”.⁶ (Kiemelések tőlem — S. T.) A városi lakosságnak — természetesen differenciáltan — szüksége van munkahelyre és zöldterületre, vízre és gázra, különböző iskolákra és kórházakra éppen úgy, mint közlekedésre, köztisztasági és egyéb szolgáltatásokra. Ahogy sokszor elhangzik, bölcsődére és temetőre — és mindarra, ami a kettő között van.

Elsősorban azért indokolt a tanácsban megfelelő képviselői elv, mert a tanács a lakóhely, a terület komplex fejlesztésében érdekelt. A tanácsnak olyan komplex helyi fejlesztési és szolgáltatási feladatai vannak, amelyeket a társadalmi, politikai, szakmai és a különböző csoportérdekek oldaláról leginkább egy szocialista önkormányzat oldhat meg. A komplex területi érdekek növekvő szerepe az állami mechanizmusban, vagy ennek igénye ma már egyre gyakoribb a szocialista országokban; és polgárjogot nyert a legtöbb országban.⁷ „... a várostudomány fejlődése az utóbbi évtizedekben mindinkább igazolja a marxista szemlélet helyességét... Mindenütt elismerik a komplex távlati tervezés szükségességét...”⁸

Ilyen irányú igényt támaszt az MSZMP és a kormány is: „Növelni kell a tanácsok társadalmi, politikai szerepét, önkormányzati jellegét, hatáskörét és felelősségét a helyi feladatok megoldásában”.⁹

Elvétve ellenkező véleménnyel is találkozhatunk. Erre utal Lakos Sándor tanulmányában: „Félelem mutatkozott és mutatkozik ennek kapcsán attól, hogy a területi szervek ilyen szituációban a területi érdekeket fogják képviselni. Sokan ezt úgy értelmezik, mint valamiféle szembenállást az általános politikai és népgazdasági érdekekkel. Ez természetesen nincs így.”¹⁰ A jelenlegi gyakorlat az, hogy a „népgazdasági érdekek” jelszavával minden terület és intézmény minél nagyobbab igyekszik „markolni a népgazdaság kasszájából”. (Lásd a túlméretezett vagy nem megfelelő sorrendben, nem eléggé komplexen összefüggő beruházásokat!)

Természetesen a komplex területi érdekek kialakulása és megvalósulása nem egyszerűen a különböző rétegek, csoportok érdekeinek összeadása. Az egymást segítő és támogató érdekektől az egymást keresztező — a mai tár-

⁵ Forrás: „Jelentés Bács-Kiskún megye általános helyzetéről és fejlesztési irányelveiről.” (Kecskemét, 1965. november 15.) MSZMP Bács-Kiskún megyei Bizottság Archivuma.

⁶ Forrás: Bács-Kiskún megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága jelentése a Gazdasági Bizottság elé. (Kecskemét, 1969 április.)

⁷ Halász József: A tanácsi képviselet tartalma és a helyi érdekek képviselete. Társadalmi Szemle, 1969. 9. sz.

⁸ Dr. Borsos József: Sajátosságok és a lakosság szerepe a várospolitikában. Várospolitika, Tanácsok Könyvtára 1968. 37. old.

⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács 1969. március 5—6-i együttes ülésének határozata.

¹⁰ Lásd Lakos Sándor: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában. Kossuth Könyvkiadó 1969.

sadalmi ismeretek mellett hatásaiban sokszor előre nem is látható —, a legkülönbözőbb társadalmi mozgást kiváltó érdekekről van szó.

A különböző rétegek valóságos érdekei és erőviszonyai differenciáltak, azok rangsorolása, integrálása a különböző szintű politikai intézmények feladata. A kérdés az, kedvező-e a társadalmi fejlődésre az érdekek nyílt jelentkezése? Igen, vélhetjük úgy, hogy kedvező, mert az érdek a társadalmi struktúra és a politika között a közvetítő szerepét játssza. Az érdekviszonyok *a társadalom struktúrájának megfelelő valóságos érdekeket* közvetíthetik a politika számára. Kedvező-e ez a politika, a társadalom vezetés számára? Feltétlenül az. Mégis más annak a politikának a realitása, ha objektív érdekek tanulmányozása, rangsorolása alapján születnek a döntések, mintha csak a felszínen jelentkező hangulati elemek, nézetek, kívánságok alapján. Az érdekek sokszor igen bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással. Nem kétséges, hogy a fejlődés hatékonysága más ott, ahol az érdekviszonyokat is befolyásolni tudjuk.

Ha egy területi szerv nyíltan képviseli egy terület érdekeit — és nem a vélt vagy általa nem is ismert társadalmi vagy népgazdasági érdeket —, akkor központilag szabályozott alapelvek alapján nyíltan megütközhet a különböző vállalati, ágazati, területi érdek. Az érdekek nyílt jelentkezése a politikai vezetés döntéseivel, a politikai szintézishez is kedvezőbb helyzetet teremt.

Széles körben ismeretes — a városfejlesztés példájánál maradva —, hogy csaknem minden nagyvárosi tanács és számos szervezet hozott már arra határozatot, hogy a munkáslakta területeket, külvárosokat megfelelő kereskedelmi hálózattal kell ellátni. Nemcsak a városi tanácsok, az MSZMP VIII. kongresszusa is úgy határozott, hogy: „Az üzlethálózat bővítése és korszerűsítése mindenekelőtt az új lakótelepeken és a nagyvárosok munkáslakta kerületeiben szükséges.”¹¹

Bár a IX. kongresszus — joggal — fejlődést állapított meg e területen is, azonban nem mondhatjuk el, hogy *lényeges* változás történt. Lehet fejlődés a továbbiakban is, de *alapvető* változást, modern nagy áruházak, bevásárló központok kialakulását elsősorban a gépkocsisűrűség fogja *kikényszeríteni*. A különböző vizsgálatok és tapasztalatok azt mutatják, hogy mindenütt akkor építenek a külvárosokban áruházakat, amikor az *érdekviszonyok úgy alakulnak*, hogy a centrumban már nem kifizetődő, mert az óriási parkolóhelyek elviselhetetlenül költségessé, vagy ennek hiánya nehezen vagy alig megközelíthetővé teszi az áruházakat. Ezért a gépkocsik számának növekedése azzal is jár, hogy kevés áruház fog épülni a belvárosban, több a külterületeken, ahol parkírozó terület is van. A munkáskerületek jobb ellátása nemcsak emberbaráti vagy politikai elkötelezettség, hanem olyan érdek, amit más érdekek különböző módon befolyásolnak. Ha ezt felismerjük, a szocialista társadalomban nagyobb lehetőségünk van például a tervek összehangolására, az érdekek tényleges befolyásolására.

E cikk keretében természetesen nem elemezhető, hogy a modern dinamikus gazdaságban miért játszik olyan nagy szerepet a lakás- és gépkocsi-program. Az sem fejthető ki, hogy a gépkocsi-program hogyan kapcsolódik

¹¹ MSZMP határozatai és dokumentumai. 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó 1964. 575. old.

össze az útellátottsággal, és annak minőségével stb. Mindezeket azonban egy döntésnél célszerű számításba venni.

Kérdéses, hogy az *ágazatok*, a *vállalatok* (szövetkezetek) számára *kedvezőbb-e*, ha létezik egy komplex területi érdeket képviselő, tervezéssel, fejlesztéssel foglalkozó, *jórészt saját anyagi forrásokkal rendelkező tanács*? Úgy vélhetjük, hogy kedvezőbb. Saját tapasztalatainkból tudjuk, hogy egy városban, ahol valamely tárca jelentősen fejlesztette például az ipart, igen nagy ellentmondások és feszültségek keletkeztek. Amilyen kedvező volt a munkahelyek számának növekedése, kedvezőtlenül hatott a lakás-, az iskolaépítés, az egészségügy stb. elmaradása, mert ezek más-más tárcához tartoztak, és a városi tanácsnak nem volt sem anyagi forrása, sem beleszólási joga. Természetesen minden más aránytalanság is feszültséget okozott. Nyilvánvaló, hogy a tárca vagy a vállalat fejlesztése zökkenőmentesebb és kedvezőbb, ha a területi fejlesztés — az infrastruktúra, a kommunális ágazat stb. — lépést tart azzal, sőt olykor az ésszerű követelményeknek megfelelően megelőzi a vállalatok fejlesztését. Ily módon sokkal inkább egyeztethető a helyi és az ágazati érdek, mint központi koordinációval, amelynek eredményessége még az aránylag kevés számú fontosabb településeknél is kétséges.

Joggal felvetődhet a kérdés: ezek szerint *a komplex területi érdek magasabbrendű, mint az ágazati, a tárca-, vagy a vállalati érdek*? A területi érdek a népgazdasági érdek? A népgazdasági érdek fogalmát — csakúgy, mint társadalmunk érdekviszonyait — nem ártana kutatni és sokoldalúan megközelíteni. Megválaszolására egy cikk keretében nem vállalkozhatunk. Mindenesetre annyit már most is megállapíthatunk, hogy sem az ágazati (tárca), sem a területi vagy vállalati és egyéb csoportérdek nem azonos a népgazdasági érdek fogalmával. Egybeeshet a kettő és ellentmondásba is kerülhet. A területi vagy tárca- stb. érdek nem bűn, nem szégyellnivaló, hanem olyasféle, mint a rész és az egész viszonya egy élő organizmusban. Természetesen magában hordozza a konfliktus és a harmónia lehetőségét és egységét. Ez ismét nem hiba, amióta tudjuk, hogy a szocializmus építése nem konfliktusmentes idill.

Valamely objektív érdekhez kötődő, de szubjektív elemeket is tartalmazó képviselőlet előtérbe kerülése például akkor válhat hibává, ha túl kevés az alapegységekben (vállalat, szövetkezet, tanács) a felhalmozás és minden beruházás, fejlesztés fölött lényegében központilag döntenek. Így a pillanatnyi erőviszonyok és több szubjektív körülmény összejátszása módot adhat arra, hogy korszerűtlen, gazdaságtalan létesítmények, ágazatok fejlődjenek és torzítsák el gazdasági struktúránkat. (Lásd az elmúlt 18 év szénbányászati beruházásainak aránytalanul nagy részarányát.) Mindezt olyan időszakban — a IX. kongresszus előtt —, amikor a partikuláris érdekeket nem ismertük el, legfeljebb időnként a területi érdekeket kárhoztattuk. A területi érdekek *képviselőleténél* sem lehet természetesen a szubjektív vonásokat elkerülni. Elkerülhetjük a „túlzott követeléseket” akkor, ha a tanácsok önkormányzati oldalai is fejlődnek, és ha saját munkájuktól függő anyagi forrásokkal is rendelkeznek. Mindenesetre így olyan helyzetbe jutnak a tanácsok, hogy ha jobban segítik a vállalatok gazdálkodását, és maguk is jobban gazdálkodnak, akkor dinamikusabb fejlődést biztosíthatnak területükön; *a követelményt tehát saját maguknak címezhetik.*

Az a módszer, hogy a központi költségvetésben először alulról felfelé, azután felülről lefelé áramlik minden az utolsó fillérig, nemcsak felesleges, hanem talaja és kiváltója a „követelőzésnek”, mert a fejlesztés „forrása” közvetlenül a központ. A központi kormányzat feladata sokkal inkább a célok kitűzése és az, hogy megfelelő szabályozókat, ösztönzőket léptessen életbe a központi tervek megvalósítása érdekében, nem pedig „kameralista” módjára az „adófillérek” számolgotása. A tanácsok anyagi forrása (beleértve a hitelt és a több évre előre megszabott központi támogatást) tehát *biztosíték* is arra, hogy a komplex területi érdekek képviselőit ne tapadjanak tartósan durva szubjektív hibák, irreális, a társadalom érdekeit sértő helyi követelések.

Ha azonban elismerjük a részérdekeket, ha mezőnyt teremtünk számukra, ahol ezek a részérdekek megütközhetnek, és úgy kerül sor a döntésre — akkor minden szinten közelebb kerülhetünk az optimális döntéshez. Például elképzelhető, hogy a Tervhivatal csak az energiaszükségletet és a kívánatos tendenciát tervezi meg, és a különböző kutatóintézetek, nagyvállalatok, tárcák ajánlatai, pályázatai alapján dönt véglegesen a kormány vagy más szerv — esetleg a széles nyilvánosság bevonásával —, és így a legkedvezőbb, a legjobb szerkezetű energiabázis alakulhat ki. A csoportérdekek egyoldalú érvényesítése és a szubjektív tévedések ellen az érdekek nyílt ütköztetése és a nyilvánosság látszik a legjobb orvosságnak.

Érdekek természetesen ütközhetnek terület és terület, de tárca és tárca között is. Ha az érdekviszonyok kutatása alapján kidolgozzuk az érdekek ütköztetésének mechanizmusát, akkor a vezetés, a kormány számára is nyílt és reális alternatívák kiválasztására nyílik lehetőség. Természetesen a vezetés munkájának zöme előreláthatóan nem csak és nem is főleg a felügyeleti típusú tevékenység lesz, hanem előtérbe kerülhet az intervenció (főleg a kormányzatnál) és kooperációs (elsősorban a tanácsoknál) típusú tevékenység.¹² Különösen érdemes volna kutatni és kimunkálni a tanácsok kooperációs, intervenció és koordinációs típusú tevékenységét.¹³ Ezek részben az érdekek megütközésének „mezőnyei”, részben pedig *biztosítékok* is lehetnek (például egyenjogú intézmények érdekegyezése stb.).

Felvetődhet azonban, hogy a tanácsban önkormányzati kérdésekben a többség — a legerősebb csoportok képviselői —, a többségi elv alapján figyelmen kívül hagyhatja, „lehengerelelheti” a kisebbségben levő, de jelentős rétegek és csoportok érdekeit. Természetesen ez is lehetséges, és ezért az aggodalom jogos. Szocialista demokráciánk korábbi fejlődésének éppen az volt az egyik nagy gyengesége, hogy nem biztosította *intézményesen* a *kisebbség* érdekeinek védelmét. Sőt, ma is még szegény kisebbségben maradni egy testületben. Hogy ez milyen káros következményekkel jár, arra most nem térek ki.

A szocialista demokráciával azonban nem ellentétes, sőt kívánatos a kisebbségi érdekek védelme, mert az fejlettebb, mint az olyan demokrácia, ahol a „nagyhal felfalja a kishalát”. A szocialista demokrácia magasabb-

¹² Megjegyzés: tevékenység alatt a döntési folyamatot értjük (kezdeményezés, előkészítés, döntés stb.).

¹³ Jelenleg a vizsgálatok és publikációk főleg a koordinációs típusú tevékenységgel foglalkoznak.

rendőségéből következik, hogy a kisebbségi csoportok, rétegek tényleges érdekeinek védelmét a párt és az állam nem bízhatja a véletlenre vagy ünnepélyes deklarációkra. Erre valók az intézményes biztosítékok, amiket az utóbbi időben kezdünk alkalmazni, és amelyek beépíthetők a képviselőlet rendszerébe is. Igen jó példa erre a SZÖVOSZ alapszabálya. A SZÖVOSZ-ban például nem szavazhatják le a fogyasztási szövetkezetek többségben levő képviselői a kisebbségben levő takarékszövetkezeti képviselőket a takarékszövetkezeteket érintő kérdésekben. Erre több intézményes garanciát biztosítottak (saját választmányuk vétőjoga, a nyitott tagság a szövetségben stb.).

A demokratikusan választott tanácsban (titkos szavazás, aktív szavazattal történő választás több jelölt között) a választott személyek általában nem mellőzhetik a jelentősebb kisebbségi rétegek érdekeit, mert lehetséges, hogy ettől függ legközelebbi megválasztásuk.

Köztudott, hogy például Győr munkásváros. 81 000 lakosából 40 060 főt a szocialista ipar foglalkoztat. Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy Győrben mellőzhetők a parasztok, az értelmiségiek, vagy az alkalmazottak érdekei. Jászberény 30 000 lakosából valamivel több mint 5 000 a szocialista iparban foglalkoztatottak száma. Egy ilyen jelentős réteg érdekeit a jászberényi tanács sem mellőzheti.¹⁴

Természetesen más intézményes biztosítékok is beépíthetők a tanács mechanizmusába.

LAKÓTERÜLETI INTEGRÁCIÓ

Társadalmunkban — mint minden fejlődő társadalomban — a tudomány, a technika és általában a *munkamegosztás egyre szerteágazóbb és bonyolultabb*, és ennek további fejlődése objektív tendencia. Ennek következtében a társadalom egyre differenciáltabbá válik, ami újra és újra egyre magasabb fokon követeli meg a társadalom integrálását. Csak szervezőmunkával és szankciókkal — és különösen egyoldalúan centralizált szervezőmunkával — ma ezt már nem lehet megvalósítani. Bizonyos fejlettségénél — amikor a dolgok bonyolultsága, fejlettsége miatt már szükséges, hogy az emberek azonosuljanak a feladatokkal és kezdeményezzenek is — előtérbe kerülnek az olyan tényezők, mint az emberi motivációk, az anyagi érdekelttség, az emberi kapcsolatok fejlesztésének jelentősége. A társadalom integrálása sem történhet *csak* a munkahelyeken keresztül (vállalat stb.), jóllehet a vállalat fontos közvetítő az egyén és a társadalom, az egyéni érdek és a népgazdasági érdek között. A társadalom és a szabad idő fejlődése során azonban egyre jelentősebb lesz az emberek *értelmes részvétele a helyi közügyekben, lakóhelyük fejlesztésében, ami összekötő kapocs és közvetítő lehet az egyén és a társadalom, az egyén és az államhatalom viszonyában.*

Ma már elismert dolog, hogy az *egyéni és a népgazdasági érdek között a vállalati érdek* a legfontosabb összekötő kapocs és közvetítő. Alig történt azonban vizsgálat arra vonatkozóan, hogy az *egyén és a társadalom között* részben anyagi, részben jóval szélesebb érdekek (a társadalmi-politikai

¹⁴ Az adatok a KSH „Területi idősorok” című (Budapest 1969.) kiadványból származnak. A felhasznált adatok az 1967-es esztendőre vonatkoznak.

ügyekben való részvétel, presztizs stb.) egyik jelentős közvetítője és összekötő láncszeme lehet a tanács.

Jelentős részt alkot az érdekeknek az a csoportja, amely a lakóhely fejlesztésében, a helyi ügyekben való döntésekben juthat kifejezésre. Ez csak akkor érvényesülhet és fejthet ki hajtóerőt, ha *valóságos képviselőben nyilvánulhat meg*. Amennyiben a tanácsban a lakosság közvetett módon (képviselet útján, esetenként közvetlenül, például népszavazással) maga dönthet a helyi fejlesztés célkitűzéseiben, a megvalósulás módszereiben, hasznos *lakóhelyi, területi integráció* jöhet létre. Az országos politika — az általános alapelvek központi, törvényes szabályozásával — *az önkormányzati munka révén könnyebben integrálhatja a társadalmat*, mintha a társadalom egységét csak az egyébként nélkülözhetetlen intézményeken és vállalatokon, a munkahelyeken keresztül próbálná megteremteni.

A cikknek nem feladata, és ezért nem szól az integráció egyéb területéről. Nem térhet ki a tanáccsal kapcsolatos számos kérdésre, sőt a cikkben foglaltakat sem tekinthetjük lezárt gondolatoknak.

A továbbiakban célszerűnek látszik, hogy a társadalomtudomány különböző ágazatai kutassák az érdeksztruktúrákat, és ezen belül a területi érdekvizonyok képviseletét, mozgásformáit, mechanizmusát. Kidolgozandók a központi szabályozók, terelők olyan rendszerei, amelyek a kívánatos tendenciákat erősítik. A lehetséges alternatívák kidolgoztatása és a döntés természetesen a politika, a kormányzat szférájába tartozik. A téma megéri a további vizsgálatokat és a nézetek ütközését.

TÁJÉKOZÓDÁS

A jómódú munkás az osztálystruktúrában

A szerzők az 1960-as évek első felében szociológiai vizsgáldást folytattak egy angol ipari város (Luton) három nagyüzemében: a Stefko-, a Laporte- és Vauxhall-cégnél.

A városról röviden annyit, hogy a második világháború után rohamos fejlődésnek indult. Nagy házépítési programokat valósítottak meg, amelynek következtében a lakosság nagy része került új környezetbe. Ugyanakkor a jobb kereseti lehetőségek miatt nagyon sok bevándorolt vegyült el a törzslakosság között, és telepedett le a városban.

A kutatás célja a jómódú munkás szociológiai vizsgálata volt. Eredményeit a szerzők könyvalakban is megjelentették, három kötetben „A jómódú munkás” címmel, más-más alcímmel.¹ Az alábbi ismertetés a harmadik kötetéről készült. A szerzők ideológiai állás-

pontja — ami az alábbi elemzések-ből, s a levont következtetésből kiderül — közel áll a marxizmushoz. *Vitatható megállapításaik és következtetéseik mellett munkájuk figyelemre méltó dokumentum az angol munkásosztályon belül végbement változásokról. Tekintve, hogy a kutatás teljes anyagát nem ismerjük, jelen esetben csak a könyv ismertetésére szorítkozunk.*

A munkásosztály körüli vita sarkkérdése: csakugyan igaz-e, hogy a fejlett ipari társadalom munkása elpolgáriasodik? A nyugati munkásosztály helyzetének vizsgálata során a kutatók egyik csoportja Marxra hivatkozik, a másik csoport bírálja Marxt. Mindkét csoport fő kérdése: milyen mértékben haladta meg az idő Marx várakozásait a munkásosztály fejlődése és politikai missziója tekintetében? Amennyiben jóslatai nem váltak valóra, ez az elemzésnek fogyatékosága-e vagy annak a következménye, hogy a külső tényezők hatására nagyot változott a szituáció az általa elemzett időszakhoz képest?

Már a korai marxistáknál fellelődött a munkás úgynevezett elpolgáriasodásának a problémája. Engels különösen sokat foglalkozik az angol munkásosztállyal 1870—1880-

¹ Goldthorpe, J. H.—Lackwood, D.—Bechhofer, F.—Platt, J.: *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*. — II. köt.: *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*. — III. köt.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. (A jómódú munkás az osztálystruktúrában.) Cambridge University Press, 1969.

as években. Nevezetesen azzal, hogy miért mulasztotta el az 1867-es új választójogi törvényt a maga javára fordítani, és miért nem törekedett parlamenti dominanciára. Engels szerint ez az angol munkásosztály sajátos helyzetéből következik. Mint a legfejlettebb ipari ország és gyarmattartó birodalom munkása burzsoá életesmények és törekvések hordozója. Mindez nem változtat a marxi teória végső érvényén. Az angol szituáció nem stabil, a kapitalizmus belső ellentmondásai eljutnak addig a pontig, amikor a forradalmi proletariátus szükségszerűen fellép, és betölti történelmi hivatását.

Ugyanezt az álláspontot vallják az ortodox marxisták is, amikor szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy a haladott kapitalista társadalmakban a munkásosztály nem szerveződött politikai erővé, és nem áll készen arra, hogy felborítsa a status quot. Jellegzetes magyarázatokat találnak arra, hogy a kapitalizmus csak agóniáját hosszabbítja meg; a túlélésben segíti a nacionalizmus, az imperializmus, a militarizmus, „az igények mesterséges stimulációja” stb. Azaz: semmiképp sem engedik meg, hogy ami a világban történt — amióta Marx letette a tollat —, az alapvetően nem egyezik meg azzal, amit ő kifejtett a kapitalista rendszer belső dinamizmusáról.

1. Marx tévedett abban, hogy az osztályok a kapitalizmusban polarizálódnak oly módon, hogy a bér-munkások egyre jobban elszegényednek — ennek éppen az ellenkezője következett be.

2. Marx tévesen ítélte meg az állam szerepét a kapitalista társadalomban, amennyiben csak a burzsoázia hatalmi eszközét látta benne. Abban is tévedett, hogy a politikai hatalmat teljesen a gazdasági hata-

lom alá rendelte. Másképpen történt: a pártok politikai akciójának eredményeképp az állam fontos, és viszonylag független szerepet vitt abban, hogy korlátozza a tulajdon ellen irányuló támadásokat. Valamint tévedett abban is, hogy közös politikai és szociális jogokat adott a nemzetközösség minden tagjának, tekintet nélkül gazdasági pozíciójára.

3. Marx eltúlozta a tulajdonjog fontosságát, mint a társadalmi rétegződést és osztálykonfliktusokat előidéző tényezőt. A jövedelem, a foglalkozás, az iskolázottság — mindezek ugyancsak fontosnak bizonyultak a kapitalista társadalom rétegződésében. A tágabban értelmezett státuskülönbségek csökkentették a pusztán osztályalapon történő felosztás jelentőségét. Mi több: a munkavállalók és munkáltatók — mint rivális politikai csoportok — közötti konfliktus kompenzálódott és intézményessé vált.

A fenti megállapítások tehát a munkásosztály fejlődésének egy másik alternatíváját mutatják be. Eszerint a munkásosztály nem ellenséges hadsereg, amely a kapitalista társadalomban táborozik, mígnem eljön a leszámolás napja. Ehelyett progresszíven integrálódik a kapitalista struktúrába, részben az e struktúrán elvégzett céltudatos változtatások, részben a kapitalista gazdasági élet „természetes” fejlődésének eredményeként.

Kérdéssé vált: a munkásosztálynak, a kapitalizmus sirásójának forradalmi potenciálja, missziója.

A második ipari forradalom új típusú üzemeket hozott létre, amelyekben a vezetés egyre inkább szem előtt tartja az „emberi feltételeket”. Az automatizáció olyan munkakörülményeket teremt, amelyek fizikai és szociális tekintetben

jelentősen különböznek a megelőző ipari korszaktól.

Megváltoztak a közösségi élet külső formái is. Mialatt a népességnek a vidékről a városba áramlása változatlanul tart, ugyanakkor a fejlett nyugati társadalmak szét is szórják a lakosságot a különböző peremtelepülésekre. Régi közösségek szétbomlanak, újak teremnek.

E változások hatására új gondolatok támadtak a munkásosztály rendeltetését illetően, hogy még *potenciálisan sem lehet forradalmi erőnek* tekinteni. Az ipari társadalmak előrehaladott fejlődésével kialakult az a feltételezés, hogy a munkásosztály — mint sajátos életmóddal, értékrenddel, célkitűzésekkel rendelkező szociális alakzat — mindinkább eltűnik.

A munkásosztályról alkotott nagy eszme valójában az ipari társadalom gyermekkorához tartozott. Szociális egyenlőtlenlégek kétségtelenül fennállnak majd a jövőben is, de úgy módosulnak, hogy a jövő társadalma túlnyomóan „középosztály” társadalom lesz. A múltra jellemző megoszlás ebben a társadalomban már nem lesz felismerhető. De a munkásosztály forradalmáról, mint a kapitalizmus elkerülhetetlen kulminációjáról szóló elmélet helyébe az iparosodás belső logikájából következően a munkásosztály *progresszív eltűnésének* az elmélete került.

A munkásosztály hanyatlásáról szóló teóriát egyre inkább fejlesztik a gazdaság, a technológia, a vezetés és az ökológia területén bekövetkező változások. Ezek alapján azt lehet állítani, hogy megszűnt a munkásosztály hagyományosan felfogott jellemvonása — nevezetesen a gazdasági forrásokat és a fogyasztóerőt illető alárendelt helyzete. Abból lehet kiindulni, hogy a „nincstelenek” osztályának léte az ipari társadalom korai fázisának szükségszerű vonása.

De az elért fejlődés és a gazdaság természete biztosítja, és meg is követeli, hogy a népesség nagy tömegei középosztály-életnívót élvezzenek. Ennek az álláspontnak egyik képviselője szerint: „Egy tömegorientációjú gazdaság a tömegpiactól függ... Az olyan családok léte, akik megengedhetik maguknak a Cadillacet, azoknak a családoknak a millióitól függ, akik képesek maguknak Chevrolet-et venni.”²

Az életnívó homogenitásáról szóló érvelések a kulturális szint homogenizációjának feltételezéséig vezetnek. A középosztály-jövedelmű munkások száma emelkedik. Az ilyen jövedelemre sokan úgy tekintenek, mint valami belépőre a középosztály világába, ahonnan azelőtt ki voltak zárva. Mintha ez már képessé tenné ezeket a középosztály életstílusának követésére, és részletné mindazokban az értékekben, amelyek azelőtt meghaladták az ő anyagi lehetőségeiket.

Így bukkan fel újra a munkások elpolgáriasodásának marxi eszméje. Csakhogy most már nem mint a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséből következő átmeneti jelenség, hanem mint az ipari társadalom fejlődésének szerves része a postkapitalista fázisban.

A marxi jóslat tökéletes átfordulása ez. Nem a fizetett alkalmazottak válnak a proletariátussal homogénná, és csatlakoznak a proletariátus harcainhoz, hanem a proletárok válnak homogénná a „fehérgallérosokkal”, és csatlakoznak a középosztályhoz.

Ami az ökológiai változásokat illeti (szétszóródás a peremvidékekre), ez is csökkenti a munkásosztály-

² *Jessi Bernard: Class organization in an era of abundance. (Osztályszerveződés a bőség korszakában.)*

nak — mint kulturális és szociális egységnek — a különválását, és megkönnyíti a középosztályba való beolvadását.

Az a körülmény, hogy a kapitalizmus szemmel láthatóan tartósnak bizonyult, a tőkés kapitalista társadalom új kritikus interpretációját hívta életre. Ezek az interpretációk az ifjú Marx filozófikusabb írásaihoz vezetnek el.

Az elidegenülésről van szó. Ezek az interpretációk az elidegenedésben találják meg a munkásosztály passzívításának a kulcsát, és egyben egy lehetséges jövőbeli szociális és politikai radikalizmus forrását.

Igaz, hogy a munkásosztály elnyomorodása nem következett be, sőt életszínvonala jelentősen emelkedett. Ezzel szembeszegezik azonban azt, hogy a munkásnak mint emberi lénynek a szabad kibontakozása nem következett be, sőt a még megmaradt ilyen lehetőségeit is szántsándékkal tönkreteszik, és szisztematikusan megakadályozzák a munkást abban, hogy ennek tudatára ébredjen. Ezen álláspont szerint a kapitalizmus állítólagos megújított stratégiája a haladott fázisában megteremti a „boldog robotot”, megalapoz egy olajozott, euforikus totalitarizmust.

Ez azonban kiegészítésre szorul. Adós marad ugyanis a válasszal, hogy mégis miért ilyen sikeres ez a munkásosztállyal szemben alkalmazott stratégia. Miért van az, hogy az elidegenedést, illetve társadalom- és személyiségtorzító következményeit a kritikus intellektuelek magyarázatai nyomán nem ismerik fel szélesebb körben? Miért nem talál ez visszautasításra? Miért nem talál tömegtámogatásra az a társadalmi kriticismus és a vele kapcsolatos politikai agitáció, amely egyenesen az ember felszabadítását

tűzné ki a kapitalista rendszer szétbomlasztása révén.

Ennek elsődleges oka kétségtelesen a manipuláció. A társadalmi élet és a társadalmi lelkiismeret — Marcuse kifejezésével — egydimenziójú, azaz: minden, a társadalmi tudatosságot alakító eszköz, az uralkodó osztály kezében van. Így a maroknyi, a társadalmi berendezkedést bíráló intellektuel elszigetelt marad, befolyása csak minimális lehet.

Összegezve: mind a neomarxisták, mind az elpolgáriasodás tézisének képviselői szerint a munkásosztályt érintő központi kérdés elsősorban nem a jövedelemmel, az életszínvonnallal, a munka- és lakáskörülményekkel kapcsolatos, hanem a társadalmi értékekkel, a társadalmi viszonylatokkal és a társadalmi tudatossággal van összefüggésben.

A MUNKA VILÁGA

Az első pillanatban szembetűnik — állapítják meg a szerzők —, hogy a mi jómódú munkásaink milyen kevéssé várnak kielégülést, örömet a munkájuktól, akár a beosztásuktól, akár a munkafeladatuktól.

A szerelők és gépkezelők különösen magas százalékban vallották a munkájukat monotonnak, ami nem igényli a teljes figyelmüket és túl gyors az üteme. Az elégedetlenség egyéb forrásai: a fizikai feltételek, az ellenőrzés módja, a munkaszervezés metódusa, a darabbér-szisztéma, és az, hogy nincs lehetőség a munkahely megváltoztatására.

Mindezekben egy közös faktor található: a munkakötöttségek iránti ellenszenv, aminek részben az az oka, hogy a munkások indokolatlanul korlátozva érzik magukat a cselekvési szabadságukban, részben

mert a munka és a bér elosztásában igazságtalanságokhoz vezet.

Alig akadt a munkások között olyan, aki jelenlegi tevékenységét valamilyen kedvező ajánlat miatt választotta volna. Viszont sokan állították, hogy a régebbi munkájukat jobban szerették, mert nagyobb változatosságot, önállóságot és felelősséget kínált, kevesebb súlyos korlátozást kellett elszenvedniük. A következő munkákat említették: a jelenleginél magasabb szintű szakmunka, mezőgazdasági munka, szállítás, szolgáltatások, és általában az alkalmaztatásnak olyan formái, amelyek nem járnak olyan kemény fizikai és pszichológiai feltételekkel, mint a magasan szervezett gyáripár. A megkérdezetteknel a változtatásokban kizárólag gazdasági okok játszottak közre kompenzációképpen, hiszen az új munka örömtelenebb az előzőnél. Jelenlegi munkájukat kizárólag eszköznek tekintik, amelynek segítségével megfelelő, illetve az előzőnél jobb anyagi ellátottságot biztosíthatnak maguknak és családjuknak.

Ez éles kontraszt a „fehérgallérosok” és a munkások helyzete között. Ebben a körben a megkérdezettek többsége (70 százalék) *nem* a nagyobb jövedelemre hivatkozott a munkahely-változtatással kapcsolatosan, hanem a munka természetére, az önérvényesítést jobban biztosító más beosztásra. A munkás — még a jól képzett szakmunkás is — meg kell hogy „vásárolja a maga gazdagságát” azzal, hogy lemond a munka belső jutalmáról, a jobb munkakörülményekről és képességeinek kibontakoztatásáról. De a munka természetén kívül másképpen is adóznak a munkások a jópóderért: túlórázással és három műzakkal. Ez nagyban befolyásolja a munkán kívüli életüket is.

A vizsgálódások idején a három említett létesítményben a termelőmunkások munkahete 40—42 órás volt. A túlórázás többé-kevésbé minden csoportban intézményesített. A teljesített túlórák száma csoportonként nagyon változó; a szerelőké és a gépkezelőké: átlag heti 8—9 óra, a művezetőké: átlag heti 4—5 óra, a műszerészeké: átlag heti 2—3 óra. Ami közös: a túlórázást bizonyos fokig normálisnak tartják, és a standard-munkaóra az a pont, amelyen *túl* jelentkezik a többletbér.

A munkakörülmények „szociális” vonatkozásait eléggé mellékesen kezelik a munkások. Azzal még csak foglalkoznak, hogy milyen módon lehetne a munkát kevésbé unalmasá, mechanikussá, illetve miként lehetne tartalmassá tenni, bár úgy tartják, hogy valójában nem sokra számíthatnak e tekintetben. Az a lehetőség, hogy a munkatársakkal, a felettesekkel való jó kapcsolatban keressenek kompenzációt a kevés kielégülést adó munka ellenében, nem vonzotta különösebben a megkérdezetteket. Egyébként sem tekintik a munkahelyüket *milió*nek, ahol kellemes társadalmi viszonylatok érlelődnek, hanem a munka kényszerű birodalmának, amely élesen elválik a „nem munka” birodalmától. Ez utóbbi a relatív szabadság birodalma, ahol többé-kevésbé kedvük szerint élhetnek.

Itt megint éles különbség található a kiválasztott „fehérgallérosokkal” szemben. Bár ők sem igen vallják a munkatársaikat közeli barátainak, de náluk gyakrabban előfordul, hogy munkabarátságukat átviszik a munkán kívüli életbe is. Kölcsönösen látogatják egymást, esetleg együtt szórakoznak. Mindenestre nem emelkedik pszichológiai torlasz a munkatársi kapcsolatok és a „privát” barátságok közé.

Jómódú munkásaink — mondják a szerzők — általában közömbösen tekintenek a felettesre is, akihez egyébként emberi közük is lehetne. „Ki lehet vele jönni” — mondta a megkérdezettek 86 százaléka a művezetőjére. Az eszmény az olyan munkafelügyelő, aki nem bakafántoskodik sokat (laissez faire stílus), aki „békét hagy az embernek” „nem sokat törődik az emberrel”, „hagyja, hogy az ember csinálja a magáét”.

A „fehérgallérosok” ennyivel nem érik be. Elvárják a jó főnöktől, hogy „barátságos” legyen, „megközelíthető”, „figyeljen oda az emberre”, „mutasson érdeklődést”.

A három cég, amelynél a szerzők a vizsgálatokat folytatták, számos olyan kedvezményt juttat a műhelymunkásoknak — nyugdíj, betegsegély —, amelyeket egyébként csak a fixfizetésesek élveznek. Egy nagy differencia mégis van: a fizetés módja. A „fehérgallérosok” heti vagy havi fizetést, a műhelybeliek teljesítménybért kapnak. Az interjúk során a kérdezőbiztosok megkérdezték: milyen fizetési formát tartanának a legkedvezőbbnek. A munkások nem lelkesedtek a fix fizetésért, csak a magasabb kvalifikációjuk fele választotta a fixfizetés valamilyen formáját. A szóbeli kommentárokban a leggyakoribb álláspont az volt, hogy az óradíj — ugyanúgy, mint a fix — ad egy bizonyos stabilitást az ember jövedelmének („az ember tudja, hogyan áll”). Viszont a fixnek azt az előnyét, hogy az ember nem veszté pénzt az alkalmi mulasztásoknál, ellensúlyozza a morális nyomás, ami a fixfizetéses alkalmazottra nehezedik — hogy tudniillik ne mulasszon fölöslegesen, valamint az esetleges, de gyakori túlórapénz elvesztése is. („Én szeretem, ha megfizetik azt,

amit csinálok. Nem többet, és nem kevesebbet.”)

A jómódú munkások tehát nem vágyódnak „fehérgalléros” körülmények közé. Feltűnő, hogy a megkérdezettek az egész kérdést milyen tárgyilagosan kezelték. Szemmellátható ellenérzést táplálnak azzal, hogy bármiféle obligát viszonyba kerüljenek a vállalatukkal. *Pusztán státuszszempontok végképp nem érdeklík őket.*

Mindhárom vizsgált cég kiterjedt lehetőségeket kínált alkalmazottai számára, hogy szabadidejüket a különböző klubokban és társaságokban tölthessék. Ezek a klubok mindenféle szociális funkciót ellátnak és különböző juttatásokat ajánlanak névleges tagsági hozzájárulás ellenében. A tagok főleg „fehérgallérosok”. A műhelybeliek alacsony tagsági százaléka meglepte a személyzeti igazgatót, és általában az illetékeseket.

Amint kiderült, a munkások határozott ellenállást mutatnak azzal szemben, hogy a munkaórák után bármi dolguk legyen még az üzemükkel. „Még egy könnyű kis autóbuzsutat sem szívesen vállalnak, hogy visszajöjjenek. Ez a *munkahelyük*, és nem szeretik” — mondotta az egyik vezető. Ez egyáltalán nem is meglepő, mivel ismerjük a munkájuk természetét, a munkaidejük tartamát, és azt, hogy milyen orientációk szerint választották az adotti munkahelyet — fűzik hozzá a szerzők.

Ami az előmenetelt illeti: mindhárom vállalat biztosítja a műhelyből felfelé vezető „létrát”: ellenőri, technikai, vezetői grádusokkal, és valóban mindhárom cégnél szép számban dolgoznak „alulról” felkerült vezetők. Ennek ellenére az interjúalanyok között kevesen gondoltak arra, hogy a bérmunkássorból magasabbra kerüljenek. A kérdező-

biztosok megkérdezték tőlük, mit szólnának ahhoz, hogy művezetők legyenek (az első előmeneteli fokozat), foglalkoznak-e a gondolatlan komolyabban, és ha igen, mit tettek érte. Az eredmény: a kevésbé szakképzettek 15 százaléka, a kvalifikáltabb szakmunkások 20 százaléka vette komolyan fontolóra ezt a lehetőséget. De valójában az első kategóriából csak 8 százalék, a másiktól 9 százalék akart valóban művezető lenni, és vett részt ennek érdekében tanfolyamokon vagy más továbbképzésen.

Mi ennek az oka? A vizsgálatok azt mutatják, hogy a munkások *nem óhajtották a nagyobb felelősséget vállalni* a viszonylag csekély anyagi előny ellenében. Ez is éles ellentétben áll a „fehérgalléros” gondolkodásmóddal. Az utóbbiak számára az előrelépés szinte automatikus kívánság, sőt: morális elvárás. A munkások — ha egyáltalán foglalkoznak az előmenetel gondolatával — nagyon kevesen valaminek kezelik.

Szembetűnő, hogy minél tárgyilagosságabb a munkához való viszonyuk, annál inkább elutasítanak bármiféle szolidáris köteléket munkatársakkal vagy feletteseikkel. Nem akarnak a vállalat életébe jobban beleszólni, mint amennyire munkakörük és feladatuk igényli. Így a ómódú munkások amilyen mértékben köszönhetik magasabb jövedelmüket annak, hogy lemondtak a munka belső jutalmáról, olyan mértékben alkalmatlanok arra, hogy „szervezett kékgalléros embert” csináljanak belőlük — függetlenül a technika fejlődésétől, vagy a vállalatvezetési politikától.

A szerzők megállapították, hogy — szemben az elpolgáriasodás tézisével — az ő vizsgálataik szerint apjainkban egyáltalán nem jár együtt az ipari munkás jóléte és va-

lamilyen, a munkájával kapcsolatos középosztály-attitűd. Sőt: ezek úgy szólnán alig összegeyzethetők.

Amennyire nincsenek illúzióik ezeknek a munkásoknak az előmenetellel kapcsolatban, annyira józanul ítélik meg annak lehetőségét is, hogy kiszabaduljanak az alkalmazott kategóriából, és önálló vállalkozásba fogjanak. Annak ellenére, hogy tudják, milyen nehézségekkel találnák magukat szembe, ezt a lehetőséget meglepően sokan latolgatták. Igaz, hogy ezt a legtöbben nem annyira törekvésnek, mint „álomnak” tekintették, többnyire soha meg nem valósítható álomnak. Az ok: egyrészt a tőkehiány, másrészt ezek a jómódú munkások távolállnak attól, hogy „csak a láncikat veszthetnék”, mert van veszténivalójuk: egy hazard lépés kockázatná jelenlegi konszolidált gazdasági helyzetüket. Tehát ahelyett, hogy a „fehérgallérosok” módjára karriert akarnának csinálni a cégükön belül, inkább jó megélhetést akarnak elérni a cégüknél, és így javítani állandóan a munkán kívüli életüket. Le kell szögezni — mondják a szerzők —, hogy akár terveznek az ipari munkások valamilyen karriert, akár nem, *tényleges lehetőségeik* erre meglehetősen korlátozottak, és minél fokozottabb a technikai haladás, ez a lehetőség annál inkább csökken. A hipermodern létesítményekben az előmenetel mindössze formális kvalifikációkat jelent.

A munka világában a munkásosztály elpolgáriasodásának a tézise a jelenlegi angol társadalomban nem érvényesül. *Bármilyen változások legyenek is a fogyasztói világban, a termelés szférájában egy határozottan elkülönülő munkásosztályt találunk.* Mi több: amennyiben az ipari változások érintik a manuális és a nem manuális munkát végzők éle-

tét — inkább az utóbbiak helyzetét közelítik az előbbiekhöz, mint fordítva — a mechanizáció és az automatizáció, az adminisztrációs egységek szaporodása a magas képzettségűeket is másodvonalba szorítják. A racionalizálás következtében azoknak a „fehérgallérosoknak” egy része, akik ma még részt vesznek a döntésekben és az ellenőrzésben, rutinmunkára szorulnak, alig nagyobb karrierlehetőséggel, mint „kékgalléros” partnereik.

Ennek a fejlődésnek a jelentőségét az ipari osztálytagozásban nem kell eltúlozni. Az alacsonyabb beosztású „fehérgalléros” munkaerő utánpótlása egyre inkább nagy százalékban a nők köréből kerül ki. A nők hagyományos alacsonyabb beosztása biztosítja a férfiak számára a magasabb pozíciókat.

Ez a racionalizálási folyamat sem teremt azonban a hivatalban ipari körülményeket, sem akkora elidegenedést az alkalmazotti körökben, mint ezt néhányan feltették. A „fehérgallérosok” elproletarizálódása épp annyira kritikusan kezelendő feltevés, mint az a tézis, amely szerint az ipari munkás beolvad a középosztályba.

A SZOCIABILITÁS SÉMÁI

Mutatkozik-e a jómódú munkás és családja körében valamilyen középosztályra jellemző stílus? Érintetlenek maradhatnak-e a munkán kívüli élet szociális és kulturális sémái az alkalmaztatás módjától?

Kikkel, hogyan barátkoznak ezek a munkások? Az interjúalanyok válaszai szerint baráti kört önálló kezdeményezésből, és egyéni választás alapján nem alakítanak ki, így marad: a rokonság. Ha a rokonság távolabb lakik, akkor maradnak a

szomszédok. Ügyszólván teljesen számításon kívül esnek a kollégák és a munkatársak.

Az „összejáró családok” — ez a jellegzetes középosztálybeli érintkezési forma — szinte ismeretlen a jómódú munkáskörökben is, mert szerintük az otthon a szűkebb vagy tágabb körű családé.

Társadalmi életük már csak azért is privatizáló, mivel a házi teendők — autójavítás, kert, bevásárlások — mind az ügynevezett szabadidőt terhelik, és a nehéz munka fáradalmait is otthon kell kipihenni. Röviden: a szabad idejük tetemes része nem szabad a szó teljes értelmében. Miután a megkérdezettek számba vették otthoni elfoglaltságaikat, gyakran zavart mosollyal mentegőzni kezdtek: „Nem sokat tudunk mondani arról, hogy mit csinálunk, ugye?” — „Az t fogja gondolni, hogy nagyon unalmas életet élünk”. Vagy: „Soha nincs egy percem”, esetleg: „nincs nekem megállásom”. A kenyérkereső munka és a házi teendők után már csak „ki akarják fűjni magukat”.

SZOCIÁLIS TÖREKVÉSEK ÉS PERSPEKTÍVÁK A MUNKÁSOSZTÁLYON BELÜL

A társadalmi rendszerre vonatkozó elképzelésük alapvetően két irányú: vagyunk „mi”, és vannak „ők”. „Ők” a hatalom birtokosai, és „mi” alá vagyunk vetve ezeknek a személyeknek. A kettő közötti különbség áthidalhatatlan; az emberek vagy a háttérvonalon innen születtek, vagy azon túl. A társadalmi körülményekkel az egyén mint adottakkal néz szembe. Valami különös szerencsétől eltekintve, ezzel kell mindig számot vetnie.

Gazdasági vonatkozásban a fő ér-

dek: fenntartani egy bizonyos életmódot és életstílust, nem pedig állandóan növelni a fogyasztást, változtatni normáit, és szélesíteni a kulturális tapasztalatot. Itt érvényes Max Webernek „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című munkájában tett megállapítása: „nem áll, hogy az ember »természettől« egyre több és több pénzt akar keresni. Egyszerűen úgy akar élni, ahogyan megszokta és annyit keresni, ami ehhez szükséges.” A munkásosztály általában nem tervez a jövőre. A jövő olyasmi, ami nagyrészt kivülesik az egyén lehetőségein. Fatalizmus, beletörődés, a jelenre való orientáció; azaz egymást erősítő attitűdök együttese.

Amennyiben a céltudatos cselekvésre mód nyílik, ez kollektív akció a kollektív érdekek védelmében. Ennek legfejlettebb formája: a tradeunionizmus, amelynek lényege: kölcsönös segítség az osztályszolidaritás, tartózkodás és bizalmatlanság az individuális kísérletekkel és célkitűzésekkel szemben.

Még a gyerekek esetében is, ha a szülő vágya, hogy gyermekének jobb életet biztosítson, ez a munkásosztály értékrendjének és életstílusának a keretében érvényesül. A törekvések nem terjednek olyan műveltségi szintig vagy pozícióig, amelynek eredményeképpen akár földrajzi, akár társadalmi értelemben a gyermekek ki kellene emelni a családból.

A megkérdezettek közül, akik az elkövetkező esztendőktől emelkedő életszínvonalat vártak (az összes megkérdezett kétharmada), csak kilenc tekintette ezt az ő egyéni szituációjában bekövetkezhető javulás eredményének. A többség úgy tekintette, mint az egész ország gazdasági eredményeitől függő dolgot, vagy az ő cégüktől, iparáguktól füg-

gő eredményt. Mindez arra utal, hogy a munkások nagy része felismeri: az ő személyes befolyása a saját jövőjére gazdasági tekintetben — ha talán nem is jelentéktelen — ugyancsak korlátozott.

Ha a megkérdezettek nem mint ipari bémunkásokra, hanem mint a háztartási egységek fejére tekintünk, azt tapasztaljuk — mondják a szerzők —, hogy nem kevésbé ambiciózusak, mint a „fehérgalléros” házaspárok. A házi kiadások beosztására vonatkozó kérdések: „Megg szokta beszélni feleségével, hogy mire költsek a pénzt?” Határozott válasz esetén: „Mi az, amit megbeszélnek?” A legfeltűnőbb tény, hogy a jómódú munkások mennyire rövid lejáratúan tervezik a házi beruházásaikat. Elenyésző kisebbség tervez egy hónapnál hosszabb időre — mondjuk két-három hónapra — előre. S a megkérdezettek több mint a fele egyáltalán nem tervez, hanem a havi kiadásokon túl ad hoc módon költekeznek.

Ez szöges ellentéte a „fehérgalléros” körökben tapasztaltaknak. Míg a jómódú munkások úgy fogalmaznak, hogy „mit vesznek legközelebb”, vagy „mit csinálnak a készpénzzel”, addig a „fehérgallérosok” hosszú távra terveznek, és pontosan megállapított sorrendben elégitik ki fogyasztói igényeiket.

Milyen törekvések vannak a jómódú munkásoknak a gyermekeik jövőjét illetően? (Iskoláztatás, pályaválasztás.) Itt megint felvetődik a már említett munkásosztálydilemma, hogy tudniillik *vagy* a munka belső öröme, *vagy* a magasabb anyagi ellenszolgáltatás legyen a tanulás célja. A gyermekeik számára szeretnék a kettőt összekötni, és olyan iskoláztatást biztosítani nekik, amelyik mind a kettőt megadhatja. De nem a társadalmi presztízs kedvéért.

Végül a szerzők megvizsgálták, hogy van-e a jómódú munkásoknak igényük a „felfele barátkozásra”. A kérdés: „Kedv szerint milyen embereket választana a baráti körébe?” Öt séma közül választhattak a megkérdezettek: 1. Olyan emberek, akiknek van gyerekszobájuk. 2. Kicsit rangosabb emberek. 3. Hasonló környezetből való, hasonló gondolkodású emberek. 4. Olyan emberek, akiknek a társasága szórakoztató, még ha néha kicsit közönséges is. 5. Olyan emberek, akik érdekes és felelős munkát végeznek. 59 százalék választotta az 5-ös, 6 százalék az 1-es, 1 százalék a 2-es kategóriát. A jómódú munkások ezek szerint nem „kapaszkodnak felfelé”. A megkérdezettek általában lekicsinylően nyilatkoznak a középosztály „felvágásáról” és „sznobizmusáról” különösen, ha anyagiak kerültek szóba. Határozottan elutasították azt a fel fogást, hogy a nem fizikai munkakör társadalmi felsőbbrendűséget biztosítana a manuális foglalkozással szemben. Gúnyolták azokat a középosztály-familiákat, ahol „örzik a lát szatot” olyankor is, amikor az anyagi fölényük már eltűnt.

KONKLÚZIÓK

A szerzők a következőképpen összegzik vizsgálataik tapasztalatait. Ha az elpolgáriásodás nem is következett be, valószínű, hogy gyengült a munkásosztályban a készség a kollektív mozgalmakhoz való csatlakozásra (trade-unionizmus kivételével). Gyengült az angol munkásosztálynak a Labour Partyval való kapcsolata is. Az új munkás — mint olyan ember, aki sokat el tud érni a maga számára gazdasági és politikai tekintetben a fennálló rendszeren belül — inkább konzervatív és indi-

vidualisztikus irányba mozdul, mint radikális és kollektivisták irányba. Minthogy az ipari munkás munkakörében meg van fosztva a munkabenső jutalmától, elprivitizálódik és érdeklődése a „javak” felé fordul. Ez a „fogyasztói társadalom” feltételei között mélységes elidegenedésre utal. De éppen ezek a feltételek azok, amelyekből egy ellenzéki és forradalmi tömegmozgalomnak kell, illetve kellene származnia. Az új munkás, mint olyan ember, akit szisztematikusan megfosztanak igazi szükségleteinek kielégítésétől, hogy ezzel életben tartsa a fennálló rendszert — objektíve, még ha szubjektíve nem is, de alapvető oppozícióban van ezzel a rendszerrel.

Ami az elidegenedést illeti: bizonyos kétértelműség uralkodik abban a tekintetben, hogy az *latens* vagy *manifest* jelenség-e. Olyan szerzők, mint Marcuse és Gorz, azt állítják, hogy az elidegenedés a neokapitalista társadalmak munkásosztályainál elsősorban a kényszerű és menekvés szerű *fogyasztás* formájában mutatkozik meg. Elbódítva „hamis” szükségleteik bőséges kielégítésétől, vagy egyéb szisztematikus manipuláció áldozataiként a tömegek egy általános belenyugvó szolgaság állapotában élnek. Még akkor is így van ez, ha alkalmanként kényszerezdetten elviselt is ez a szolgaság. Másfelől Mallet úgy érvel, hogy a halódott kapitalizmuson belül hosszú távon változások várhatók. Ezek a változások növelik az elidegenedés tényének tudatos felismerését, legalábbis a munkások bizonyos csoportjaiban. Ez esetben előreláthatóan felbukkannak a radikális osztályöntudatnak, és az ezzel kapcsolatos társadalmi-politikai akcióknak valamilyen új formái. Az elidegenedésnek ez a két verziója nem okvetle-

nül összeférhetetlen. Lényeges vizsont megkülönböztetni, hogy melyik a domináns tendencia?

A latens elidegenedésről elmondható, hogy meggyőző eszközöket kínál a vizsgált munkások magatartásformáinak összegezésére. Az a hatalmas érdeklődés, amit az otthoni fogyasztási standardjuk növelése iránt mutatnak, és az a hajlandóság, hogy a jövőbeli kilátásaikat ebben a viszonylatban fejezzék ki, túlnyomóan otthonközpontú, elprivatizálódott életstílust jelent. Ezt Gorz szavai jól illusztrálják: „az individuális fogyasztás civilizációja vesz körül bennünket”.

Az a tény, hogy a megkérdezettek társadalmi rendszerről alkotott képét a „pénz-modell” alakítja, és nem osztályellentétekben vagy státushierarchiában fejeződik ki, szintén arra vall, hogy társadalmi tudatosságukban mennyire „az egyéni fogyasztók civilizációja” reprezentálódik. Ez gátolja, hogy felismerjék a hatalmi egyenlőtlenségeket, amin a fennálló rendszer nyugszik. S végül: ahogyan a munkájukról gondoskodnak, az alig mutatja túlzottnak Marx eredeti jellemzését az „elidegenedett munkáról”.

A vizsgálat inkább az elidegenedett munkást mutatja be, mint a középosztály felé haladó munkást, de azért a vizsgálat eredménye nem minden ponton vág szorosán egybe az elidegenedés tézisével. Ezért a szerzők szkeptikusak az ennek alapjául szolgáló feltevésekkel szemben. Számukra nem magától értetődő, miért tekintsék a „hamis szükséglet megnyilvánulásainak a megkérdezettek igényét a szép, kényelmes otthonra, munkavédelmi eszközökre, tévére, autóra”. S miért ne fogják úgy fel ezeket a törekvéseket, mint annak a minimális bázisnak a kifejezőit, amelyre a maguk és gyermekeik in-

dividualizáltabb életstílusát építetik: nagyobb választási lehetőséggel, mint amilyen eddig a fizikai munkásnak a rendelkezésére állt. S ha még az is tekintetbe jön, hogy a megkérdezettek milyen éles dilemma előtt állnak, amikor a munka öröme vagy az anyagi ellenszolgáltatás között kell választaniok (amelynek híján nem kivitelezhető a családi tervek), egyáltalán nem „ildomos”, hogy magas lóról beszéljünk a „dehumanizált tömegekről”, a „mérték szerint készült fogyasztásokról”, vagy a „szublimált rabszolgákról”.

A megkérdezettek munkáról vallott felfogása nem tekinthető a munkáskollektívizmus időszakos hanyatlásának, sem a „hamis” szükségletek favorizálásának. A munkások inkább azt tartják evidensnek, hogy a magasabb életnivó hajszolásában bizonyos más kívánságaikat és váraikozásaikat alábecsülik és elfojtják. Ez azonban nem olyan mértékű, hogy megszűnne a megfosztottság érzete. Sőt, a szerzők szerint ez a megfosztottság-érzet csökkenteni fogja a materiális feltételek javításának igényét, amint eljut addig a pontig, ahol a régi vágyakat kielégítette. S akkor a törekvések egy új típusa lép előtérbe, amelyek nincsenek szoros kapcsolatban egy privát jellegű fogyasztással, és kevésbé könnyen kielégíthetők.

Ilyen körülmények között elég világos egy társadalmi változást szorgalmazó politika potenciális támogatása. De hogy ez a lehetőség realizálódik-e, és ha igen, hogyan, ez azon múlik: milyen megfogalmazást kap a megfosztottság tudata. Ugyanígy a vizsgált esetben a „pénzmodell” absztrakcióját nem kell úgy interpretálni, mint akár az osztályöntudat és tömegtársadalom összeférhetlenségének a jelét, akár „hamis” tudatot. Inkább mindez bizonyos „nyi-

tottságot" szuggerál. Az adott helyzetben a társadalmi tudatosság nincs kötve akár egy tiszteletudó, akár a proletár tradicionalizmus fix horizontjához.

A szerzők konklúziója a következő: ha a munkásosztály hosszú távon nem lesz több, mint egy réteg az „osztály nélküli egyenlőtlenség” rendszerében, és nem kínál bázist radikális kezdeményezésekhez, akkor erre nem megfelelő az a magya-

rázat, hogy ez az industrializmus fejlődésének elkerülhetetlen kimenetele, sem az, hogy a neokapitalizmus a tömegméretű társadalmi és pszichológiai manipuláció eszközeivel képes elnyomni változó infrastruktúrájának a következményeit. Ez bizonyos fokig annak a ténynek lesz tulajdonítható, hogy a munkásosztály vezetői ezt a jövőt választották a számára.

(Dokumentáció)

Tudomány és társadalom

A Tudományos Munkások Világszövetsége (World Federation of Scientific Workers — WFSW) 1971. július 14-re háromnapos szimpóziumot hívott össze „A fiatal tudósok* és a mai társadalom” c. téma megvitatására. A Világszövetség meghívója szerint azért, mert a rendkívül meggyorsult tudományos és technológiai fejlődés társadalmi hatásai jelentősen érintik a tudományos dolgozókat, különösen a fiatalokat. Ez érthető, hiszen az utóbbi két évtizedben rohamosan megnőtt a fiatalok aránya a tudományos végzettséget igénylő pályákon. Erre mutat az egyetemisták számának növekedése: 1950 és 1964 között az USA-

Nyelvünknek nincsen szava az angol *scientist*, *scientific workers* vagy a francia *travailleur scientifique* pontos viszszaadására, mely éreztetné, hogy e kategóriába nemcsak a tudósok, esetleg egyetemi oktatók tartoznak, hanem tervezők, mérnökök, közgazdászok stb. is. A továbbiakban az említett angol és francia terminusok megfelelőjeként azonos értelemben fogom használni a kutató, a tudós, a tudományos munkás (dolgozó) kifejezéseket. Ugyanígy az egyetemisták, diákok, hallgatók megjelölése mindenütt az összes felsőoktatásban tanulóra vonatkozik. — CS. M.

ban és Indiában 2,2-szeresére. Nyugat-Németországban 2,8-szorosára, a Szovjetunióban 3-szorosára, Csehszlovákiában 3,2-szeresére, Franciaországban 3,3-szorosára nőtt a számuk.

A szimpóziumot a Világszövetség holland tagszervezete rendezte — 23 ország 120 küldöttének részvételével — az Enschede mellett nemrég épült Twent-i Műszaki Egyetemen (THT), ideális körülmények között.**

A holland szervezők — maguk is fiatal kutatók és oktatók — nagy érdeme, hogy közvetlen légkört tudtak teremteni az üléseken és a kötetlenebb találkozásokon. Ezt szolgálta a vita szervezeti formája is. A résztvevők negyven előadást adtak be előre írásban. A benyújtott előadások szerzői közül a szervező bizottság minden témához hat vitaindítót kért fel, akik tíz-tíz percet kaptak gondolataik összefoglalására vagy a leírtak

** Az európai szocialista országokat Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió küldöttei képviselték. A négytagú magyar delegációt dr. Lengyel Sándor professzor vezette.

kiegészítésére. Az expozékat szabad vita követte.

A vitának ez a formája eléggé megnehezíti a szimpózium ismertetését, hiszen a hozzászólásokból spontán viták fejlődtek ki, amelyek néha teljesen váratlan fordulatokat vettek.* Ez ugyan állandó élénkséget és forró hangulatot teremtett, de komoly hátránnyal is járt. Egyrészt nyilvánvaló, hogy százhusz résztvevő esetén egy ilyen szerkezetű vitában teljesen esetlegessé válik, hogy ki, mikor és hányszor kap szót. Másrészt a hozzászólók „sorszámozása” — amit később bevezettek — gátolta a közvetlen vitát, mivel lehetlenné tette az azonnali reflektálást.

A kölcsönös megértésnek és közös munkának ezeket a nehézségeit fokozta a szimpózium témájának igen általános jellege. A központi témát ugyan négy pontra tagolták, ezek azonban még mindig túl szélesek maradtak. 1. A fiatal tudományos munkások szociális és gazdasági problémái az intézeti kutatásban és az iparban; 2. A fiatal tudományos munkások szociális és gazdasági problémái az egyetem utáni képzésben és a továbbképzésben; 3. célkitűzések a tudomány és technológia számára: a fiatal tudományos munkások szerepe és felelőssége a mai társadalomban; 4. Kezdeményezések és akciók a fiatal tudományos munkások társadalmi felelősségének konkretizálására: tervek a jövőre. A napirend keretei — mint látható — elég bőveek voltak ahhoz, hogy akár minden hozzászóló teljesen eltérő problémákról beszéljen. Természetesen, nem egyszerűen ez az eset állt elő.

Már az első nap első vitájában kiderült, hogy az alapvető nézetel-

* Az idézetek ennek megfelelően az írásos anyagokból valók. — Cs. M.

térés magával a szimpózium témájával kapcsolatos. Az általános vitát három előadás indította: a felkért angol, indiai és szovjet előadók a fejlett kapitalista, a fejlődő és a szocialista országok fiatal tudományos dolgozóinak helyzetét vázolták. A szimpózium témájának felfogása körüli döntő nézeteltérés a tőkés országokról szóló beszámoló kapcsán robbant ki.

Ezt a beszámolót a tudományos dolgozók angol és francia szakszervezeteinek (az egymással szorosan együttműködő ASTMS és UGICT) képviselői — L. J. Wells és A. Jaeglé — terjesztették elő. A kapitalista társadalomban egy frissen végzett diplomás szerintük a következő kérdéseket teszi föl magának: „Megfelelő volt-e a felkészülésem? Fogják-e használni a tudásomat? Hogyan fogják használni? Megfelelően fognak-e fizetni, mind azonnal, mind a későbbi években, és milyen lesz a társadalmi státusom?” És a körülmények, amelyek között választ kell adni e kérdésekre: „A felkészítéssel kapcsolatban... a munkaadók állandó kiáltása hallik az egyetemekhez, hogy olyan diplomásokat termeljenek, akik a problémáikban *közvetlenül* sokkalta hasznosíthatóbbak... Új és nyugtalanító vonás, hogy a jelenlegi gazdasági válság szakaszában a kormány és a magánvállalkozók első reakciója a tudományos kutatás és fejlesztés megnyirbálása. Franciaországban az oktatási, ipari és kutatási miniszterek nyilvánosan kijelentették, hogy az újonnan végzett tudományos dolgozók nem remélhetik, hogy néhány (5 vagy 10) évnél tovább tudományos dolgozók maradhassanak, ez után fel kell készülniük rá, hogy vállalják foglalkozásuk teljes megváltoztatását. Az ASTMS és az UGICT munkája egyre inkább tagjaiknak az ön-

kényes elbocsátással és munkanélküliséggel szembeni védelméből áll.” Korábban a magántársaságok és az állami szervek még versengtek a diplomásokért, de már akkor is jellemző volt, hogy „miután alkalmazták, sok esetben egyáltalán nem a végzettségüknek megfelelő munkára használták őket, hanem sokkal alacsonyabb feladatokra. Ez a frusztráció és a harag érzését váltotta ki a lelkes fiatalokból, és ítéletet jelent sok igazgatóság amatőr és nem-hatékony jellegéről. A fiatal tudományos dolgozóknak ebből az érdekéből kiindulva a tőkés országok egyes szakszervezetei elemzésüket egészen odáig vitték, hogy megkérdőjelezték magát a gazdasági rendszernek azt a képességét, hogy megoldja ezt a problémát... A kutatást finanszírozó állami vagy magánhatalmak egyre fokozódó nyomása arra kényszeríti a fiatal tudóst, hogy kutatását olyan vonalak szerint irányítsa, amelyeket nem ő választott. Az állami intézetekben a többség katonai kutatásokkal kell, hogy foglalkozzon, és bár kaphat munkát az egészségüggyel, a közlekedéssel vagy a polgári repüléssel kapcsolatban, az előmeneteli lehetőség — legalább is Angliában — sokkal nagyobb, ha a katonai munka mellett dönt. A magániparban tudja, hogy kutatásának célja munkaadója profitjának növelése lesz, még akkor is, ha ennek néha anti-szociális hatása lesz... Franciaországban az a tapasztalatunk, hogy a tudósok, technológusok és technikusok mélyen alulfizetettek.” Nagy-Britanniában egy fiatal kutató kezdőfizetése csak kétharmada egy szakmunkásénak, és csak harmincéves korára haladja meg valamicskét a szakmunkásfizetést. Magyaránakkor ma már annyira csökkent a tudományos munka társadal-

mi presztízse is, hogy nem kárpótolhat az anyagiak hiányáért.

Jaegle és Wells álláspontja szerint e problémák megoldásának útja a tudományos dolgozók szakszervezetbe tömörülése. Mivel a *felvetett problémák lényegében érdekvédelmi jellegűek*, kézenfekvő, hogy a munkásmozgalom bevált érdekvédelmi formáit alkalmazzák rájuk. „Az a véleményünk — írják —, hogy a státus fő pontja a munkabér, és egyre több tudós kezdi megérteni ezt; ennek eredményeképp robbanásszerűen nő a szakszervezetek tagsága. Megértették, hogy a szakszervezet szervezettsége, a bérkövetelések megfogalmazása és a bértárgyalások nekik is hasznosak, ahogy a fizikai dolgozók számára hasznosak voltak. Azt is megértik, hogy ők is osztoznak az összes dolgozók kollektív érdekeiben.” A szakszervezet tehát nevelő funkciót is vállal, a közvetlen személyes érdekekből kiindulva a társadalmi változás gondolatához vezet — mint a beszámoló megállapítja: „Sokan — bár távolról sem a többség — úgy látják, hogy társadalmunkban változásra van szükség ahhoz, hogy munkájuk és ők maguk megfelelő helyre kerüljenek.”

Jól látható, hogy az angol és francia szakszervezetek álláspontja teljesen megfelel a szimpózium előkészítő bizottsága által elfogadott napirendnek. Az első két pont ott a fiatal kutatók gazdasági és szociális helyzetének vizsgálatára irányul, vagyis a TMV szintén az érdekvédelmi szempontból kívánt kiindulni. Feltételezte, hogy a fiatal tudományos dolgozóknak vannak sajátos érdekei — amelyekre például a nyugati szakszervezetek rétegpolitikája irányul —, a másik két napirendi pont azután ezek tisztázása

nyomán lépett volna tovább általánosabb érdekű problémák felé.

A beszámolót követő vitában a nyugati országokból érkezett fiatal kutatók alapján megkérdőjelezték e munkamenet hasznosságát, s magát ezt a koncepciót is. Azzal érveltek, hogy az érdekvédelem lényegi vonásai mindenütt nemzeti jellegűek, vagyis az adott ország sajátosságaihoz igazodnak. Ugyanakkor az egész érdekvédelmi koncepciót élesen elutasították; dr. M. K. Hughes (Anglia) egyenesen reakciónak nevezte azokat a fiatal tudósokat, akiket saját anyagi jólétük érdekel. L. P. J. Veelenturf, a szimpózium holland szervező bizottságának vezetője, ezt így fogalmazta meg; „Végső soron nincs igazolás arra, hogy a gazdaságilag hasznosabb javakat termelő emberek többet keressenek . . . Van a fiatal tudományos dolgozóknak egy növekvő csoportja, amelyet nem érdekel többé a saját kiváltságos helyzete, hanem a szerencsétlen hosszútávú társadalmi-gazdasági fejleményekkel törődik.”

Posztív érdeklődésük irányát e fiatal csoport tagjai nem egyformán jelölik meg. Veelenturf idézett „szerencsétlen hosszútávú társadalmi-gazdasági fejleményei” mellett szerepel a „makroproblémák” kifejezés (a holland Tudományos Kutatók Szövetségének munkacsoportja használja), a „világ nagy problémái”, vagy röviden: „világproblémák” terminus (P. Harper — Anglia; J. F. Staal — USA; ez vált végül is általánossá), ám a kifejezések különbségei mögött hasonló problémák rejlenek. Mik ezek a világproblémák? P. Harper a vita első napján a következőket sorolta fel: „világrend (e címkével a háborús veszélyre kívánt utalni — Cs. M.), népesség (értsd: túlnépesedés), kör-

nyezet (értsd: szennyeződés) és források (értsd: a természetes erő- és nyersanyagforrások kimerítése)” Dr. Zaheer (India) a „szegénységgel” egészítette ki a listát, amit a fiatalok el is fogadtak, s egy nem hivatalos esti összejövetelen így foglaltak állást: „*Bennünket a világ nagy problémái érdekelnek: a szegénység, a túlnépesedés, a természeti kincsek kimerítése, a szennyeződés, a katonai akciókból eredő teljes megsemmisülés.*” (Kiem. — Cs. M.)

A világproblémák forrásáról a fiatal nyugati kutatók véleménye megoszlott. Sokan gazdasági-társadalmi-politikai okokra próbálták őket visszavezetni: „Azelőtt a termelés növekedése jó dolognak látszott, de most zsákutcának tűnik, és — a javak egyenlőtlen elosztására való tekintettel — haszontalanak” — mondja F. A. van der Loo és H. P. Gallacher (Hollandia). Veelenturf szerint „társadalmi-gazdasági fejlemények csak akkor válhatnak szerencsétlenséggé, ha a hajtóerők túl erősek és túl sötétek ahhoz, hogy ellenállhassunk nekik. . . . Mivel csak viszonylag egyszerű problémák kezelhetők tudományosan, a tudósok csak töredékes és elszigetelt problémákat elemeznek, a globális hosszútávú problémákat azokra hagyják, akikben nincsenek meg a tudományos beállítottságból fakadó gátlások.” Ebből az következik, hogy a világproblémák megoldásához magának a tudományos-technológiai haladásnak tudományos és demokratikus politikai ellenőrzésére van szükség. Jelenleg „a tudósok termelik a leghatalmasabb eszközöket, melyek fölött semmiféle ellenőrzésük nincs.” (Veelenturf)

Dr. Alberto Villa (Chile) azonban megkérdőjelezi ezt az álláspontot. „Vajon több tudomány és technoló-

gia, ha »világosan meghatározott politikai erők« (ideértve a tudományos dolgozókat is) alkalmazzák, biztosan haladást jelent?” Válaszként a DDT példáját idézi. Ez a nagyerejű rovarirtó — az elmúlt öt évben százszámra megjelent cikkek tanúsága szerint — „ökológiai szerencsétlenségnek” bizonyult. (A nem-szakember számára talán érthetőbbé teszi a dolgot a közelmúlt egyik magyar újsághíre: az idei Szeged-környéki örvendetésen nagy sirály-szaporulat fennmaradását erősen megnehezítette az a tény, hogy a vegyszeres rovarirtás a sirályok táplálékának nagy részét elpusztította.) „Mi csúszott félre? — teszi föl a kérdést dr. Villa. — Egyszerűen arról van szó, hogy rossz volt az a mód, ahogy a kapitalista társadalomban (egy fogyasztói társadalomban) — és következésképpen a gyarmati uralom alá vetett országokban is — a „haladást” igazgatták? Nem ilyen egyszerű a dolog. Azt mondhatjuk, hogy a tudomány és technológia alapján ugyanaz a szocialista országokban is, és hogy a levegő-, víz- és talajszennyeződés problémája viszonylag ugyanakkora nagyságrendűnek látszik, tekintet nélkül arra, hogy a technológia áldásai ezekben az országokban egyenlőbben vannak elosztva.”

De nemcsak a társadalmi-politikai ellenőrzés lehetőségével, hanem a tudományos ellenőrzésével szemben is állíthatók ellenérvek. Egyes becsületes tudósok a világproblémákat jelző tények hatására „most alkalmazott kutatásokban akarnak részt venni, amelyek olyan problémákkal foglalkoznak, mint a levegő és a víz szennyeződése, részt akarnak venni a világ megjavításában, amelyben élnek.” Dr. Villa ezt úgy értékeli, hogy „ezek a tudósok a fennálló establishment-en belül való munkát választják, anélkül, hogy tekintetbe

vennék a közvetlen összefüggést az általuk megoldani kívánt probléma és az ilyen problémákat szülő társadalmi struktúra között”. R. Foqué (Hollandia) szerint egyébként is „nagyon veszélyes feltételezés, hogy minél bonyolultabb egy probléma, annál bonyolultabb szervezet szükséges a megoldásához. Tévedés azt hinni, hogy a technológia által okozott problémákat még több technológiával meg lehet oldani.”

Olyan álláspontokkal találkozunk itt, amelyek már *magában a tudományban látják a világproblémák gyökerét*. P. Harper a következő rossz hatásait sorolja fel a tudományos-technológiai haladásnak, amelyek miatt károsnak kell tartanunk az emberre nézve: „a mérgező nehézfémek (Hg, Pb, Be, Cd) szintjének növekedése az óceánokban és édesvizekben”, „széles körű városi levegőszennyeződés”, „a vizek nitrát és foszfát szennyezése”, „újabb és újabb nem teljesen ismert hatású gyógyszerek bevezetése”, „az erózió arányainak növekedése és a talajminőség széles körű romlása az intenzív művelés következtében”, „mind több állatfaj kipusztulása (300 év alatt 150 faj; 250 faj a kipusztulás határán)”, „régiben különélő állatfajok összekeverésének előreláthatatlan következményei”, „rendszeres balesetek nukleáris fegyverekkel”, „mérgező vegyifegyverek gyártása, a régi készletek tengerbe süllyesztése” stb. — és mindezeket számos példával illusztrálja. Következtetése azonos dr. Villával: „Az a véleményem, hogy nem több, hanem *másfajta* technológiára van szüksége a világnak.” A jelenleg ismert tudományt nem fogadják el többé abszolút értéknek. Pusztán az a tény, hogy valaki tudományos tevékenységet folytat, nem nyújt többé igazolást az illető társadalmi

hasznosságáról. A tudományos munkásnak felelősséget kell vállalnia munkájáért, ezt pedig csak úgy teheti meg, ha igyekszik azt ellenőrzése alá vonni.

Az „új, emberi tudomány” kidolgozására szintén többféle elképzelés hangzott el. P. Harper szélsőséges véleménye szerint a forradalmi tudományos dolgozóknak „ki kell vonulniuk” a mai társadalomból, s újfajta közösségi életükkel egyúttal példát mutatva — másrészt azt keretül használva — kell kidolgozniuk az új életmódnak megfelelő tudományt. Hasonló ehhez a dr. Villa által legszimpatikusabbnak ítélt magatartás is, amely „bizonyos értelemben a régi keleti filozófiákhoz tér vissza, amelyek a természeti dolgok szentségét hirdetik és a legfőbb helyre a szellemi élvezetet állítják — az anyagi helyett —, melyet az emberiség a Természettől nyerhet. Ez, röviden, új erkölcsöt jelent az ember és környezet közötti viszonyban.” (Álláspontjának naivitását mutatja, hogy az új erkölcs „elterjesztését” a mass mediától várja — a Beatles-kultusz elterjesztésének mintájára.)

Hollandiában inkább a szervezetség felé fordulnak: a fiatal kutatók számos „ad hoc munkacsoportban” próbálnak korunk tudományos helyzetéről képet alkotni, hogy megkeleshessék a megoldás útjait. Ugyanakkor a mai körülmények között is igyekeznek példát adni a tudomány emberi felhasználásáról: egy holland csoport speciális világító berendezést fejlesztett ki a vietnami kórházak számára; N. Ribolow (USA) csoportja pedig növénymérgek elleni hatóanyagokat kísérletezett ki az amerikai hadsereg pusztításainak ellensúlyozására; A. Rip (Hollandia) és társai a tudományos dolgozók felelősségének kérdését igyekeztek

tisztázni, és alkalmazni az egyetemi oktatásban.

A munkacsoportok példája már sejteti, hogy a nyugati fiatal kutatók és a szakszervezetek álláspontja nem abban tér el, amiben az utóbbiak megjelölték: a szervezet szükségességének állításában vagy tagadásában. Dr. Hughes a tudományos dolgozók osztályhelyzetének elemzéséből akarta levezetni a szervezetség szükségét. Három csoportot különböztet meg: a termelésben, a fejlesztésben és az akadémiai-egyetemi területen foglalkoztatott tudományos dolgozókat. „Szabadságuk” mértéke különböző ugyan munkájuk végzése során, ez azonban csak korlátaik különbözőségét jelenti: lényegében mindegyik csoport a kapitalista rendszernek kénytelen dolgozni, s így helyzetük a munkásosztályéhoz hasonló. A tudós — a már sokat idézett dr. A. Villa szerint is — proletár, a munkásosztály tagja, bár ezt kevesen ismerik fel. Dr. Hughes szerint ahhoz, hogy munkájukat, a tudományt ellenőrzésük alá vonhassák, szervezeten kell fellépniük, mégpedig a fizikai munkásokkal együtt. Hasonlóképpen foglalt állást a nyugatnémet B. Booss is. Van der Loo és Gallacher szerint a tudományos munkás számára „a kérdés az: mit tekintsen az ember cselekvése elsődleges céljának: változások és javítások kiváltását vagy az ember cselekvéseinek politikai hatása fontosabb? Az utóbbi pont fontos, ha megértettük, hogy egyénileg vagy kis csoportokban nem érhetünk el eredményeket, a változásoknak nagyobb csoporttól kell jönni, ez pedig tudatosságot igényel.” A tudatosság fejlődésének Hollandiában ékes bizonyítéka, hogy „1968-ban megalakult a „Bond van Wetenschappelijke Arbeiders” (BWA — Tudományos Dolgozók Szövetsége).

A BWA célja az, hogy a tudományt egy szocialista irányú társadalmi változás szolgálatába állítsa." A fiatalok többsége olyan fontosnak tartotta a szervezett társadalmi harcot, hogy — bár elég általános és korántsem tiszta megfogalmazásokban — nem hivatalos „nyilatkozatukban” ezt írják: „Mint tudományos dolgozóknak el kell vetnünk a semleges tudomány mítoszát. A tudomány a fennálló társadalom tükröződése, melyet az felhasznál, s amely azt fenntartja. Egy újfajta tudományért, egy emberi tudományért kell dolgoznunk. Ezt nem érhetjük el a társadalmi környezettől elszigetelve. Ellenkezőleg, ez az emberi tudomány, ez a népi tudomány csak az emberi nem szabadságharcában nőhet fel. Ezért nekünk, tudományos dolgozóknak bele kell vetnünk magunkat ebbe a harcba... Egyesülni kell a munkásosztály többi részével, mert a tudományos dolgozóknak egyedül kevés vagy semmi hatalmuk sincs. A tudományos dolgozók és a munkásosztály egységének formája természetesen országról országra különbözni fog, de a világszövetség általános politikája kell, hogy legyen.”

A szimpózium e két csoportjának álláspontja között a lényegi különbség abban van, hogy *más a szükségesnek tartott szervezettség célja, funkciója: a szakszervezetek esetében az egyéni törekvésekre épülő érdekvédelem, a fiataloknál a tudomány társadalmi funkciójából következő politikai harc.* Nem véletlen, hogy J. F. Staal a vitában ezt a megkülönböztetést javasolta: „az öregek a fizetésről beszélnek, a fiatalok a világproblémákról”.

Azt hiszem, a felsorakoztatott egy-egy mondatos jelzések is érzékeltetik a vita csapongó, szétszórt

jellegét, de talán azt is, hogy ugyanakkor hol vannak az egyéni álláspontokat összekötő kapcsolódási pontok. Az egyetlen változás ugyanis — ha lehet egyáltalán változásról beszélni a szimpózium ideje alatt — a fiatalok csoport-jellegének megerősödése volt. Ez fejeződött ki abban a tényben is, hogy ez az igen változatos képet mutató csoport „közös nyilatkozatot” tett a konferencia asztalára. Pedig valójában még az a megjelölés is csak némi fenntartással alkalmazható rájuk, hogy a „fejlett kapitalista országok fiatal kutatói”, hiszen sok dologban szimpatizált velünk az indiai dr. Zaheer, aki a maga hetven évével már nem számít egészen fiatalnak, minden szempontból közejük tartozott dr. Villa írása, amely a fejlett kapitalista országnak nem tekinthető Chilét képviselte, ugyanakkor a japán küldötteket csak részben lehet ide sorolni.

Dr. Zaheer és dr. Villa példája jól mutatja a fejlődő országok kettségét. Ezekben az országokban igen erősen érződik a legtöbb világprobléma súlya. Ez az előző álláspont felé közelítené őket. Ugyanakkor létszükségletük az elmaradott gazdaság fejlesztése, a modern tudomány és technológia minél gyorsabb elsajátítása. Az EAK, Algéria, India képviselői éppen ezért nem a világproblémákat szülő technológiai haladás ellen léptek föl, hanem olyan nemzetközi tudományos együttműködési formákat sürgettek, amelyek segíthetik őket lemaradásuk csökkentésében. Ennek ellenére csak egy alkalommal került sor arra, hogy egyik képviselőjük — az indiai dr. V. Anupam — nyíltan kimondja: „bármilyen »világproblémákról« beszélnek is, nekünk *mindenképpen szükségünk van a technológiára*”. Ez a csoport a szimpó-

ziumon legnagyobbbrészt elkerülte a nyugati fiatalok által felvetett pontokat.

A szocialista országok küldöttei arról beszéltek, hogy a tudományos-technikai haladás a szocializmus további fejlődésének legfontosabb eszköze, s ez nagy feladatokat ró a fiatal tudományos dolgozókra is. „A szocializmus sajátossága az — idézte P. Papilov (Szovjetunió) az SZKP XXIV. kongresszusát —, hogy szervesen összekapcsolja a tudományos és technikai forradalom eredményeit a szocialista gazdasági rendszer előnyeivel, mind szélesebben kifejleszti a tudomány és a termelés egységének formáit.” A bolgár párt új programja szintén megerősíti ezt a kapcsolatot — mint I. Kocev hangsúlyozta: „A szocialista társadalom felépítése nagy mértékben és szervesen függ a tudománynak a termelésben való meggyökerezésétől, a tudománynak, mint közvetlen termelőerőnek, és mint a termelőerők ugrásszerű fejlődését, valamint a társadalmi irányítás és a nevelőtevékenység tökéletesítését célzó tudományos-technikai forradalom gyors és harmonikus kibontakozása döntő tényezőjének megerősítésétől. A cél, amit Bulgáriában el kell érünk, a tudománynak olyan színvonalra fejlesztése, hogy minden tevékenység — politikai, ideológiai, gazdasági, oktatási, közigazgatási stb. — teljesen tudományos alapon folyjon, a tudományos technikai forradalom győzelmeinek megfelelően.” A Szovjetunióban „tömegmozgalomnak nevezhető a fiataloknak az a törekvése, hogy elérjék a modern tudomány és technikai csúcseit, hogy hozzá szokjanak a módszeres és céltudatos munkához”. A szovjet oktatási és tudományos dolgozók szakszervezetének küldöttsége nevében Papilov elmondta, hogy „a szakszervezetek

örködnek azon, hogy a fiatal tudósok képzési rendszere demokratikus legyen, hogy a tudományos munkához nélkülözhetetlen felsőoktatás a fajtól, a nemtől, a származástól, a vagyoni és társadalmi helyzettől függetlenül, a fiatalok minden kategóriája számára hozzáférhető legyen, azért, hogy minden tehetséges férfi és nő fejleszthesse tehetségét, megszerezhesse a kutatótól megkövetelt képesítést... A tudományos intézmények szakszervezeti alapszervezetei azon is munkálkodnak, hogy a fiatal kutatókban kifejlesztsék a társadalmi és állampolgári felelősség érzését.” Ez azt jelenti, hogy „a fiatal kutatók nem lehetnek tétlen szemlélők, hanem a tudományos gondolkodás haladásának aktív harcosai kell hogy legyenek. Világosan meg kell érteniük a tudomány fontosságát, és szükségességét a társadalmi és gazdasági haladás, a nép életszínvonalának és kultúrájának növelése, a béke és a szabadság érdekében.”

Egyértelműen ugyanezek az alapelveken épül fel és ugyanerre a célra irányul az NDK 3. Egyetemi Reformja, amelyet Dr. S. Prokop ismertetett. Elmondta, hogy a reform „egyik alapelve az, hogy a tudománynak össze kell fonódnia a többi társadalmi alrendszerrel — mindegyik előtt az iparral és a mezőgazdasággal, hogy az egyetemistákat és fiatal kutatókat a fejlett szocialista társadalom igényeinek megfelelően kell felkészíteni. A tudomány az élet minden más területével szövettségben egyre hatékonyabbá válik mint közvetlen termelőerő... ugyanakkor létfontosságú tényezőjévé válik a szocialista személyiség fejlődésének. A 3. Egyetemi Reform alapvető változást irányoz elő a felkészülésben... , hogy a hallgatók és

a fiatal kutatók korunk ifjú forradalmáraivá váljanak.”

Bár írásban benyújtott előadásában H. Kubiak lengyel szociológus is a felsőoktatás problémáival foglalkozott, exorzéjában más témához kapcsolódott. Elmondta, hogy a levegő és a víz szennyeződése — az ún. világproblémák — Lengyelországban is sok gondot okoz, és bár jelentős erőt fordítanak e nehézség leküzdésére, még nem sikerült igazán megfelelő megoldást találni.

A vitában aktívan részt vettek a magyar delegáció tagjai: nem volt olyan napirendi pont, amelyhez — néha többen és többször is — ne szóltak volna hozzá közülünk. Dr. Montvay István exorzéjában a felsőoktatásban dolgozó fiatal oktatók számának és helyzetének változását ismertette. A szocialista országok küldötteinek hozzászólásai megerősítették, hogy arra a kérdésre,

melyet írásos anyagának címéül választott, — „szükség van-e fiatal tudósokra?” — csak igennel lehet válaszolni. Ezt a szükségletet fogalmazta feladattá P. Papilov: „a fiatal kutatók feladata feltárni az új utakat ahhoz a társadalomhoz, amelynek rendező elve Marx szerint minden egyén szabad és teljes fejlődése mint az összesség kiteljesedésének feltétele. Nyilvánvaló, hogy ennek az elvnek a megvalósítása elképzelhetetlen a tudományok állandó fejlődése nélkül.” (Kiemelés — Cs. M.)

A szimpóziium vitái és kötetlen beszélgetései során a résztvevők négy csoportjának álláspontja nem közeledett egymáshoz. A nemzetközi találkozás azonban módot adott ahhoz, hogy az eltérő vélemények iránt érdeklődők jobban megértsék egymás álláspontját.

Csákö Mihály

Ellenkultúra?*

A hatvanas évek végén olyan ifjúsági mozgalmak születésének lehettünk tanúi, melyek nem egyszerűen egy oktatási endszer egy politikai vagy egy gazdasági-társadalmi rendszer változtatását karják, hanem azt az egész kultúrát elvetik, amely az utóbbi évszázadokban fölünk nyugati félgömbjén kizárólagossá ált. A legszélsőségesebb lázadók az amerikai fiatalok között találhatók; s e lázadás formái igen változatosak az újbalol-

dali politikai cselekvéstől a kábítószeres élvezetelig és az underground zene körül szerveződő csoportosulásokig. A technika és a civilizáció „áldásait” elvető hippik és az ezen áldások képmutató és aladjában embertelen voltára mindenkit rádöbenteni kívánó yippik száma több millióra tehető. E csoportoknak általában nincs világos elképzelésük a megvalósítandó társadalomról, s bizonyára az elvetendőről sem, de boldogan akarnak élni. A yippik vezére, Jerry Rubin ezért azt tartja legfontosabbnak, hogy elmélkedés helyett cselekedjünk a régivel szemben. „Kritizálj, kritizálj, kritizálj... — írja gúnyosan az elméleti magatartás ellen szenvedélyes könyvében.¹ — Nézd meg az érv mindkét oldalát, ne cselekedj, ne állj ki, ne keveredj bele semmibe, hiszen te mindig újabb érveket és infor-

Dr. Csákö Mihály „Az ellenkultúrával szemben — egy emberi kultúráért” ímmel nyújtott be hozzászólást, és a harmadik témában alkalma volt vitaindítóként is közreműködni. Mivel a két szöveg a tájékoztatóban jelzett értelemben ltér egymástól, a szerkesztőség kérésére a ettőt egybeszerkesztve mutatja be gonolatmenetét. — *Szerk.*

mációkat keresel, mindig vizsgálódsz, kritizálsz...

Az absztrakt gondolkodás bebörtönzi az észet... A mi generációnk fellázadt az absztrakt intellektualizmus és a kritikai gondolkodás ellen. Mi a Vietkong gerillát, a Fekete Párducokat, a megkövetelt hippit csodáljuk, nem az absztrakt intellektuális zöltséget." Az intellektualizmus, sőt az értelmiség elvetése természetesen nem zárja ki, hogy számos elméleti tanulmány jelenjék meg a fiatalok mozgalmainak alapjairól, tendenciáiról, perspektíváiról. Theodor Roszak szerint ezek a fiatalok egyfajta „ellenkultúrát” hoztak létre, szemben az ún. „technokratikus” kultúrával, amely a tudományos világfelfogáson alapul, s a minden részletében szakértők által igazgatott társadalomban éri el legteljesebb kifejeződését. „Technokrácián azt a társadalmi formát értem — írja Roszak —, amelyben egy ipari társadalom eléri szervezeti integrációjának csúcsát.”² A technokráciával foglalkozó szerzők szívesen tekintik úgy ezt a formát, mint ami közömbös a társadalmi-gazdasági rendszer természetével szemben. Ez az álláspont nyújt alapot ahhoz, hogy a kapitalizmus problémáját elméletileg a „hagyományos” osztályharc-ideológiákra hagyják (amikor is a „hagyományos” szó mindig „idejétmúltat” is jelent), a fiatalok pedig gyakorlatilag a technokrácia elleni fellépésre korlátozzák magukat. Véleményem szerint azonban (1) ez az elméleti álláspont nem állja ki a történelmi, szociológiai és politikai kritikát. (2) a gyakorlat pedig nem tud érvényes modellt nyújtani az emberi lét megújításához.

1. Most nem a technokrácia fogalmát akarom vitatni, csupán amellett szeretnék érvelni, hogy még ha elfogadunk is egy a fent idézethez hasonló definíciót, akkor sem lehet elszakítani a kapitalizmustól ezt a technokráciának nevezett „társadalmi formát”. Akik a technokrácia történelmi alapját keresik, többnyire inkább a tudományos világfelfogásban.

mint a kapitalista termelési módban vélik megtalálni. Vannak azonban olyan történeti érvek, amelyek ellenkező eredményre vezetnek.

A tőke megjelenése Európában egybeesett a modern tudomány születésének korával, *nincs azonban konkrét történelmi tény, amely az utóbbi kauzális elsőséget bizonyítaná.* A modern tudomány és a kapitalista termelési mód századokon át egymástól függetlenül fejlődik.

A kapitalista termelési mód fejlődése a nagyiparral megváltoztatta a munkamegosztás típusát. Míg a manufakturális típust egy szubjektív elv jellemzi: a munkát a munkások személyes tulajdonságai alapján osztják meg és az így megosztott munkához igazítják a munkásokat. addig a nagyiparban a gépek veszik át az emberi képességek szerepét, s ezzel a szubjektív helyébe objektív elvet állítanak: a munkát ezután a gépek technikai tulajdonságai osztják meg és az így megosztott munkához igazítják a munkásokat. Az *objektivitás* itt tehát a munkamegosztás *technikai* jellegéből áll. Meg kell jegyeznünk, hogy a „technikai” terminust Marx nem a „technológiai” értelemben használta: a munkásokat a termelési folyamat posztjaira besoroló kényszer külsődlegességét jelölte vele.

Látjuk, hogyan *vált a kapitalizmus személytelen elnyomó rendszerré anélkül, hogy a tudományt hívta volna segítségül.*

A technikává vált munkamegosztás külsődleges jelleget öltött, s ezáltal a természethez vált hasonlóvá. Mi több, a gépek és a termelés standardizálásával a hasonlóság konkrétabb szintekre is kiterjedt. Éppen ebben a hasonlóságban ismerhetjük föl azt a tényezőt, amely lehetővé tette a tudomány közvetlen belépését a termelésbe, hiszen ettől kezdve ugyanúgy viszonyulhatott a termeléshez (a kapitalista termeléshez), mint a természethez: standardizált egységeket emelhetett ki, tartós és ismétlődő viszonyokat állapítva meg közöttük. Csak ebben a

történelmi pillanatban látjuk végre összeapcsolódnia a tudományt és a termelést, *ezt a kapcsolatot nem a tudomány, hanem a kapitalista termelési mód alakítja meg, hozza létre és uralja.*³

Nem kívánom részletesen nyomon követni a kapitalista termelési mód terjedését, miután a tudományt felszívta magába. A profit biztosításának érdekében magába integrálta a termelés összes hagyományos szektorát, és újat hívatott életre azzal, hogy az emberi élet egyre több területét vonta a termelés körébe. Ne felejtjük el, hogy a tudomány emberi formában lép be ebbe a rendszerbe: mérnökök, közgazdászok, tudományos kutatók stb. formájában, akik az igazságban, a szervezésben, a fejlesztési eszközökön foglalnak helyet; így nyilvánvaló, hogy megvásárlásukkal a *tőkés a termelés elemeként vásárolja meg a tudományt, hogy profitrendszerébe integrálja.*

Ettől kezdve látszólag nem ő parancsol: a szakértőkkel parancsoltat. Félrevezető látszatok egész sora jön létre vállalati szinten csakúgy, mint a társadalom szintjén. A „célok tudományos meghatározása” lesz az álarc, amely mögé a tőkés rejteti saját döntéseit és érdekeit. Minél természetlenebbé válik a társadalmi-gazdasági és politikai rendszer, annál „nyilvánvalóbb” lesz, hogy nincs más cél, mint tudományos objektivitásra alapozott racionalitás és hatékonyság. E „racionális”, „hatékonyság” és „objektivitás” lévege után azonban senki sem kérdez.

A technokráciának mint a kapitalizmus független társadalmi formának a feladását nemcsak történeimileg támasztják alá a tudományos világnézet hanglyozásával. Az „ellenkultúra” ideológiája szerint ez *végző alapja* a rendszerek, amelyben — Roszakot idézve — azok, akik kormányoznak, technikai akértőkre hivatkozva igazolják magukat, akik viszont tudományos ismereteket hivatkozva igazolják magukat. És a tudomány tekintélyén túl nincs mire hi-

vatkozni.”⁴ Észre kell vennünk, hogy ez a felfogás azt az előfeltevést tartalmazza, hogy a tudomány egyértelmű tekintély, melynek döntő szava mindig az *egyetlen* lehetséges utat mutatja — s ez az előfeltevés szintén nem állja ki a kritikát.

A tudomány nem válaszol a „mit kell tennünk?” típusú kérdésekre, csak az olyan típusú kérdésekre tud válaszolni: „mit kell tennünk, *ha ezt vagy azt akarjuk?*” A célokat azonban, mint láttuk, a kapitalista termelés szükségletei szerint tűzik ki.

Kiindulásul elfogadtuk azt a meghatározást, hogy a technokrácia olyan „társadalmi forma, amelyben egy ipari társadalom eléri szervezeti integrációjának csúcspontját”, s amelynek létezése nem köztudott szükségképpen a kapitalizmushoz. Megjegyzéseink az ellenkezőt bizonyították. Pontosabban: kizárták a definíciónak azt az interpretációját, amely szerint a technokrácia eredetében csakúgy, mint léteiben független a kapitalizmustól, s amely anélkül kívánja támadni a technokráciát, hogy figyelembe venné lényegi kapcsolatát a kapitalista rendszerrel. *A technokráciát a kapitalista termelési mód fejlődése alapozza meg és hozza létre;* de ez egyáltalán nem zárja ki, hogy ha egyszer a technokrácia mint társadalmi forma létrejött, mint ilyen fennmaradhasson más gazdasági-politikai rendszerek alapján is. Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy (1) a kapitalista termelésen alapuló technokráciák nem szüntethetők meg az őket alátámasztó kapitalista rendszer egyidejű megszűntetése nélkül; (2) ha a technokrácia valaha is megszűntethető, ez csakis egy nem-kapitalista gazdasági-politikai rendszer alapján lehetséges.

Az első állítást az eddigiek bizonyítják. Ami azonban a technokrácia megszűntetésének lehetőségét illeti, nem tehetek mást, mint hogy felsorolok néhány tényezőt, amely szerintem hozzájárulhat ehhez vagy teljesüléséhez.

Először is úgy gondolom, hogy biztosítani kell a technokrácia „jótéteményei-

ből" kizárt társadalmi rétegek igényeinek kielégítését, bár ezeket az igényeket az ellenkultúra elidegenedetteknek és túlhaladottaknak tartja. Ennek a problémának a megoldása nélkül — mely még a fejlett társadalmakban is elég súlyos, világméretben pedig még sokkal inkább az — teszi a harmadik világ jelenléte — nem lehet feltalálni az ember jövőjét. Az ellenkultúra hívei elismerik, hogy alig tudnak szövetségeket találni az „éhezők”, a „kirekesztettek” között, akik az őket elnyomó rendszer természetes ellenségei, mivel a technokrácia — egyre jobban kielégítve igényeiket — „megvásárolja” őket. Miért hagyják hát kielégítésüket a technokráciára? Nem kell elutasítani a bőséget csak azért, mert ma kapitalista vagy technokratikus módon termelik! Meg kell keresni a nem-kapitalista és ugyanakkor nem technokratikus bőség alternatíváját. Ezen a területen pedig éppen a tudomány és a technika fejlődése könnyítheti meg a harcot a technokrácia ellen.

A technológiai fejlődés szemünk előtt születő új szakasza, az automatizálás, a munkamegosztás típusának megváltoztatásával is lehetőséget nyújt a technokrácia elleni harchoz. Az automatizált termelésre az jellemző, hogy a munkás mintegy *kilép a termelési folyamatból és mellé lép*, csak a tervező, ellenőrző és karbantartó szerepét tartva meg. Ezek a változások az élet minden részét és dimenzióját érintik: új típusú képzettséget igényelnek, átalakítják az idő szerkezetét, stb., s ezzel lehetőséget nyújtanak arra, hogy ne pusztán az élet intézményes kereteit változtassuk meg, hanem a személyes vágyakat, attitűdöket, és az értékek rendszerét is. Ebben segít az ellenkultúra azzal, hogy kitágítja a pszichikai és szociális tapasztalatok körét.

Az intézményes keretek új, emberibb formáinak keresése régi törekvés. Paul *Blumberg* a közelmúltban a Mayo-kísérlet újraelemzésével bebizonyította⁵, hogy a kísérleti munkás-csoportban a terme-

lékenység javulása nem az „emberi viszonyok” homályos terminusaival magyarázható, hanem az *önigazgatás* elemeinek akaratlan bevezetésével. A tanulság, amelyet *Blumberg* kiemel, nem más, mint hogy még a technikai munkamegosztás által néhány mechanikus mozdulat ismételtetésére ítélve is lehet olyan intézményes formákat keresni és találni (főleg a hatalom szervezésében), amelyek a humanizáció felé vezetnek. (Az ellenkultúra híveit ebből feltételezhetően az érdekkelheti, hogy a hatalmi viszonyok megváltozása változást okozott a munkások személyiségében is.) Az önigazgatási kísérletek nagy problémáját azonban a dolgozók alacsony képzettsége és kulturális színvonala jelenti, mely ellentétben áll az ipari és társadalmi folyamatok állandóan növekvő bonyolultságával.⁶ Feltéve, hogy az automatizált termelés imént említett új követelményei nyomán a kulturális szint megfelelően nő, még mindig marad egy súlyos probléma: az, hogy a tevékenységi ágak közötti kulturális divergencia nem feltétlenül csökken az automatizálással. Anélkül, hogy erre ma választ tudnánk adni, azt hiszem, a már említett tényezők következtében az automatizálás korában mégis sokkal értékesebben alkalmazhatjuk majd az önigazgatás-típusú intézményeket, mint a technikai munkamegosztás korában.

Végül számításba kell venni azt a már említett tény, hogy a tudomány nem tudja megadni az egyetlen választ, csupán *alternatívák kidolgozását* nyújthatja az emberek által a tudományon kívül kitűzött alternatív célokhoz. Ezt azonban meg kell érteniük a munkásoknak csakúgy, mint az értelmiségieknek. Az értelmiségiek funkciója a tudomány jellegéből fakad: tudásukkal emberi közösségüket kell szolgálniuk, nem egy egyetlennel tartott és kötelező utat kell felvázolniuk az emberiség számára, hanem terveket kell készíteniük a közösség által felvetett összes alternatív célhoz, hogy a közösség érdemben tudjon dönteni róluk.

2. Az ellenkultúrának nevezett tendencia szerintem soha nem fog tudni véget vetni a technokráciának. Bár a hippik, yippik és egyéb csoportok tapasztalatai boldoggá teszik azokat a fiatalokat, akik ezt az életet választják, társadalmi mértékben ezt a tapasztalatot kudarcra ítéli, egyéni, gyakran pszichikus jellege.

Ami a gyakorlati kérdést illeti, az ellenkultúra művelőit nemigen érdeklik az itt tárgyalt problémák, azok a tényezők, melyek a technokrácia elleni harcot segíthetik. Említettem már, milyen nehéz szövetségeseket találniuk a társadalom többi rétege között. Itt még egy elmentmondásra fel kell figyelniük a tiltakozó fiatalok magatartásában. Ha helyes is a fogyasztás kényszerének elutasítása, a komfort elvetése magánügy kell hogy maradjon. De akkor az kell, hogy maradjon a komfort utáni vágy is. Ebből pedig újra föltámad a magas szinten szervezett termelés igénye, amellyel az ellenkultúra nem hajlandó szembenézni, bár a személyes szabadság valamiféle korlátozását sem fogadja el.

Feszültséget találunk hát az ellenkultúra tapasztalatának személyes szintje és univerzalizációra való törekvése között. Ma

már beigazolódott, hogy az ellenkultúrát, mint kisebbséget a technokrácia nyugodtan el tudja viselni: néhány millió fiatal amerikai „kimaradásától” még nem áll meg a gépezet. Nyilvánvaló azonban, hogy az ország egész lakosságát nem lehet nélkülözni; egy többséggé váló ellenkultúrát a technokrácia nem fog eltűntetni, s akarátának érvényesítéséhez minden ereje meglesz a pusztán az erőszakmentesség, a szeretet, és a kábítószerek abszolút ideológiáival felfegyverzett fiatalokkal szemben. A többség meghódításának perspektívája egyébként is illúzió egy olyan irányzat részéről, amely *nem nyújt vonzó és élhető jövőt mindenkinek*. A jövő nem az ellenkultúra tendenciáiból fog kifejlődni, emberi eszményeik azonban bizonyára megvalósulnak majd. E tendenciák a technokratikus-kapitalista rendszer válságjelenségei, melyek — korántsem teljesen értéktelen — negatív magatartásukkal azt bizonyítják, hogy az ember nem hajlandó többé a munka, a környezet, az emberi viszonyok, a kultúra, a szexualitás, a személyiség lényegi dimenzióiban elnyomva, eltorzítva és megcsönkítva élni.

JEGYZETEK

¹ Jerry Rubin, *Do It!* Simon and Schuster, New York, 1970. p. 213.

² Theodore Roszak, *The Making of a Counter Culture*, Doubleday Anchor Books, New York, 1969. p. 5.

³ A munkamegosztás fejlődésével kapcsolatos gondolatokért Bertalan Lászlónak tartozom köszönettel. — CS. M.

⁴ Theodore Roszak, idézett mű, p. 8.

⁵ Paul Blumbergs, *Industrial Democracy: The Sociology of Participation* (The Sociology Social Welfare Series, 2.), Constable, London, 1968. 2. és 3. fejezet.

⁶ Lásd pl. Jean Gray, „Formation et autogestion industrielle”, *Autogestion et socialisme*, no. 13—14; p. 111—122.

HOZZÁSZÓLÁS

KOLOSI TAMÁS

Termelési viszonyok és társadalmi struktúra c. cikkéhez*

A témát rendkívül fontosnak tartom, mivel meggyőződésem szerint innen kiindulva közelíthető meg és oldható meg helyesen *mai* társadalmi struktúránk problematikája is. A klasszikusok által megfogalmazott, s a társadalmi élet gyakorlatában igazolódott alapfogalmak torzulásmentes alkalmazása *feltétele mai* társadalmi viszonyaink alkotó vizsgálatának.

Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a véleményeltérésnek egy része a fogalmak eltérő értelmezéséből ered. A viták egy lépéssel sem vihetik előbbre a problémák megoldását mindaddig, amíg a vitázó felek még a viták forrását képező fogalmakat is eltérően értelmezik. A helyzetet ugyanakkor megnehezíti az a körülmény, hogy a klasszikusoknál nem differenciálódott és kristályosodott ki minden egyes esetben az a terminológiai apparátus, amellyel az általuk alkotott új fogalmak tömkelegét *jelölték*. Ezért a fogalmak pontos alkalmazásának, a tévedések elkerülésének az is fel-

* Kolosi Tamás a későbbiekben még vissza kíván térni a Kun Ferenc elvtárs által mondottakra, mert úgy véli, hogy a hozzászóló félreérti vagy pontatlanul értelmezi egyes megállapításait.

tétele, hogy esetenként a szöveg, a kifejezőmód mellett felvetődő összefüggések fényében — tartalmilag is felmérjük, elemezzük az adott fogalmat.

Ilyen megközelítésre lenne szükség *a társadalmi struktúra* fogalmának értelmezésénél és alkalmazásánál is. Sajnos e tekintetben kívánni valót hagy maga után több, az utóbbi évben megjelent, e témához kapcsolódó írás. Kolosi Tamás cikke előnyösen tér el ezektől az írásoktól, elősegíti a társadalmi struktúra marxi fogalmának tisztázását, tartalmilag is helyes értelmezését. Mivel ez a probléma rendkívül fontos nemcsak elméleti szempontból (mai társadalmi valóságunk szemléletének módja), hanem gyakorlati vonatkozásban is (az e szemléletből levont gyakorlati következtetések), nagyon szükséges, hogy ezzel a kérdéskörrel részletesen, alaposan foglalkozzunk.

Hozzászólásom első részében jelen cikk azon jellegzetességeit érinteném, amelyekben előnyösen különbözik az előzőekben jelzett írásoktól, a második részben pedig a problémák további tisztázása érdekében szólnék hozzá egyes megállapításaihoz.

A szerző fő érdeme, hogy a társa-

lalmi struktúra vizsgálatánál a termelési viszonyok elemzéséből indulni, a termelési viszonyokat nem szűriti le valamilyen viszonyfajtára, hanem összességükben, egységükben látja. Ezzel elhatárolja magát azoktól, akik közvetlenül az elosztási, vagy a munkamegosztási viszonyokat tekintik a társadalmi struktúra determinánsainak, de elhatárolja magát azoktól is, akik a társadalmi struktúrát megmerevedett osztálytagozódásként tekintik, utat hagy a társadalmi struktúra megváltozására a termelési viszonyok rendszerének módosulása következtében.

Kolosi — Marx alapján — bizonyítja, hogy a kapitalizmusban a termelési viszonyok összességének, rendszerének lényege a *tőkeviszony*. Ez a tőkés társadalom osztálytagozódásának — vagyis: társadalmi struktúrájának — alapja.

A tőkeviszony, mint a kapitalista termelési viszonyok összességének sajátos társadalmi jellegét, minőségét meghatározó társadalmi viszony csak a kapitalista társadalomban van jelen. Ez a viszony egyik oldalról: a munkaképesség, másik oldalról: a munkafeltételek specifikus — kapitalizmusra jellemző — egyesülését teszi lehetővé. Éppen ezért *sem a munkamegosztási, sem az elosztási viszonyok önmagukban, elszakítva a tőkeviszonytól nem tekinthetők társadalmi struktúráképző tényezőkként*. Másrészt: a munkaképesség és munkafeltételek, a munkamegosztási és elosztási viszonyok minden társadalomban jelen vannak, *egyesülésük konkrét módja* az azonban, ami az adott termelés jellegét, s ezzel az adott társadalom minőségét, struktúráját meghatározzák. Milyen tanulságot vonhatunk le ebből a mi társadalmunk szerkezetének vizsgálatánál? Természetesen nálunk már nem

a tőkeviszony a termelési viszonyok minőségét meghatározó, egységesítő tényező. De nem tekinthetjük ilyen minőségi, vagy struktúraalkotó tényezőkként a munkamegosztást, vagy elosztást sem, még úgy sem, ha ezeket összeadjuk, vagy hozzáadunk más — a szociológiában egyébként különböző célokra gyümölcsözően alkalmazott — felmérési eredményeket, mint a társadalmi presztizs stb.

A megoldás útját feltehetően a szocializmus körülményei között is *a munkafeltételek és munkaképesség, a munkamegosztás és elosztás sajátos, a mi társadalmunk jellegéből szükségszerűen következő egyesülésének módjában* kell keresnünk. A marxi gondolatok elemzése során úgy gondolom: ehhez a következtetéshez kell eljutnunk. Azonban igen bonyolult elemző munkára, kollektív erőfeszítésre lenne szükség ahhoz, hogy a szocialista termelési mód problematikáját részleteire differenciálva is és szintézisében is; dinamikájában is és statikájában is fel tudjuk tárni. A problematika ilyen irányú következetesebb feltárása érdekében lenne még néhány megjegyzésem Kolosi elvtárs cikkéhez:

1. A cikk — Marx alapján — helyesen állapítja meg, hogy a kapitalista társadalom termelési viszonyainak lényege a tőkeviszony (a termelők és a termelési eszközök megszemélyesítői egyesülésének meghatározott módja). Logikus az e tényből levezetett következtetése is, hogy a kapitalizmus osztálystruktúrája a tőkeviszonyra alapozódik. Nem eléggé világos és végigvitt azonban a tőkeviszony és egyéb — ennek alávetett — termelési viszonyfajták közötti kapcsolatok elemzése. Itt nem azokra a történelmileg megszűnő viszonyfajtákra gondolok, mint a földtulajdonos-me-

zőgazdasági munkás-tőkés viszony, amelyet szintén helyesen elemez a cikk, hanem a tőkés termelési viszonyok rendszerén belül a tőkés tulajdonviszonyokat a munkamegosztási és elosztási viszonyokkal összefűző kapcsolatokra. Igaz, itt is találunk több helyes, Marxtól idézett megállapítást, amelyek azt illusztrálják, hogy a munkamegosztás és elosztás a tőkeviszornak alárendelt társadalmi-gazdasági jelenségek. A tőkés munkamegosztási és elosztási viszonyok ténylegesen meghatározottak a tőkés termelés általános feltételei által. Kimerül-e azonban szerepük csupán e meghatározottság tényében? Semmiképpen sem. A munkamegosztási, elosztási s az ezekkel összefonódó csereforgalmi viszonyok a tulajdonviszonyok által kialakított feltételeken, kereteken belül belső, viszonylagos önállósággal rendelkeznek, ebből adódóan (menyenyiségileg) maguk is alakítják a tulajdonviszonyokat egy társadalmi rendszeren belül, sőt — a termelési mód minőségi átalakulásának időszakában — szerepük van azoknak a gazdasági konfliktusoknak a kibontakoztatásában, amelyek végső eredménye — természetesen meghatározott társadalmi-politikai feltételek mellett — a tulajdonviszonyok átalakulása is. Ez jótányit sem változtatja meg a tulajdonviszonyok elsődlegességét, az egész társadalmi-gazdasági rendszert determináló szerepét, *egy adott társadalmi-gazdasági rendszer funkcionálásának időszakában*. Viszont utal a termelési viszonyok egyes fajtáinak külön-külön specifikus, aktív szerepére és arra a bonyolult kölcsönhatásra, amely a termelési viszonyok összességének rendszerén belül végbe megy. Különösen nagy jelentőségűvé válik ez az aktív szerep a társadalmi forradalmak kibontakozásá-

nak időszakában, hiszen az ezek gazdasági alapját képező konfliktus éppen a munkamegosztási, csereforgalmi és elosztási viszonyokon, illetve tevékenységen keresztül bontakozik ki és terjed át a termelési viszonyok egész rendszerére, a tulajdonviszonyokra is érvényesítve a termelési viszonyok belső mozgásmechanizmusában kibontakozó konfliktust, amely a termelőerők és termelési viszonyok jellege közötti eltérés tényében már eleve (potenciálisan) adott.

Az elmondottakból következik, hogy a munkamegosztást nem lehet egyszerűen csak a termelőerőkhöz sorolni. 1966-ban megvédett kandidátusi disszertációmban a munkamegosztásnak általánosságban három oldalát és — ebből adódóan — három funkcióját különböztettem meg: az egyik oldal a munkamegosztás összekapcsolódása a munkafolyamatokkal. Ebben az összefüggésben a munkamegosztás termelőerő is.

A második összefüggésben a munkamegosztás a csereforgalmi, elosztási folyamatokhoz kapcsolódik. Ebben a vonatkozásban a munkamegosztás *gazdasági* szerepe fejeződik ki. Ugyanis már önmagában a munkafolyamatokhoz való kapcsolódásának is van a technikai mellett gazdasági jelentősége is, hiszen a munka differenciálása elősegíti a munkafolyamatok racionálisabb tételét s ezzel fokozza ezek gazdasági hatékonyságát is. De emellett szélesíti a termelt áruk nomenklatúráját, fokozza a csere-forgalom intenzitását s az elosztáson (natúrális) keresztül fokozza az új termékek iránti igényeket, szükségleteket. E tényezők pedig visszahatásként a munkamegosztás további fejlődésére, differenciálódására ösztönöznek.

Harmadsorban pedig a munka-

megosztás a társadalmi csoporttagozódás *egyik* — többé, vagy kevésbé — meghatározó tényezője is. Azoknál az empirikus szociológiai társadalomvizsgálatoknál, amelyekre a cikk szerzője is utal, nem az a fő hiba, hogy a munkamegosztást csoportdifferenciáló tényezőként tekintik, hanem az, hogy *kiszakítják* a munkamegosztási viszonyokat a termelési viszonyok komplex rendszeréből és ily módon *abszolútizálják* a csoportképződésben betöltött szerepüket; vagy néha mesterként összefüggésbe hozzák a munkamegosztást olyan más empirikusan regisztrálható társadalmi jelenségekkel, amelyekkel valójában (objektíve) nem áll belső szükségszerű kapcsolatban. A valósághoz való hűség megköveteli az elemzés konkrétságát, annak figyelembevételét, hogy különböző fajta munkamegosztási viszonyok, különböző történelmi feltételek között eltérő módon játszanak szerepet a társadalmi csoporttagozódás determinálásánál, de ilyen determináló szerepet *sohasem töltöttek be önállóan*, a termelési viszonyok többi összetevőjétől függetlenül! Például a rabszolgatartó társadalomban a fizikai és szellemi munka megosztása egyben osztálydifferenciálódást is jelentett. De ez ekkor is együtt járt a munkafeltételek tulajdonbavételével! Tehát a tényekhez való hűség az egyes munkamegosztási fajták szerepének differenciálását és a mindenkori történelmi feltételek konkrét figyelembevételét igényli. Ma már pl. a szellemi és fizikai munka bizonyos fajtáinál nem-hogy osztály, de még kiscsoport-differenciáló szerep szempontjából is nehéz társadalmi rangsorolást végezni.

Kialakuló szocialista társadalmi viszonyaink adekvát elemzése szükségessé teszi azoknak a belső kap-

csolatoknak a feltárását, amelyek az egyes termelési viszony-elemeket a termelési viszonyok rendszeréhez kapcsolják. Feltétele ez a szocialista termelési viszonyok helyes szemlélete kialakításának is és ezen túlmenően ez feltétele annak is, hogy helyesen határozzuk meg az e termelési viszonyok által determinált csoporttagozódást: azt is, hogy milyen jelenlegi társadalmunk csoporttagozódása és azt is, hogy *milyen irányban kell a továbbiakban szükségszerűen átalakulnia*.

2. A másik kérdés, amellyel kissé részletesebben szeretnék foglalkozni a „*társadalmi struktúra*” fogalmának kérdése. Ezt a kifejezést Marx gyakran alkalmazta. Nálunk az utóbbi években nagyon gyakori-vá, mondhatnám: „divatos-sá” vált e két szó használata. Kérdés azonban, hogy *helyesen használjuk-e ezt a kifejezést és azt a fogalmat, amit a kifejezés tartalmaz?* A marxi értelmében alkalmazzuk-e? Előre szeretném bocsátani, hogy e probléma felvetése nem szavakon való lovaglás akarna lenni, hanem annak a fogalmi zavar-nak a tisztázását szeretné elősegíteni, ami e kifejezés *helytelen értelmezéséből* adódik.

Mit értett Marx *társadalmon*? Talán az emberek naturális, antropológiai értelemben vett sokaságát, mennyiségi összegét? *Semmiképpen sem!* A „*társadalom*” fogalma az *emberek közötti viszonyok összességét jelenti*.¹

A marxi társadalomelmélet lényege az, hogy a társadalom létét, mozgását, fejlődését a társadalmi viszonyok *összességéből*, azok funkcionálási törvényeiből vezeti le, az egyes

¹ Így, tehát a helyes, marxi értelemben alkalmazza a „társadalom” fogalmát a Magyar Nyelv Értelmező Szótára is (Lásd: VI. köt. 517. old.)

embereket és embercsoportokat e viszonyok megjelenítőinek, azok tevékenységét pedig e viszonyok megjelenítésének tekinti.

Kolosi elvtárs ilyen értelemben és helyesen foglalt állást cikkében. Mégis beleesett e divatossá vált terminológia csapdájába akkor, amikor az osztálytagozódást társadalmi struktúrának nevezi. Társadalmi struktúra tényleg van, ezt azonban nem merítik ki a társadalmi csoportok közötti viszonyok. A társadalmi struktúra meghatározásánál a társadalom *egészéből*, a társadalmi viszonyfajták *összességének rendszeréből* kell, hogy kiinduljunk. Ez a viszonyrendszer objektíve jön létre a termelési viszonyok meghatározó szerepe alapján. Az osztály-csoportviszonyok is e — termelési viszonyok által meghatározott — viszonyrendszerhez tartoznak, de *nem merítik ki* ezeket a viszonyokat. Ez pedig lényeges körülmény! Ha a társadalmi viszonyokat osztály-csoportviszonyokká redukáljuk, akkor hová tesszük a termelési viszonyokat? Hiszen ezek is *társadalmi* viszonyok! Másrészt: teret engedünk a szubjektivizmus számára. Hiszen, ha az osztály-csoportviszonyok kimerítenék a társadalmi viszonyok fogalmát, őket lehetne tekinteni eredendők-ként, meghatározókként és ennél fogva a logika szabályainak áthágása nélkül eltekinthetnénk a termeléstől, mint meghatározó tényezőtől. A ténylegesen szerepet játszó objektív feltételek figyelembevételének hiánya pedig olyan szemlélethez vezethet (különösen a kis csoportok esetében), mintha ezek alakítása kizárólag a mi szubjektív szándékainktól függene, vagy pedig olyan összefüggések konstruálásához, amelyek nem fejeznék ki a társadalmi fejlődés szükségleteit és tévútra vezetnének.

Ezért differenciálnunk kell a „társadalmi viszonyok” és az „osztály csoportviszonyok” fogalmát. Differenciálnunk kell azért is, hogy megkülönböztessük a *megjelenítőt, megismerősítőt attól, amit megjelenít, megismerősít.*

De differenciálnunk kell „felfelé”, a társadalmi felépítmények irányába is, hiszen *nem az osztály-csoportviszony az egyedüli, termelési viszonyok által meghatározott, struktúra-jelleggel rendelkező társadalmi jelenség.*

Ugyanis a társadalom szellemi életének (ideológiai, művészeti, tudományos stb.) tevékenységi tagozódása is végső fokon a termelés által meghatározott, azonban ezek sem redukálhatók csupán az osztály-csoport viszonyokra (még akkor sem, ha osztálytársadalmakban osztályok csoportok tagjai fejtik ki ezt a tevékenységet). Más kérdés — természetesen — az, hogy a tevékenységre, annak tartalmára kihat a tevékenységet végző osztályhelyzete, társadalmi helyzete. Mégis differenciálnunk kell a tevékenységet magát, annak társadalmi jellegét, struktúráját — ez a *tevékenység tartalmával, céljaival függ össze* — és a tevékenységet végzők társadalmi helyzetét. E két fogalom nemcsak tartalmát tekintve különböző (amennyiben az egyik fogalom a *helyzetet*, a másik a *tevékenységet* fejezi ki), hanem társadalmi jellegét tekintve sincs a kettő között abszolút azonoság, hiszen ebben az esetben nem érvényesülne a társadalom felépítményi tényezőinek az alappal szembeni viszonylagosan önálló szerepe, aktivitása. Itt tárgyalt témánk vonatkozásában ez annyiban fontos, hogy csupán az osztály-csoportviszonyok nem fejezik ki és nem vezethető le belőlük közvetlenül a tevékenységi kapcsolatoknak az a sok-

rétúsége, amit az adott társadalmi csoportok tagjai kifejtének.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a társadalom osztály-csoporttagozódása nem meríti ki a „társadalmi struktúra” fogalmát, ez a tagozódás, ahogyan ezt a Kolosi-cikk is meggyőzően kifejtette — a termelés rendszere, a tulajdonviszonyok által meghatározott. Ugyanekkor azonban ez a fogalom nem meríti ki a termelés által meghatározott strukturált (vagyis meghatározott szerkezeti jellegzetességgel rendelkező) jelenségek társadalmi rendszerének a fogalmát sem. Ezáltal egyáltalán nem csökkentjük, csak konkretizálni szeretnénk azt a ma is teljes mértékben érvényes elvet, amit többek között Marx és Engels a Kommunisták Kiáltványában megfogalmaztak: a társadalmak története, osztályharcok története. A társadalom két alapvető osztályra való polarizálódásának megállapítása a társadalom globális egészét kettészelő választvonal meghúzását is jelentette. Ez elkerülhetetlen, sőt alapvető jelentőségű volt a társadalmi fejlődés további irányának meghatározásához. Azonban nem ennek a választvonalnak a meghúzásánál kezdődött az elméleti és — az ehhez kapcsolódó — gyakorlati tevékenység és nem is itt fejeződött be. A termelés társadalmi rendszerének tartalmi elemzése vezette el Marxtól ehhez a megállapításhoz, a megállapítást pedig az osztályharcokkal összefüggő feladatok tartalmi kidolgozása követte.

Miért szükséges ezt hangsúlyozni? Egyrészt azért, hogy ne alkalmazzuk mereven a mi megváltozott társadalmi viszonyaink között Marx megállapításainak *csak* a kapitalizmusra érvényes részét. Ugyanekkor ne vessük el azt a részt, ami a mi társadalmunkban is érvényes és *főleg* ne

*vessük el a társadalomelemzésnek azt a marxi módszerét, amely nélkül egy lépéssel sem juthatunk előre a mi társadalmi viszonyaink vizsgálatánál. A mi társadalmi viszonyaink sem függetleníthetők az osztályharcától. Nemzetközi síkon ez minden vitán felül áll. Hazánkon belül is csak az osztályharc átalakulásáról beszélhetünk, de nem a megszűnéséről. De ennek a problematikának a megoldását sem kezdhethetjük el a népeesség, a lakosság közötti különböző választvonalak meghúzásával, hanem a termelés elemzésével kell kezdenünk. Az e kérdésre való helyes utalás a Kolosi-cikk fő érdeme. Marx a termelésből mint egészéből, mint rendszerből vezette le az osztályokat. Szó szerint utalt arra, hogy nemcsak a népeesség, vagyis az empirikusan rendszerezett lakosság, hanem még az osztályok fogalma is elvont kifejezések, üres szavak, „hanem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak”. Melyek ezek az elemek a kapitalizmusban? Mindenekelőtt: „a bérmunka, tőke... ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb.” „Ha tehát a népeességgel kezdeném, ez az egésznek (vagyis a társadalmi-gazdasági rendszer egységes egészévé váló szemlélete helyett) egy kaotikus elképzelése volna”² Feltehetően ma is káoszt, zavart eredményez, ha a társadalmi struktúrát a lakosság különböző empirikus szempontok szerint történő közvetlen vizsgálatával *kezdjük*. Hangsúlyozni szeretném, hogy a szociológiát mint tudományt és vizsgálati módszereit szükségeseknek és a mi társadalmunkban is növekvő jelentőségűnek tartottam és tartom. Ugyanekkor, a társadalmi struktúra problematikáját egyedül empirikus szocio-*

² Marx—Engels Művei. 13. köt. 166. old.

lógiai felmérések útján nem látom megoldhatónak.

Felmerülhet még az a kérdés, hogy ha a „társadalmi struktúra” (amely a társadalmi *tevékenység* szintjeit, tagozódását tartalmazza elsősorban) és a társadalmi csoporttagozódás nem azonos fogalmak, hogyan lehetnek e kettőt terminológiailag differenciálni?

Nevezhetnénk vizsgált fogalmunkat csoporttagozódásnak is, azonban ennek az a hátránya, hogy a társadalomban nagyon sokféle csoporttagozódási módozatok lehetnek. (Nagyon sokféle csoportok között nagyon sokfajta tagozódási módozatok.) Nekünk pedig globális szinten kell megtalálnunk a termelés által meghatározott s a társadalmi fejlődés szempontjából

legfontosabb csoporttagozódást. Ezért én a „szociális szerkezet” elnevezést javasolnám.³ Ez az elnevezés segíthetne differenciálni vizsgált fogalmunk tárgyát a társadalmi struktúra fogalmától, amely a társadalom egészének elsősorban tevékenységi szintek szerinti tagozódását jelenti. Jelölné ez a kifejezés azt is, hogy nem kis csoporton belüli, vagy ezek közötti tagozódásról van szó, hanem a maga sajátos mivoltában az egész társadalomra kiható, nagy társadalmi csoportokat összekapcsoló viszonyrendszeréről. Ennek a viszonyrendszernek a feltárása hazánkban még előttünk álló, de igen fontos feladat.

Kun Ferenc

³ Ennek a terminológiai problémának a megoldásánál is segítségért fordulhatunk a Magyar Nyelv Értelmező Szótárához. Itt 1. pont alatt a szó következő értelmezését találjuk: „Az emberi társadalommal, a közösséggel kapcsolatos, az embereknek a közösséghez való viszonyát illető v. belőle eredő: társadalmi, közösségi. A 3. pont alatti

értelmezés szerint „A dolgozó anyagi helyzetének további javítására vonatkozó, azzal kapcsolatos...” Régebben ez az utóbbi értelmezés volt elterjedve. De ez úgy gondolom nem lehet akadálya annak, hogy az általunk javasolt — és esetenként már az eddigiekben is használt — értelmezés polgárjogot nyerjen.

INTÉZETI HÍREK

Az ifjúsággal foglalkozó hazai kutatások megszervezése

Világszerte tapasztalható, hogy rendkívül megnövekedett az érdeklődés az ifjúsággal kapcsolatos kérdések iránt. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a Föld lakosságának mintegy fele 25 évesnél fiatalabb, társadalmilag rendkívül aktív korosztályról van szó, s azzal, hogy korunkban bontakozik ki a tudományos-technikai forradalom. Mind ezért a társadalomtudományi kutatásokban is fellendült az ifjúságra vonatkozó tudományos kutatómunka.

A nemzetközi tapasztalatok is az ifjúsággal foglalkozó szervezett kutatások megteremtésére irányuló törekvéseket mutatják. A testvéri szocialista országokban különböző formákban végzik ezt a munkát: a Szovjetunióban a Komszomol Főiskola mellett és különböző egyetemeken végeznek kutatásokat, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Jugoszláviában párt- és akadémiai intézmények kereteiben épült ki a bázis, Bulgáriában az ifjúsági szervezet mellett létesült intézet, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában önálló tudományos intézet működik.

Magyarország társadalmi-, politikai-, ifjúságpolitikai és tudományos közéletében is *sürgetően vető-*

dött fel az ifjúságra vonatkozó szervezett tudományos kutatómunka biztosítása. Ezt a feladatot a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága konkrétan megfogalmazta az 1970. február 18—19-i ülésén elfogadott ifjúságpolitikai állásfoglalásában. „Szükség van rá, hogy az ifjúság körében végzett munka tudományosan megalapozottabb legyen, objektív reagálást jelentsen az ifjúság rétegeinek, korosztályainak igényeire, segítse elő a társadalomban lezajló — az ifjúságot közvetlenül érintő — folyamatok tudományos feltárását és a feladatok megalapozottabb kitűzését.”*

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága határozatának végrehajtása során — az azóta eltelt időben — e területen is megkezdődött a munka. Több társadalmi és tudományos fórumon eszmecsere folyt a megoldás módjáról és az érdekelt szervek, intézmények megkezdtek az ifjúsági kérdések szervezett kutatásának előkészítését, illetve megvalósítását. A Központi Bizottság mellett működő Ifjúsági Bizottság megtárgyalta a feladat meg-

* A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 64. old.

oldására kialakított koncepciót és megjelölte a főbb konkrét tennivalókat.

*

Magyarországon bizonyos keretek között — tudományos kutató intézetekben, egyetemi- és főiskolai tanzsékeken, más alkotóműhelyekben — eddig is foglalkoztak az ifjúságra vonatkozó különböző kérdések kutatásával, és az utóbbi két-három esztendőben több tanulmány, különböző publikációk láttak napvilágot ilyen témákban. (Példaként megemlítjük az ifjúságszociológiával kapcsolatos tanulmányokat, az egyetemi hallgatók életfelfogására vonatkozó munkát, a mobilitás és iskola problémakörében született tudományos elemzést stb.) Ifjúsági kérdésekkel foglalkoztak több tanácskozáson és tudományos vitán is (például a Szegei Pedagógiai Nyári Egyetemen, Debrecenben két ízben tartott szimpóziumon stb.).

Ez a tevékenység azonban többé-kevésbé spontán jellegű volt, és a valóságos igényekhez képest csak kezdeti lépéseket jelent. Sem tartalmilag, sem szervezetileg *nem kellően összehangolt és nem elég tudatosan irányított az ifjúsággal foglalkozó kutatómunka*. Hiányzik a valóságos társadalmi igények tudományos programként való megfogalmazása, az erők koncentrációját szolgáló kutatási terv, a szervezett bázis. Ez a tevékenység anyagilag sem mindig megfelelően finanszírozott. A vizsgálódások eddig tartalmilag főleg a tanulóifjúságra korlátozódtak, és nem kapott kellő helyet az üzemi, a falusi fiatalok, az ifjúsági mozgalom stb. kérdéseinek kutatása. Egyes esetekben különböző szemléleti problémákkal is lehet találkozni: egyrészt az ifjúságra vonatkozó

kutatásokat leszűkítik a praktikus kérdésekre és egyes konkrét felmérésekre, másrészt minden ilyen tematikai probléma-felvetést a tudományos kutatás rangjára akarnak emelni, sőt elvéve valami új, most születő tudományról — „ifjúságtudományról” — is beszélnek. Hazánkban nincs a hatékony kutatás számára nélkülözhetetlen dokumentációs-információs bázis sem. Összegezve tehát megállapítható, hogy az ifjúsággal foglalkozó kutató munkának csak a kezdeti lépéseit tettük meg, és az arra hivatott politikai, társadalmi, állami szervek döntéseikben, a megoldásra váró ifjúságpolitikai feladatok kidolgozásában még kevésbé támaszkodhatnak megalapozott kutatási eredményekre.

A tényleges társadalmi igényeket és a hazai feltételeket figyelembe véve, *az ifjúsággal foglalkozó szervezett kutatás megteremtésének és hatékony irányításának módját az alábbi elvek szerint kívánjuk biztosítani*:

Az előkészítő munka során lefolyt viták alapján született az a döntés, hogy nálunk nem indokolt ma önálló ifjúságkutató intézetet létrehozni. Az ifjúságra vonatkozó kutatások komplex jellegű tevékenységet jelentenek, amelyben a különböző tudomány-területek — szociológia, pedagógiai, pszichológia, közgazdaságtudomány, jogtudomány, filozófia stb. — együttműködését kell megteremtteni. Ezek a kutatások megoldhatók a *meglevő tudományos intézmények keretében*, ott kell a feltételeket biztosítani, a kutatásokat a tényleges társadalmi igényekre összpontosítani.

A tudományos munka összehangolását és tartalmi irányítását csak kutató intézet tudja érdemben megoldani, ezért az ifjúsági kérdések kutatásának ilyen *koordinációjával*

az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét bízták meg, ahol leginkább megteremthetők e funkció elvégzéséhez szükséges politikai-, tudományos-, káder- és szervezeti feltételek. A Társadalomtudományi Intézet tudományos irányító-koordináló szerepe mellett kialakított kutatási feladatok, témák szervezeti realizálását (finanszírozását) a különböző kutató helyek irányító szervei, illetve az állami intézmények vonatkozásában az Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács biztosítja.

A kutatási tervek kidolgozásának, a kutató munka tartalmi elemzésének és értékelésének elősegítésére — a társadalomtudományok különböző területeihez hasonló módon — komplex tudományos bizottságot szervezünk. Ez a tudományos bizottság céljának és feladatának megfelelően az ifjúsági kérdések kutatásában részt vevő kiemelkedő szakemberekből tevődik össze. Szervezetileg a Társadalomtudományi Intézethez kapcsolódik és egyik fontos eszköze lesz annak, hogy az Intézet ellássa a tartalmi koordináció feladatait.

Az ifjúsági kérdések szervezett kutatásának megteremtésében az első és legfontosabb tennivaló egy átfogó tematikus kutatási program kidolgozása. Már egy alkalommal felmértük a különböző hazai alkotóműhelyekben folyó ilyen témájú vizsgálatokat és rövidesen sor kerül az érdekelt szakemberek tanácskozására, ahol megvitatjuk a megoldás konkrét módjait. A közeli hónapokban készül el az ifjúságra vonatkozó kutatások középtávú (1972 — 1975 időszakra szóló) kutatási terve. A terv nem a meglévő és igényelt kutatások egyszerű összesítése lesz (persze egy ilyen további teljes „térkép”-nek is van hasznos

funkciója), hanem a tényleges társadalmi-politikai igényekből kiindulva az erőket néhány főbb probléma kutatására kívánjuk koncentrálni, és szellemi, anyagi eszközeinkkel döntően ezeket támogatni. A középtávú tervben szereplő tudományos témák kutatása alapvetően két fő formában szerveződik meg: valamennyi érdekelt intézmény — meglévő vagy továbbfejlesztett bázisán — a saját profiljába vágó kérdéseket fogja vizsgálni, illetve egy-egy átfogó jellegű komplex témában team-ek szerveződnek.

Az ifjúsággal kapcsolatos kérdések kutatásában résztvevő intézmények — a fenti elveknek megfelelően — gyakorlatilag három csoportba sorolhatók:

— Ilyen témák kutatása folyhat egyes pártintézményekben. A Politikai Főiskola egyes tanszékein, a budapesti és megyei oktatási igazgatóságokhoz tartozó tanszékeken, a Párttörténeti Intézet kutató munkájában több olyan téma vizsgálata szerepelhet, amelyek az ifjúságra vonatkoznak. A Társadalomtudományi Intézetben már külön témacsoport működik, amely az ifjúsági kérdések kutatásával kapcsolatos koordinációs munka intézményi bázisát jelenti, és megkezdődött néhány önálló probléma kutatása is. Természetesen az Intézet más tudományos témáiban is végez ifjúságra vonatkozó kutatásokat (például: a munkásosztály helyzetének, műveltségének és politikai aktivitásának vizsgálati során; az igazgatás és demokrácia témakör kapcsán a fiatalok részvétele a képviselői- és igazgatási szervekben stb.).

— A KISZ Központi Bizottsága is megszervezi egyes oktatási intézményekben a tudományos elemző- és kutató munkát. Ennek keretében az ifjúsági mozgalom és szervezet egyes

kérdéseinek a vizsgálatát kívánják megoldani.

— Az ifjúsággal foglalkozó kutatásokban számos állami, tudományos és oktatási intézmény érdekelt. Ilyen szempontból különböző intézetek vehetők számításba, például az MTA területén a Szociológiai Kutatócsoport, a Közgazdaságtudományi Intézet, a Pszichológiai Intézet, a Filozófiai Intézet, a Történelemtudományi Intézet, az Állam- és Jogtudományi Intézet; az MM hatáskörében az Országos Pedagógiai Intézet, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ, a Népművelési Intézet, a tudományegyetemek és tanárképző főiskolák neveléstudományi és pszichológiai tanszékei, az egyetemi, főiskolai marxizmus—leninizmus és szociológiai tanszékek; az MRT Tömegkommunikációs és Közvéleménykutató Központ, az Országos Pályaválasztási Szolgálat, az Egészségügyi Felvilágosító Központ, a Testnevelési Főiskola Kutató Intézete. Bekapcsolhatók nem állami intézmények is, így a SZOT Elméleti Kutató Intézete és a Szövetkezeti Kutató Intézet.

Az állami intézményekben folyó, az ifjúságra vonatkozó kutatómunka szervezeti biztosításáról — irányító főhatóságaiakon keresztül — az Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács gondoskodik. A tervek szerint az intézmények tevékenységébe több módon épülhetnek be az ifjúsági témák: az intézet jellege és összetétele alapján, vagy egyes esetekben az irányító szerv utasítása útján a kutatási alaptémákban szerepelnek ilyen vizsgálatok, illetve központi megrendeléssel (különböző szervek finanszírozása és a Központi Ifjúságpolitikai Alap egy részének ilyen célra való felhasználása útján); egyes témák anyagi támogatása és más preferenciák alkalmazásával

(például pályázatok, nívódíjak, ösztöndíjak, tanulmányutak); team-ek szervezésével, amelyet a különböző költségvetési források együttes felhasználásával biztosíthatunk.

Mint látható számos intézmény bekapcsolható az ifjúsággal kapcsolatos kutatások bázisába. Természetesen nem arról van szó, hogy valamennyi intézmény már az induláskor teljességgel bekapcsolódik a kutatótevékenységbe. A középtávú terv realitása azt is jelenti, hogy az erőket elsősorban a fő területekre (és a munka szempontjából alapvető intézményekre) kell koncentrálni, s fokozatosan — a feltételek megteremtésével — szélesedik a munkában hatékonyan résztvevők köre.

Az *információs- és dokumentációs rendszer* kiépítését — az alternatív megoldások mérlegelése után — a Társadalomtudományi Intézetre bízták, mivel itt ez hozzákapcsolható a már meglévő társadalomtudományi dokumentációhoz, és segíti az intézetet is tartalmi koordinációs funkciójának eredményes ellátásában. A tervek szerint egyes témakörökben dokumentációs alcentrumok kiépítésére is sor kerülne (például: az Országos Pedagógiai Könyvtárban, a KISZ Központi Iskola mellett stb.). A publikációs lehetőségek szélesítése érdekében a meglévő folyóiratok és kiadók terveiben mindinkább helyet kell biztosítani az ifjúsággal foglalkozó kutatások során elért eredmények közzétételére. Publikációs lehetőséget jelent az is, hogy a Társadalomtudományi Intézet biztosítani tudja a profiljába vágó jelentősebb művek kiadását. Az előkészületek során felvetődött az ifjúsági kérdésekkel foglalkozó időszakos közlemény kiadásának gondolata is, ezt célszerű lesz később — a kutatások előrehaladásával — megvizsgálni.

*

A Társadalomtudományi Intézetben az ifjúsági kérdések kutatásával foglalkozó témacsoport kidolgozta saját — néhány esztendőre szóló — kutatási koncepcióját. Mivel ez a témacsoport fontos helyet kapott a hazánkban folyó ifjúsággal kapcsolatos kutatásokban, ezért célszerűnek látszik részletesen ismertetni az elképzeléseket.

A csoport alapvető funkciója, hogy néhány fontosnak ítélt témában *alapkutatásokat* végezzen. Ennek nem mond ellent, sőt e fő tevékenységhez kapcsolódik az a feladatunk is, hogy indokolt esetben — a döntési mechanizmus számára — bizonyos aktuális jellegű ifjúsági témában kidolgozzuk vagy véleményezzünk anyagokat.

Amikor vázlatosan megfogalmazzuk általános kutatási koncepciókat, két mozzanatot igyekeztünk tekintetbe venni: részlegünknek elsősorban alapkutatásokat kell végeznie, valamint a témák interpretációs keretének kijelölésénél igazodnunk kellett Intézetünk sajátos profiljához, amelyet a hazai társadalomtudományi kutatásokban betölt.

Az említett elvet úgy értelmezzük, hogy lényegében az *ifjúságnak a társadalmi struktúra egészében betöltött helyét és szerepét kell vizsgálnunk*. Az ifjúságot nem tekintjük önálló társadalmi rétegnek, ugyanakkor nem tagadjuk specifikus helyét a társadalmi struktúrában, többek között azt a tényt, hogy a társadalmi osztályokon, rétegeken belüli differenciálódásnak a korcsoportok is tényezői. Bizonyosnak véljük tehát, hogy a társadalom szerkezetében lezajló folyamatok (az átrétegződés, a társadalmi nivellálódás és differenciálódás tendenciái, a szubkultúra és életmód változásai stb.) vizsgálhatók és értelmezhetők generációs metszetben is. Ha az ifjúság

problémáit a társadalom konkrét szerkezete felől közelítjük meg, kitűnik, hogy korántsem azonosak a különböző társadalmi osztályok és rétegek fiataljainak életfeltételei, céljai, törekvései, tanulási, szakmaszerzési lehetőségei. Az ifjúság konkrét meghatározottsága a mai magyar társadalom adott társadalmi-történeti szituációján belül kifejezésre jut a rétegspecifikus feltételek öröklésében, a kialakult struktúra folytonosságának fenntartásában is.

A kutatás általános koncepciója tehát az ifjúságkutatás azon — általunk leginkább termékenynek ítélt — változatához igazodva, amely az adott kor- és időmetszet ifjúságának valamely szakma és foglalkozás szerinti (pontosabban a munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti) réteget igyekszik feltárni. Az effajta kutatások interpretációs kerete, amelynek segítségével megszerezni és értelmezni kívánjuk az empirikus ismereteket, a társadalmi struktúra elmélete és fogalomrendszere.

Mindezt figyelembe véve az Intézetben folyó kutatások fő irányát és alapvető feladatát a következőképpen fogalmazzuk meg: a magyar ifjúság rétegződési folyamatainak, az egyes rétegek sajátos helyzetének, életmódjának és szubkultúrájának megismerése, a szocializálódás, a társadalomba való beilleszkedés folyamatának és mechanizmusának felderítése.

Úgy véljük, a fentiekből kitűnik, hogy a kutatás az ifjúságra elsősorban jellemző társadalmasodási folyamat egészének megismerésére irányul. Nem arról van tehát szó, hogy a társadalmi struktúrát kutatjuk generációs metszetben (természetesen ez a mozzanat is integráns eleme a kutatásoknak), hanem főként arról, hogy a generációs prob-

lémákat (az ifjúság szocializálódásának folyamatát) a társadalmi struktúra egésze felől közelítjük meg. Termékeny kutatásokat csakis olyan metodológiai kiindulópont alapján tudunk elképzelni, amely az ifjúság problémáit nem egyszerűen életkori meghatározottságként értelmezi, hanem a társadalmi meghatározottság primátusából indul ki.

A kutatási feladatok meghatározásában számításba vettük, hogy az ifjúságkutatás tipikusan az interdiszciplináris kutatások terrénuma. Mint ilyen, a társadalommal és az emberrel foglalkozó tudományok (szociológia, pszichológia, pedagógia, antropológia stb.) elméleti és módszertani eszköztárának komplex alkalmazását igényli. Csoportunk tehát az ifjúság problematikáját nem egyetlen tudomány aspektusából közelíti meg, hanem a konkrét témák vizsgálatában számos tudományos diszciplína együttes alkalmazására törekszik.

Mindez jelentékenyen befolyásolja a kutató *csoport munkamódszerét* is. Kézenfekvő ugyanis, hogy a komplex kutatás feltételezi a különböző tudományágak szakembereinek organikus együttműködését, csoportmunkáját. Kutatási részlegünkben tehát a különböző tudományterületek szakemberei (szociológusok, pszichológusok, pedagógusok, filozófusok stb.) egyazon témakört kutatnak, amivel biztosítani kívánjuk, hogy a kutatásra kijelölt téma elméleti és módszertani problémáit a különböző tudományok ismeretköreinek együttes alkalmazásával tisztázzuk, s a kutatások végeredményeként olyan tanulmányok születnek, amelyek nem egy-egy tudomány sajátos nézőpontját, hanem a kutatott probléma komplex jellegét tükrözik. A fentebb vázolt koncepcióból két-hároméves periódusra vonatko-

zó kutatások általános tematikája bontható ki. Az aktuális társadalmi igényeket figyelembe véve a következő néhány esztendőben az ifjúság társadalmasodási folyamatának főként két jelenségkörére koncentrálnánk kutatásainkat:

— Egyfelől a társadalmasodási folyamat iskolai szakaszát kutatnánk, főként abból a szempontból, hogy az iskola, mint a nevelés intézményes rendszere objektíve milyen funkciókat tölt be ma az ifjúság mobilitási lehetőségeinek formálásában, az ország munkaerő- és szakemberszükségleteinek kielégítésében, a kulturális és magatartási értékek közvetítésében. E témakör kutatását — főként az iskola és mobilitás összefüggéseinek vizsgálatát — a közoktatáspolitikai döntések előkészítése indokolja. Így két-hároméves kutatásaink e témakörre koncentrálnának.

— A kutatások második fő területe az iskolából a munkába való átlépés, illetve a munkamegosztás adott rendjébe történő beilleszkedés jelenségköre. E folyamat egyik lényeges sajátossága, hogy a korábban kialakult szubjektív óhajok és törekvések, a beállítódások és értékorientációk konfrontálódnak a valóságos társadalmi feltételekkel, és ezért lehetővé válik annak felderítése, hogy a realitásokkal számolva miként alakul az ifjúság társadalmi magatartása, életvitele és gondolkodásmódja, a munkához való viszonya. A munkába lépés és a beilleszkedés szakaszában derülhet fény arra is, mennyiben és miként strukturálódnak át a tanulói létforma keretei között kialakult idealizált értékrendek és elvárások, s ezt a folyamatot milyen jellegű konfliktusok kísérik. A munkamegosztás kereteibe való betagozódás időszakában realizálódnak igazán, illetve hiúsulnak

meg a társadalmi rétegek mobilitási törekvései is. Ezen a ponton ragadható meg tényszerűen a társadalmi struktúra önreprodukciójának számos, lényeges mozzanata (a társadalmi rétegek közötti átáramlások jellege és mértéke, a rétegek belső újratermelődése, a mobilitási törekvések megvalósulásának rétegspecifikus mozzanatai, a strukturális mozgások tendenciái stb.). Az említett témakörben hazánkban még nem halmozódtak fel számottevő kutatási eredmények.

A kutatások részletesebb tematikáját az alábbiakban összegezhetjük:

Kutató csoportunk két-három éves kutatási témái: I. Az iskolarendszer és a társadalom kölcsönviszonya. E nagy témakörből — lehetőségeinket mérlegelve — két konkrét téma behatóbb elemzése látszik elvégezhetőnek.

1. A társadalmi mobilitás és az iskolarendszer. (E téma kutatása tulajdonképpen elkezdődött.) E munka átfogó közoktatáspolitikai vizsgálódásainkhoz kapcsolódik.

Közoktatáspolitikai igényekből fakad az „Iskolarendszerünk mai struktúrája és a társadalmi igények” c. téma kutatása is. Ma már nyilvánvaló, hogy közoktatási rendszerünk jelenlegi struktúrája nem felel meg mindenben a változó társadalmi követelményeknek, iskoláink tartalmi munkája nem elég hatékony. Az országos szintű elemzés már elkezdődött, sőt napvilágot láttak bizonyos elképzelések az iskola struktúrájának gyökeres átalakításáról. Kutatásaink célja egyfelől annak felderítése, hogy jelenlegi iskolarendszerünk milyen mértékben felel meg a társadalmi követelményeknek, másfelől miként alakítható ki egy olyan struktúra, amelyben feloldhatók iskolarendszerünk mai ellentmondá-

sai. E témát természetesen szűkíteni szükséges az alábbi két mozzanatra:

— Milyen szerkezeti és tartalmi változtatásokat kell elvégezni ahhoz, hogy iskolarendszerünk a mai-nál hatékonyabban töltse be a társadalmi mobilitás egészséges dinamikájának megőrzéséből fakadó feladatait?

2. Az iskolarendszer szerepe a szakemberképzésben. A szakképzés jelenlegi rendszerének problémái. A középfokú szakképzés rendszerének továbbfejlesztése.

II. Az általános iskolát végzett és tovább nem tanuló fiatalok munkába állása, munkahelyi és társadalmi adaptációja, szakmaszerzési és továbbtanulási lehetőségei, életmódjának jellegzetességei.

A kutatás a segédmunkásként elhelyezkedő fiatalok (a 24 éven aluli keresők húsz százaléka) sajátos társadalmi helyzetének, életmódjának, társadalmi magatartásának, értékorientációjának felderítését célozza. E réteg helyzetéről úgyszólván semmiféle ismeretünk nincs. Éppen ezért a kutatás tényfeltáró jellegű, s több részvizsgálatra tagolódik: a fiatal segédmunkások társadalmi rekrutációja és iskolai életútja; a munkába lépés körülményei és indítékai; szakmaszerzési törekvések és lehetőségek a munkába lépés után; életmód és társas kapcsolatok stb. A szükséges részkutatásokat 1973—1975 között lehetne elvégezni.

Igen fontosnak tartjuk és nagy gonddal kívánjuk előkészíteni — *hosszabb távon* — az alábbi két téma kutatását:

1. A szakmunkássá válás folyamata és mechanizmusa, a fiatal szakmunkások helyzete, szakmai és társadalmi adaptációja, munka és életkörülményei, társadalmi beállítódásuk jellegzetességei.

A kutatás felöleli a szakmunkássá

válás társadalmi hátterét, iskolai és iskolán kívüli útját, továbbá a címben jelölt összefüggéseket. E téma kutatását két módon tartjuk elképzelhetőnek: egyfelől a kutató részleg öt-hat évig tartó kutatásaival, másrészt oly módon, hogy bizonyos rész kutatásokat a társintézetek végeznek el, és intézetünk a másodlagos elemzés útján integrálja eredményeiket.

2. A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok élet- és munkakörülményei. A falusi ifjúság belső rétegződése. Általános és szakmai képzettségük színvonala. Szerepük a falu közélé-

tében. A művelődés, kulturálódás, szórakozás lehetőségei, a munkával kapcsolatos ambícióik. Életmód és életeszmények.

Intézetünk ifjúsági kérdésekkel foglalkozó csoportjának — a vázolt kutatási koncepcióból kiindulva — ismertetett tématerve most formálódik konkrét kutatási tervvé. Így természetesen belső vitáinkon még módosulhat, pontosítást nyer. Megítélésünk szerint azonban célszerű tájékoztatni a munkának már ebben a szakaszában is.

Halay Tibor—Módra László

A salgótarjáni munkások körében folyó szociológiai vizsgálatról

A Társadalomtudományi Intézet keretében folyó kutatások egy része azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amelyek a mai munkásosztály társadalmi, gazdasági helyzetéhez, műveltségéhez kötődnek.

Az első években folytatott kutatások főleg a társadalmi átrétegződés és az ezzel kapcsolatos tényezők vizsgálatára irányultak, s jórészt a munkásosztály különböző rétegeit vizsgálták. Jelenlegi tevékenységünk a munkás műveltség fogalmába tartozó ismeretek és összefüggések első megközelítését célozza — a salgótarjáni munkások körében.

A fővárosi és Pest környéki munkáskörnyezet e vizsgálat során egy vidéki, de még mindig hagyományos munkásrétegekre vonatkozó ismeretanyaggal bővül majd. Intézetünk célkitűzései szerencsésen kapcsolódnak egyes területi pártszervek — ez esetben a Nógrád megyei Pártbizottság — tudományosabb igényű törekvéseihez. Közös célunk, hogy

e felmérések alapot adjanak ennek a hagyományos munkásvárosnak olyan középtávú művelődéspolitikai terv elkészítéséhez, amely pontosítja és emeli a városnak a megye kulturális életében betöltött szerepét.

Salgótarjában és környékén kb. 25 000 munkás és alkalmazott él. Ebben a közegeben jelentős a törzsökös munkások, a többgenerációs munkások aránya. Adódik ez egyébként a megye jellegéből is, amely létszámát tekintve egyike a legkisebb népességűeknek; az iparban dolgozók arányát tekintve viszont Borsod megyével áll egy szinten. A bányászat, a kohászat, az acélmű, az üvegyárak történelmi tapasztalatokban gazdag munkásrétegei a közelmúlt évek során újakkal egészültek ki. A községekből bejáró munkások egy része urbanizált város lakóvá vált. Más része ma is a környező — 12—14 faluból — településekről jár be a városba dolgozni. Kulturális igényeik és ezek kielégítésének

módja nem mellékes momentuma a helyi műveltségnek. Fontos lesz ezzel kapcsolatban meg tudni, hogy mi-
ben és hogyan tér el a nagyüzemi munkások szakmai, általános és politikai műveltsége a kisüzemekétől, továbbá az iparban foglalkoztatottaké a szállításban, a kereskedelemben és a lakossági szolgáltatásokban dolgozókéétól.

Abból kiindulva, hogy a munkásosztály fogalma szélesebb a fizikai munkásoknál, s abba nemcsak a hagyományos munkásnak tekintett segéd-, betanított- és szakmunkások tartoznak, hanem egyfelől a kisegítő tevékenységet végzők, másfelől a technikusok, sőt az üzemmérnökök, üzemgazdászok is; úgy véljük, elegendhetetlen, hogy e, számban ugyan nem jelentős, de munkásjelleg szempontjából mindenképpen fontos rétegre is kiterjedjen a figyelem.

A munkásműveltség fontos, dinamikus alakjában is állandóan változó összetevői: a szakmai, az általános és a politikai műveltség.

A szakmai színvonal erősen kötődik (és módosul is) az alkalmazott technika és technológia változásaihoz. A kohászati rekonstrukció, az automatizálás kezdeti lépései új „szakmák” kialakulásához, kvalifikáltabb szakképzettséghez vezet. A tudományos-technikai haladás egyre erőteljesebben megmutatkozó hatásai — különösen a munkások műveltségével szembeni objektív követelmények — az általános vonásokon túl csak a konkrét, regionális hatásaival együttesen vizsgálhatók helyesen. Emellett számos helyen konzerválódik a régi technika, a régi gyártási rendszerek. Nem valószínű például, hogy az üvegfüvás szinte évszázados, hagyományos technológiája lényegesen változna a közeljövőben. Persze, a

munkások gondolkodásmódja, magatartása ennél jóval változékonyabb.

A vizsgálat alkalmat ad majd az általános műveltség színvonalának megközelítő megismerésére. Lehetőség lesz ebből a szempontból a csepeli és Pest megyei munkások iskolai végzettségével való összehasonlításra. Ugyanakkor feltehetően továbbra is nyitva marad az általános műveltség tartalmának, osztály-, réteg-szintjének mélyebb megismerése és az is, amennyivel több vagy kevesebb a mai műveltségi színvonal egy bizonyos időben elvégzett általános iskolai színvonalnál.

A vizsgálat egyik fontos célja a politikai képzésben való részvétel munkásrétegenkénti különbségének, az ezzel összefüggő aktivitás szintkülönbségének megismerése.

Mindenképpen törekedni kell a szakmai, az általános és a politikai műveltség, az ismereti szint és magatartás összefüggéseinek megközelítésére.

A vizsgálat tartalmát képező munkásműveltség — önmagában is — bonyolult, sokrétű, összetett jelenség, ami csakis a társadalom kulturális és műveltségi helyzetén belül értelmezhető helyesen. De természetesen a munkásműveltség önmagában is számos sajátosságot, speciális vonást is mutat. Egyebek között az a feltételezésünk, hogy az egyén kulturális magatartásformáiból következtetni lehet más magatartásformákra is; ezek az összefüggések ugyanakkor nem abszolutizálhatók. A műveltséggel kapcsolatban tanúsított magatartások egységesen összefüggő rendszere a személyiségben gyökerezik.

A személyiség kultúrája része a személyiség egész életformájának. Ez az életforma pedig mindig valamilyen társadalmi osztálynak, vagy

osztályon belüli rétegnek valamilyen egyedi változata.

A tartalmi kérdések, fogalmak (egyelőre szűkebb körben történt) tisztázása szempontjából fontosak azok a megalapozó tanulmányok (Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltsége és aktivitása; Pápai Béla—Létási István: A munkások szakmai műveltsége; Barna József: A munkáskultúráról), amelyek a munkáskultúra és műveltség fogalmi rendszerén belül — egyelőre statikus modelljének leírásán túl — kijelölik azokat a legfontosabb — a vizsgálat tárgyát képező — ellentmondásokat is, amelyek lehetséges megoldásához a maga sajátos adalékaival a felmérésnek is hozzá kell járulnia.

Mindezek elméletileg azt az igényt támasztják, hogy a leírt „stabil” modellt a műveltség olyan „dinamikus” modelljével váltsuk fel, amely a jelenleginél összehasonlíthatatlanul több adat és jelenség összegezése után tartalmazza a gondolkodásmód és magatartás területén érvényesülő mozgástörvényeket. Sajnos, az e témára vonatkozó pontos és megbízható (objektív) ismeretek hiánya miatt ez nem lehet a közeljövő feladata.

Nem kétséges, hogy a szubjektumban lejátszódó legszűkebben vett műveltségelemek egymásra épülésén túl, fontos szerep jut a környezetnek, a családnak, a munkahelynek, a lakóhelynek, a tárgyi kultúra változásainak.

A vizsgálati téma — a felvázolt alapprobléma — szorosan kapcsolódik a vizsgálat metodikájához, sőt bizonyos értelemben determinálja is azt. Metodikai szempontból a vizsgálat az objektív helyzet feltárására törekszik és egyben komplex feltárási jellegű; ugyanis miközben a valóságos helyzetet igyekszik feltárni, egy-

ben keresi a jelenségek és problémák okát.

Arra törekszünk, hogy a sokféle művelődési tevékenység mérésével egyidejűleg, szociológiai mintánk az egész salgótarjáni munkásságot reprezentálja a maga sajátos összetételében. Ezért felmérésünk alapját mindenképpen az az egyszerű, véletlen, reprezentatív, az 1971. szeptember 30-i állapotnak megfelelő minta képezi, amely kb. 1700 főre terjed ki, s amelyet megfelelő számú „mélyinterjú” egészít ki. A kérdőíves felvételt az egyes vállalatok szakemberei részéről készített munkajelleg-tanulmányok, valamint közvetlenül a felvétel után elkészülő, a műszaki fejlődés több oldalú becslésére támaszkodó felmérés egészíti ki.

Az előző felmérések (Csepel Vas- és Fémművek, Pest megye munkásai) módszerét folytatva, a munkába helyileg bevonható gazdasági és társadalmi szervezetekben dolgozó szakembereken túl, azoknak a pártiskolai hallgatóknak a részvételére számítottunk, akik eddigi ismereteik — valamint a szociológus szakemberek felkészítése — alapján alkalmasak lesznek a kérdések és a kódolás elvégzésére. Ezen túl terveinkben szerepel a jövő évben a megyei Oktatási Központ kellő előkészítő munkája alapján egy speciális esti egyetemi művelődésszociológiai kollégium szervezése, amely kb. 20—25 fővel, az elvégzett felmérés elméleti és metodikai tapasztalatai alapján lehetővé tenné a reprezentatív felvétel bizonyos hosszabb idő utáni megismétlését, esetleg a témába vágó kiegészítő részvizsgálatok lefolytatását. A konkrét szociológiai vizsgálat eredményeivel egyidejűleg, intézetünk szociológiai csoportjával együttműködve, ilyen módon igyekszünk számszerűen is gyarapítani,

őviteni és gazdagítani azokat a műhelyeket”, ahol ma — vagy a jövőben — a „munkásosztály” témakörével foglalkoznak.

A vizsgálat tartalmára és módsze-

rére vonatkozó részletesebb és mélyebb következtetéseket is tartalmazó publikációra folyóiratunk hasábjain még visszatérünk.

Faludi Andor

Az ifjúság ipari szakmunkássá válásának objektív és szubjektív determinánsai*

A Társadalomtudományi Intézetben néhány éve kezdtek hozzá a munkásosztály egészének és belső étegződésének tudományos kutatásához. Ehhez kötődik az a feltárási munka, amit a szakmunkástanulók intézetekben folytatunk, az ipari szakmunkássá válási folyamat szociológiai problémáinak megközelítése érdekében. A kutatás fő céljai:

— Reális képet alkotni az ipari szakmunkássá válás folyamatának körülményeinek objektív tényezőiről és szociológiai jellemzőiről;

— Meghatározni a szakmunkástanulók helyét a társadalmi struktúrában, szerepüket a munkásosztályon és a munkásifjúságon belüli, kapcsolataikat, valamint a közös és a tanulóifjúság többi csoportjától eltérő vonásaikat;

— Végül megszabni a kutatás irányát, tisztázni legalapvetőbb fogalmát — a szakmai integrációt.

Az ifjúság körében végzendő kutatómunka egyik fő feladata a szo-

cializációs folyamatban lejátszódó társadalmi cselekvések, cselekvéssorozatok megismerése. A társadalmiasulás azonban az ifjúság eltérő struktúrájú, helyzetű, különböző társadalmi tevékenységet folytató csoportjainak létezésénél fogva — a felnőtté érés általánosítható biológiai, pszichológiai vonásain túl — különbözőképpen zajlik le, különböző szociológiai sajátosságokat hordoz. Mivel a személyiség önmegvalósításának legfőbb területe a munka, mindenekelőtt arra kell választ adni: vajon milyen helyet tölt be a munka a szakmunkástanulók életében? Közelebbről: milyenek az elvárásaik azzal a munkával, pontosabban azzal a konkrét munkatevékenységgel kapcsolatban, amit tanulmányaik befejeztével végezni fognak; hogyan változnak, módosulnak ezek az elvárások a társadalmi munkamegosztásba történő beilleszkedésük során? Ez a kérdés nemcsak jóval többet jelent annál, hogy a konkrét munka és objektív körülményei többé-kevésbé kielégítik-e, avagy nem elégítik ki várakozásaikat, igényeiket. A folyamat megismeréséről van szó, a szocializáció egyes fejlődési szakaszánál tartó csoportok munkához való viszonyát meghatározó mozgatórugók, eredmények és gondok feltárásáról, s nem valamiféle statikus élethelyzet —

* Gál Róbert aspiráns, a Társadalomtudományi Intézetnek a címben meghatározott témája kutatásával foglalkozik. A konkrét szociológiai vizsgálat tervét, munka-hipotéziseit szakemberek egy csoportja 1971. május 7-én az Intézetben megvitatta. Az alábbiakban ismertetjük e tanulmány rövid kivonatát és az elhangzott véleményeket.

önmagában semmiképpen sem érthető — vizsgálatajáról.

Az ipari szakmunkássá válás folyamata a szocializáció, a társadalmiasulás egyik formája. Mindezekelőtt meg kell különböztetni a munkássá válás általános folyamatát a szakmunkássá válás konkrét folyamatától, bár a kettő együtt és csaknem egyidőben zajlik le. A munkássá válás kisebb-nagyobb eltérésekkel — politikai és ideológiai értelemben — a tudatosság különböző fokával jellemezhető. Ugyanakkor a szakmunka az egyén társadalmi funkciója, az ipari-szakmunkássá válási folyamat a társadalomhoz, a társadalmi kötelezettségekhez fűződő, meghatározott viszonyt jelent.

Azt, hogy az ipari szakmunka vállalása milyen módon, milyen sajátos körülmények között, milyen ütemben történik, több tényező együttesen határozza meg. Elsősorban az *objektív determinánsok* jelentősek: a szocialista társadalom fejlettsége, politikai-, erkölcsi- és pedagógiai állapota, a termelési kultúra komplexitása, valamint a felnövekvő nemzedékek származása, életfeltételei. De a makroviszonyokból következnek bizonyos fokig a *szubjektív determinánsok* is: részben az előképzettség, tehát az általános és szakmai kultúra szintje, részben a szociális érettség foka, a készségek és aspirációk, a társadalmilag hasznos értékek kiválasztása és preferálása. A szubjektív determinánsokhoz tartozik továbbá az is, hogy milyen módon értékelik a szakmunkás-jelöltek a maguk helyét a társadalomban és hogyan látják lehetőségeiket. Az ifjúság ipari szakmunkássá válása tehát nem érthető a makrostrukturális átalakulások ismerete nélkül, s ugyanúgy nem érthető annak vizsgálata nélkül sem, hogy miképpen tükröződik a szak-

munkássá válási folyamat különböző szakaszán tartó csoportok tudatában a szocialista társadalomnak ez az objektív struktúrája.

Vizsgálatainkban a szakmai integráció problémakörének megközelítésekor három kutatási irányt különböztetünk meg:

1. Az egyén és a társadalmi munkaszervezet találkozása, kapcsolata, viszonyrendszere;

2. A társadalom megfelelő munkaszervezeteinek, oktatási intézményeinek együttműködése a szakmunkássá válás folyamatában;

3. Az egyéni elvárások és a társadalmi követelmények kölcsönös viszonyának tisztázása.

Ipari szakmunkássá válás, illetve ezen belül a szakmai integráció akkor következik be, ha a résztvevők:

— elfogadják (azonosulnak) a folyamatot irányító legfőbb értékeket;

— alkalmazkodnak a képzés szociális környezetéhez, az egyén társadalmiasulásának fontos eszközéhez, amelyben a képzés és a termelőmunka legjelentősebb része realizálódik, vagyis egyfelől az iskolához (osztályhoz, tanműhelyhez) mint a társadalom intézményi formájához, másfelől az üzemhez mint társadalmi munkaszervezethez (műhely, munkahelyi kiscsoport).

Abban a rendkívül bonyolult társadalmi jelenségben, amit a szakmai integráció általános fogalom jelöl, sokféle, a képzés idején együttesen ható tényező motiválja a tanuló azonosulását a választott szakmával. Ebben a folyamatban nem kis szerep jut a szakmunkásképző iskolának.

A szakképzés kettős feladata közsí mert: egyrészt elő kell segítenie az egyén képességeinek és készségeinek kibontakozását, a tanuló személyiségében a társadalmilag hasznos vonások kialakulását, másrészt elég-

éges ismereteket kell nyújtania ahhoz, hogy a felnövekvő szakmunkás nemzedék alkalmassá váljon a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedésre, hozzájárulhasson a társadalom termelőerőinek fejlesztéséhez.

Az oktató-nevelő munka hatékonysága azonban nemcsak a tanulmányait befejező ifjak szakmai elkészültségén, a munkában történő beállásának esetleges konfliktusmentességén mérhető le, hanem azon is, hogy milyen segítséget nyújtott a szocializációs folyamat, az iskolai és az üzemi mikroklímában a kapcsolat kialakítás megkönnyítéséhez. A szakmunkástanuló ifjúság ugyanis — a három, ránézve legtipikusabb élethelyzetet: a szakmaválasztást, a szakmaszerzés utolsó évét és a pályakezdés első fél évét tekintve — a társadalmiasulás döntő időszakát éli. A szakmunkásképző iskola pedagógiai tevékenységéről, az üzemmel való együttműköléstől tehát jelentősen függ tanítványainak társadalmi adaptációja, integrálódása a választott szakmához.

Az üzemi környezetben ugyanis sajátos tanuló-ipari szakmunka viszony — minden más intézményesített oktatástól eltérő pedagógiai helyzet — alakul ki. Ez a sajátosság abból ered, hogy a termelés célja és feladatai által meghatározott módon kell pedagógiai céloktól vezérelt, tervszerű és szervezett oktató-nevelő munkát folytatnia. Az üzemnek tehát a szocializációs, és az oktatási folyamatban fontos pedagógiai feladatai vannak. Ezeknek azonban gyakran — a termelési célok „mindenáron” való teljesítéséből következően — nem tud eleget tenni. Nem beszélve arról, hogy a tanulókkal foglalkozó — egyébként többnyire nagy szakmai gya-

korlattal bíró — oktatók és szakmunkások pedagógiai felkészültsége sem mindig kielégítő. Gyakran találkozhatunk olyan szemlélettel is, amely szerint a szakmunkástanulók, mivel szoros, funkcionális kapcsolatba kerülnek az üzemi felnőtt társadalommal, szinte automatikusan adaptálódnak a munkahelyi környezethez. Ez a következtetés így, természetesen nem állja meg a helyét. Gyakori, hogy éppen a kevésbé fejlett, vagy kifejezetten elmaradott munkahelyi kollektíva életvitelével ismerkednek meg, és azt utánozzák le a tanulók, s nem mindig a társadalom által helyeseltető gyakorlathoz adaptálódnak, hanem az ezzel ellenkező elmaradottakhoz.

Mindezek következtében egyre határozottabban fogalmazódik meg az a — csak hosszabb távon megvalósítható — társadalmi igény, hogy a szakmunkássá válás folyamatában a nevelési tényezők között — ide soroljuk a családi nevelést is — az iskola töltse be a meghatározó, egyben koordináló szerepet is.

Az általános iskolából a szakmunkásképzésbe való átmenettel a szakmunkássá válás — több szakaszból álló — folyamatának jelentős, meglehetősen ellentmondásos periódusa kezdődik meg, amelynek fő jellemzője egyfelől a szakmunkástanuló korábban kialakult értékrendszerének, elvárás-struktúrájának átrendeződése és találkozása a társadalom vele szemben támasztott követelményeivel, másfelől a tervek és aspirációk érettebb, határozottabb megjelenése. E feltételezésünk helyessége természetesen csak akkor bizonyítható, ha — az elvárások és a társadalmi követelmények tipizálásával — nyomon követjük az egyes elvárás-elemek sorrendjének módosulását és a társadalmi köve-

telmények átalakulását az általunk kiemelt, legtipikusabbnak tartott élethelyzetekben.

A szakma tanulása és művelése közben lehetőség nyílik arra, hogy a tanulók konfrontálják a szakmával kapcsolatos szubjektív elvárásaikat az ipari szakmunka valóságos körülményeivel, a szakmunkássá alakulás objektív feltételeivel. Kétségtelen, hogy többségük — a hiányos pályaismeret, a döntésre még alkalmatlan életkor, tehát a szociális érettség egy alsóbb fokán, az egyes családok különböző társadalmi helyzete, s eltérő motiváló szerepe miatt — alacsony szintű elvárás-struktúrával kezdi szakmáját tanulni.

A vitában elhangzott, figyelemreméltó megállapítások:

Molnár Attila (MüM. Szakoktatási Főosztály) szólt a téma kutatásának aktualitásáról, márcsak azért is, mert a tudományos-technikai fejlődés dinamizmusa rövid időn belül alapvető átértékeléshez fog vezetni a szakmunkás-életpálya megítélésében, a különböző foglalkozások, szakmák presztizs-helyzetében. Ezt tudva — hangsúlyozta — nem lenne érdektelen a tervezett vizsgálatokat prognosztikai, futurológiai szempontból, vagy esetleg a majdani eredményeket ilyen összevetésekkel is megközelíteni, éppen a nevelési távlatok objektívebbé, megbízhatóbbá tétele céljából. A szakmunkás-képzés gondjai közül egyet említett: „Napjainkban mind jobban visszaesik a jelentkezők és a beiskolázottak száma, különösen a csökkent presztizsű szakmákban, ezért jelent komoly és növekvő veszélyt, egyben veszteséget is a lemorzsolódók magas aránya. Kihatásainak feltétlenül szerepet kell kapniuk a kutatásban.”

Németh Antal (MSZMP Borsod megyei Bizottsága) a politikai vonat-

kozások erőteljesebb hangsúlyozását javasolta a bevezetőben, majd kifejtette: „A szakmunkássá válás folyamata elkezdődik az általános iskolai tanulmányok végén, a szakmaválasztáskor és befejeződik, amikor a fiatal megszerzi mindazokat a szakmai-, politikai ismereteket, amelyek szakmunkássá válásához szükségesek. Mélyebben kellene vizsgálni, hogy a szervezett munkásra jellemző vonások kialakításában, az üzemi légkör megismertetésében mi a szerepük a társadalmi szervezeteknek, s milyen befolyásuk van a szakmunkástanulókra.” Szólt arról is, hogy „az ipari (főleg a kis- és közép-) üzemekben differenciálatlanok a végzett szakmunkásokkal szemben támasztott követelmények, azaz a frissen végzett szakmunkásoktól a szakmunkás feladatok maradéktalan teljesítését várják”. Javasolta, hogy a kutatás területe terjedjen ki a vas- és fémipari középüzemekre is.

Havas Ottóné (MüM. Ifjúsági és Pályaválasztási alosztály) „A kutatási téma sürgető igény kielégítésére vállalkozik. Eddig ezzel a kérdéssel szinte senki nem foglalkozott. Szerintem alapvetően szociológiai oldalról kell megközelíteni, ugyanis is a szakmai képzés különböző oldalai (pl. az elméleti oktatás tartalma) olyan részletek, amelyek az oktatáspolitikával, az oktatási szerkezettel függnek össze és kevésbé érintik a szakmunkássá válás társadalmi vonatkozásait. Fel kell hívnom arra is Gál Róbert figyelmét, hogy egyaránt óvatosan kezelje sokoldalú témáját és a hozzáfűzött véleményeket, mert a téma — különben jószándékú — kibővítése a tudományosságot és az egzakttságot veszélyeztető látszateredményekhez vezethet. Viszont mélyebben lehetne, talán kellene is elemezni a naponta

hosszabb-rövidebb ideig utazni kényszerülő és albérletben lakó tanulók problémáit, mivel ez a körülmény az érintettek szakmunkássá válását nagy mértékben befolyásolja, ugyanakkor komoly megoldásra váró társadalmi probléma is. Szólnék itt — bár nem tartozik szorosan a témához — arról, hogy egyáltalán nincsenek konkrét adataink az értelmiségi családok, illetve a szellemi foglalkozású dolgozók gyermekeinek szakmunkássá készítéséről. Hasznosnak kell minősíteni Gál Róbert azon vállalkozását, hogy nekivág az oktatási folyamatban együttesen ható nevelési tényezők szociológiai indíttatású vizsgálatának, és kísérletet tesz a »szereposztás« újra fogalmazására, ki meri mondani: a szakmunkásképző iskola primátusát tartja kívánatosnak.»

Salamon Péter (szakmunkásképző intézet igazgatója): „Határozottabban kell a tanulmánynak foglalkoznia a szakképzésbe kerülő „gyereksanyag” problematikájával. Köztudott, hogy zömmel a szerényebb képességű gyermekek köréből verbuválódott tanulókból kellene a szakképzésnek a tudományos-technikai fejlődés nem csekély követelményeinek megfelelő új szakmunkás-nemzedéket produkálni. Kik kerülnek be a szakmunkásképző iskolákba? — a beiskolázott (zömmel falusi) fiatalok átlagos érdemjegye pl. Budapesten 2,3—2,5 között mozog.

Eleve tapasztalható egy olyan szemlélet (szülőknél, gyermekeknél), hogy a szakképzésben az elméleti tárgyak jelentősége másodlagos; eltérőek a munka-, élet- és tanulási körülmények és az abból adódó személység-formáló hatások; pl. a mezőgazdaságban vagy a kereskedelemben, az állami iparban vagy a magánmunkáltatóknál stb. Jelentős tényező, hogy a fiatal a családnál,

kollégiumban, albérletben lakik-e vagy bejáró.

Okkal vetődik fel a kérdés: milyenek az oktatási feltételek a szakmunkásképző iskolákban? Erről röviden csak annyit, hogy: az egy teremre jutó tanulók száma 141 fő; az elméleti oktatás két műszakban folyik; a tantermek 20 százaléka oktatásra alkalmatlan; az iskolai tanulmelyben oktatott tanulók aránya alig 10 százaléka; a naponta vidékről bejárók aránya több mint 40 százalék, ugyanakkor kollégiumban csak a tanulók 12 százaléka lakik.

Úgy vélem, hogy a tudományos-műszaki haladás gyorsulásából következő társadalmi igényeket a szakképzés ma még nem tudja teljesíteni.”

Faludi Andor (Társadalomtudományi Intézet): egyetértve a téma fegyelmezett kezelésére intó megjegyzésekkel, néhány fontos javaslatot tett. Nézete szerint a társadalmiasulás biztonságosabb megítélése céljából hosszabb — legalább ötéves — időszakot kellene vizsgálni. Kitért a gyakorlati képzést végző üzemek problematikájára is; a kutatás mutassa ki érdekeltységük pillanatnyi — csekély — mértékét, s vonja le a megfelelő tanulságokat.

Balogh József: „Az előtanulmányul úgy is, mint kutatási tervet, alaposnak és kidolgozotttnak tartom. Előnyös vonása — hasonló munkákkal szemben — szemléletének többoldalúsága. Különösen jelentős, hogy témáját társadalmi (szociológiai) igényvel közelíti meg. E szintézisre törekvés igen jelentős, figyelembe véve, hogy a korábbi munkák a témát vagy csak gazdasági kérdésként kezelték, vagy csak pedagógiai problémának tekintették. Óvnom kell a kutatót azonban attól, hogy a szükségesnél nagyobb mértékben részletezze a nevelési folyamatot, meri

szinte elkerülhetetlen pedagógiai, vagy etikai érveléseket »termelne«. A komplex megközelítéssel kikerülhetők a túlzások és rámutathatunk a társadalmi-politikai követelményekre.”

Gál Róbert reagált a kutatási téma behatárolásával kapcsolatos, különböző előjelű javaslatokra. Kiemelt egy példát is, nevezetesen, hogy a pályakezdő szakmunkások röviddel tanulmányaik befejezése után — tehát lényegében a társadalmiasulás folyamatát megszakítva — katonai szolgálatra vonulnak be, így munkássá válásuk valójában a szakmába való visszatérést követően fejeződik be. A jelenlegi kutatás szándékait illetően az első szakaszt foglalja magába, a második szakasz önmagában is önálló kutatási témának fogható fel. Helyesli azt a javaslatot, hogy a kutatás terjedjen ki a középüzemekre is.

Halay Tibor: (Társadalomtudományi Intézet): „Egyetértek azzal, hogy végkövetkeztetéseket csak a kutatás alapján lehet levonni, de a válasz-

kereséshez a kiinduló hipotézisek, fogalmak egzaktabb, az előkutatások során szerzett információra jobban támaszkodó tények szükségese-
sek. A tanulmány sok kérdéssel foglalkozik, de az alapvető állásfoglalás — amit kiinduló pontnak tekint, amit a valóság megerősít, vagy elvet — még nincs kidolgozva. A terna körébe tartozó problémákat minősíteni kell, szelektálni, amihez jó és hasznos segítséget nyújtanak az itt elhangzott észrevételek és tanácsok. Egészen konkrét formában: a szakmunkásképzésre kellene orientálni a kutatást. El kell dönteni, hogy — az eredeti koncepciónak megfelelően — csak vas- és gépipari területeket vizsgáljon, vagy más ágazatokat is. „Magam is hasznosnak tartom a nevelési tényezők minősítésére irányuló törekvést (primátus-kérdés), valamint Gál Róbert és a vita résztvevőinek a gyakorlati képzést végző üzemek érdekeltiségével kapcsolatos gondolkodásra készítő véleményét.”

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

